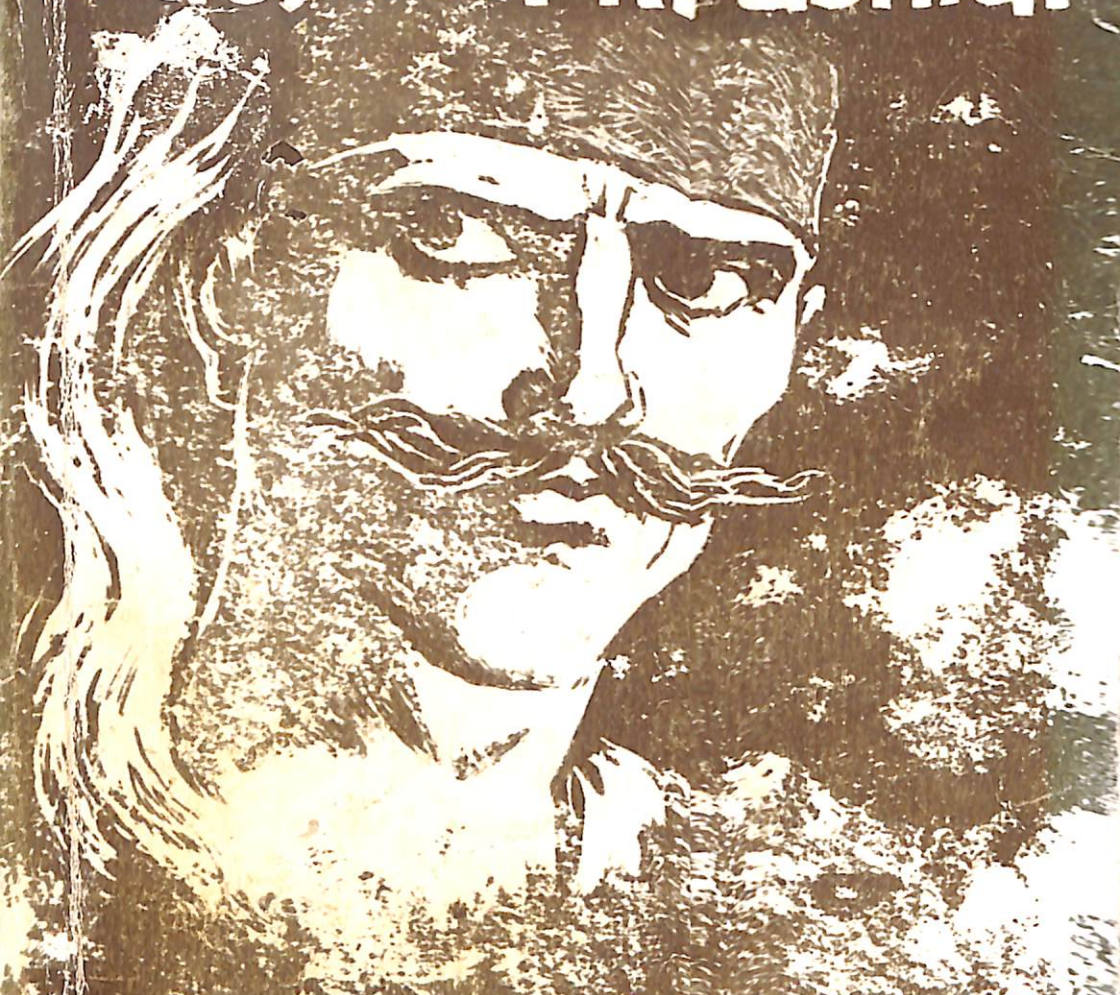

Sulejman Krasniqi

OSO KUKA
roman

8277/2

K95

Sulejman
Krasniqi

OSO KUKA

roman

46038

SHTËPIA BOTUESE
NAIM FRASHËRI

NGA DEFTERI I OSO KUKËS

Sa mbaruam medresenë, shokët e mi zunë punë, mua më vërviti shorti në një garramet të madh.

Kam goditur rëndë në kokë një halabak. Fill pas asaj ndodhie, për mua të pangjashme as në ëndërr, nuk di si u rrokullisën ngjarjet, vrava edhe një bimbash policie. Rezili i parë, si u këndell, u betua: Nuk do të lë gur pa përmbysur gjersa ta vras të birin e Bejtulla Kukës. U shqetësua babai, vëllezërit, motra, sidomos nënë Nifa. Terak Kiri (ashtu e quajnë të zvetënuarin) ka për shokë keqbërës, vrasës, kusarë e bixhozxhinj. Të gjithë, veç Terakut, janë të huaj, vulëhumbur. Ata vijnë në Shkodër me anijet kontrabandiste. Në mejhanen e skelës e kanë strofullën. Atje Teraku punon si kamerier. Kobi ishte i dyfishtë. Pas dy ditësh, të mitë më nisën me një lundër për në ishullin e Vraninës, te motra e gjyshes prej nëne, Gjylë Fisi. Fillimisht strehimi në ishull më gëzoi. Atje kam

lindur dhe jetuar derisa kam mbushur tre vjeç, nga-
se babai im qenkësh larguar prej Shkodre për një
ngjarje me telashe të përlefërta. Burri i motrës së gjy-
shes, Dikë Fisi, më quan «biri i ishullit» dhe më ka
fort për zemër. Për të mos më lënë të mërzitem, çdo
mbrëmje më tregon historinë e lindjes sime. Dika mban
mend edhe çapitjet e para. Thotë se i paskam lodhur
me pyetje belbazake. Si çdo njeri që nuk mërzitet kur
flitet për ardhjen e tij në jetë, edhe unë e dëgjoj me
kënaqësi dhe, kur Dika thotë: «Belbëzimet e para i ke
filluar me pyetje», unë mendoj me vete: «Paskam qenë
kureshtar i lindur.»

Megjithëse në Shkodër mbretëron një gjendje fort
e turbulluar dhe janë ndërprerë lidhjet me ishullin,
peshkatarët e Vraninës kanë hetuar tri-katër herë një
anije të dyshimtë që sillet rreth e rrotull ishujve. Ma-
dje paskan dalluar vetë Terak Kirin duke vështuar
me tejpyrë Vraninën. Për këtë shkak Dikë Fisi më
këshilloi të mos dal prej kullës. Jeta e ngujimit qenka
e rëndë. Më bren malli për shokët e lagjes. Më ësh-
të mbushur mendja të kthehem në shtëpinë time pa
marrë leje, ose pu njoftuar njeri. Ditën, që më ndodhi
kobi, komiti i ri Asim Kraja, paska vrrarë komandan-
tin e policisë financiare. Njeriut që e kërcënuaka vde-
kja, i lindkan dëshira ngulmuese për të lënë me shkrim
pafajësinë e vet. Pikërisht këtu zë fill edhe ky farë
ditari.

Ç'më shtyu mua, më të patrazuarin e lagjes, të
qëlloja me tullë në kokë Terak Kirin? Sa për vrasjen
e oficerit të policisë osmane nuk mund të them kurr-
gjë, mbasi nuk di se si ndodhi.

Gjyshja ime nga nëna, Mejremja e Haxhi Alisë,
strehoi një familje malaziase që kishte rënë në gjak

në vendin e vet. Burrin e quajnë Stojan Bieliç. Ka gruan, një djalë dhe dy vajza. Junaku (ashtu e quajnë djalin) është pesë vjet më i madh se unë. Ia kishin arrestuar babanë mbasi nuk kishte pasur t'i paguante taksa knjazit. Tek e shpinin për në Cetinjë, Junaku mbërthen armën dhe u bën pritë në një grykë të keqe. Vret dy trimat e knjazit. Bashkarisht me babanë kthehen në shtëpi, marrin pjesëtarët e tjerë të familjes, dalin në mal. Mirëpo knjazi hedh në ndjekje vojvodën e vet me shumë trima. Stojani kërkoi dhe gjeti strehim te nanë Remi (ashtu e quan tërë Shkodra gjyshe Mejremen). I lëshuan një shtëpi njëkatëshe familjes Bieliç. Shkodranët, duke parë sa sedërli ishte malaziasi dhe se e kishte të rëndë të jetonte në kurriz të nanë Remit, i gjetën Stojanit një punë. Të birin, si merakli armësh që ishte, e vendosën nxënëses te dyfekçhinjtë. Ne me kënaqësi të veçantë e pranuan Junakun në shoqërinë e djemve të lagjes. Meqë ra fjala, po tregoj se qysh kur isha në klasën e tretë të medresesë, kishim krijuar shoqërinë «Djelmënia e Bullejt». Për kryeparë të kësaj shoqërie më kishin zgjedhur mua. Sot e gjithë ditën pyes e nuk gjej shpjegim përse nuk zgjodhën djalin e tezes sime, Ali Armëtarin. Ai, paçka se më i vogël, është gacë e gjallë dhe ia di rendin çdo pune. Edhe Malë Spahia, Cufë Boriçi, Latë Muka (shokët e mi të medresesë), Gjergj Cemi, Kolë Hoti, Gjeto Gruda shquhen ku e ku më shumë se unë, përveç notit. Ndoshta pse jam i hesh-tur (anipse tej mase kureshtar), shokët pëlqyen këto cilësi. Kushedi! Ndoshta shkak për këtë zgjedhje mund të jetë se ngula këmbë i pari të formonim shoqërinë «Djelmënia e Bullejt» në shembullin e kallëzimeve të

nanë Remit, e cila thotë se Shkodra përherë kishte pasur të tilla grupe.

Po kthehem te ngjarja. Hasan Alia një buzëmbërmeje erdhi e më njoftoi:

— Meqë burrat nuk duhet të ngatërrohen në këtë mesele, erdha t'ju them që ju të shoqërisë «Djelmënia e Bullejt» ta keni kujdes familjen Bieliç. . .

— Pse? — pyeta unë.

— Terak Kirin e kam djalë daje, por është i hurit e i litarit. Ai ka ndër mend t'i bëjë një të keqe të madhe familjes Bieliç, — tha Hasani.

— Cilën mizë i trazuaka Bieliçi Terak Kirit? — pyeta unë.

— Të zgjodha ty, Oso Kuka, të ta them të fshehtë, mbasi je i matur dhe nuk lejon fjalët të marrin udhët, — tha Hasani.

E dija se Hasan Alia çdo vit kishte kryer nga dy klasë bashkë. Një Shkodër e mbante në gojë për të mençur dhe të zotin. U gëzova që po më drejtohej tamam mua. Në fillim më breu dyshimi mos Terak Kiri u vardisej, ose kishte qëllim t'u bënte ndonjë të keqe motrave të Junak Bieliçit. Vërtet ato ngjanin me dy lule të bukura. Por Hasani duket m'i lexoi mendimet. Tha:

— Terak Kiri me disa të panjohur kanë ndër mend t'i shtien zjarrin shtëpisë ku banojnë Bieliçët e t'i djegin brenda të gjithë.

Ajo gjë m'u duk aq e betershme, sa dyshova në ato që më tha Hasani.

— Nëse nuk e ndieni veten të aftë ju të Bullejt ta mbronin atë familje, mund t'u drejtohem të tjerëve, — tha Hasani.

— Stojan Bieliçin e ka strehuar gjyshja ime. As-

kujt më tepër se neve nuk i takon mbrojtja e asaj familjeje, — thashë unë.

— Shumë mirë, — tha Hasani, pastaj më rrëfeu se trimat e knjazit kishin gjetur tamam njeriun, i cili, për një grusht parash, mund të bënte gjithçka.

— Teraku, i biri i Nuri Kirit, të ketë rënë kaq poshtë! — thashë unë.

— Mos vështro vetëm arën ku ka mbirë, vështro edhe ligatinën ku ka kullotur! Teraku është rritur andej-këndej kur babai i tij vuante burgun, — tha Hasan Alia, dhe, mbasi u bind se do të merreshin masa të ngutshme për mbrojtjen e familjes malaziase, u largua.

Unë vrapova për në Udhën e Karvaneve. Atje nuk gjeta Ali Armëtarin. Hyra në rrugicën që çonte te Malë Spahia, padashas u gjenda në sokakun ku banonte familja Bieliç. Dielli ishte në të perënduar. E dija se në atë kohë Bieliçët mbyllnin dyert me lloze, se e merrnin me mend sa i madh ishte sherri i knjazit. Te Bërrylaku i Gjonit ktheva kryet. Atë çast një njeri kapërceu murin, ra në avlli. Zemra më bëri «prraf». Armë me vete nuk kisha. Koha nuk priste. U kacavara në mur. Vështrova matanë. Ishte Terak Kiri. Ai njomi me vajguri strehët e ulëta të shtëpisë, pastaj kapakët prej dërrase të dritareve. Futi dorën në xhep për të nxjerrë shkrepësen. Unë mbërtheva një tullë. U ngjita mbi mur. E kisha mu nën vete Terak Kirin. As një, as dy, e godita me tullë në tepe të kokës. Teraku ra përdhe. Nga goja filloi t'i dilte shkuma me gulfa.

— Ndërsa trupi i Terakut shkundullohej, dy të huaj, të cilët nuk i kisha vënë re kur kishin hyrë në avlli,

sa panë ç'e gjeti veglën e tyre, tërhoqën llozet e derës, u arratisën njëri në njëren anë të rrugicës, tjetri në të kundërtën. Ashtu i trullosur, u mata të ikja në shtëpi, të njoftoja babanë. Ende pa zbritur nga muri, më erdhi një mendim më i trishtueshëm se vrasja: «Teraku vdiq. Ata që ikën, do të njoftojnë policinë osmane. Do të shpifin: «Stojan Bieliçi ka vrarë një njeri në avllinë e shtëpisë ku banon...» U hodha prej murit në oborr. Ia futa duart nën sjetulla Terak Kirit. E tërhoqa nga dera në rrugicë. Desha ta çoja sa më larg. Por kur vërejta shkumën e murme që gurgullonte prej gojës së Terakut, thashë: «Ky po jep shpirt!». Filluan të më dridheshin gjunjët. Më erdhi për të vjellë. M'u shkrep të largohesha. Te rrugica e lakadredhur që çon në Udhën e Karvaneve, sikur të kishte mbirë, prej dheu, ma zuri rrugën me shpatë në dorë bimbash Hulinsani. Prapa tij qëndronte çaush Mirosh Shega. Ky i fundit ma bëri me shenjë që të ikja. Por koka më nxirrte tym. Sikur gjithë urrejtja që ndiente Shkodra për atë oficer vrasëtar ma ktheu gjakun në prush. Nuk u zbrapsa andej nga ma bënte me nojmë Miroshi, por u turra drejt shpatës së bimbashit, maja e së cilës ishte terezitur mbi trupin tim. Më ishte errësuar pamja e nuk di ç'ndodhi. Mbjaj mend se në atë kacafytje u nakatos edhe çaush Miroshi. Bimbashi u shtri i gjakosur përdhe. Miroshi më tha më zë të dredhur: «Largohu në liqen!...» Ashtu, i kalamendur, vrapova. Te çinari i Hoxhë Dheut më doli përpara babai. Nuk arrita t'i tregoja asgjë, sepse një memecësi e patregueshme ma kishte ngërçur gjuhën. Zura shtratin. Sa mbyllja sytë, më shfaqej fytyra me sy të perënduar e me gojën e shkumëzuar e Terak Kirit, pastaj më kuqëlohej pamja nga gjaku i bimbash

Hulinsanit. Të nesërmen erdhën e më vizituan të gjithë shokët. Ata më treguan se Dasho Shkreli me shumë trima mbanin nën kujdes shtëpinë ku banonte Stojan Bieliçi. Bënin rojë ditë e natë. Policia e xhandarmëria ishin bërë si të ndërkyera për vrasjen e bimbash Hulinsanit. Emrin e vrasësit nuk e dinte asnjëri. Dyshohej në komitin e ri, Asim Krajën. Po ashtu, shokët më kallëzuan se Teraku nuk kishte vdekur. Bile Kolë Hoti turfulloi duke thënë: «Nuk bie rrufeja në mendermethanë...» Unë, sa dëgjova se Terak Kiri ishte gjallë, edhe pse mora vesh se ishte betuar të më vriste, më erdhi mirë që nuk kishte vdekur nga dora ime. M'u daravit ajo hije tmerri që në gjumë e zgjuar më torturonte. Sa për bimbash Hulinsanin, të cilin një Shkodër e mbante në gojë si xhelat, nuk desha t'ia dija, fundja edhe sot nuk di të them dy fjalë si e vrava. Mirëpo, Mirosh Shega paskësh thënë se Oso Kuka u mbyt në liqen. Prandaj m'u desh të largohej nga ngushtësisht nga Shkodra. Ikja në ishull fillimisht më gëzoi, pastaj më dukej vetja si zogu i mbyllur në kafaz.

Pas shumë ditësh të mbajtjes së këtyre shënimeve, erdhën tri lundra nga Shkodra për të marrë putargë. Ua qava hallin. Ata më kuptuan. Iu luta njërit që ta rregullonte me Dikë Fisin që të më lejonte të kthehesha vjedhurazi në Shkodër, qoftë edhe për një natë. Zefi, kryepar i lundëtarëve, më tha:

— Është punë me zarar. Babanë tënd, Bejtë Kukën, e kanë thirrur qeveritarët osmanë për vrasjen e Hulinsanit. Megjithëse çauh Mirosh Shega ngul këmbë se ti je mbytyr në liqen, ata prapë dyshojnë. Pastaj Terak Kirin e ndihmojnë ata të policisë. Po të gjeti gjë gjatë lundrimit, hapu liqen e na përpi bashkë me turpin e madh!

— Jemi gjashtë lundërtarë, — tha një tjetër, — të armatosur jemi...

Kapedan Zefi foli i menduar:

— Do t'i them Dikë Fisit se jot ëmë është sëmurë.

Kur u nisëm, qielli ishte laruar yjesh. Dikë Fisi na përcolli me lundrën e vet. Kapedan Zefi u jepte lopatave dhe i tregonte Dikës:

— Hasan Alia ia ka bërë të njohur qytetit bashkëpunimin e Terak Kirit me vrasës e kusarë, edhe me policinë osmanë. Ai i ka kandisur disa myderizë t'i bëjnë një letër sundimtarit të Stambollit ku kërkojnë të dalë para gjyqit Terak Kiri...

Atë çast shfryu diku në mugëtirën e liqenit avullorja patrulluese osmane.

— T'i afrohem i bregut me ngut! — u tha lundërtarëve Dikë Fisi, — të fshihemi nën shelgjishtë,

Avullorja patrulluese osmane, duke gulçuar, lundroi tutje përgjatë liqenit. Lundërtarët tanë u dhanë lopatave. Kur ia morën këngës këndesat e parë, mbërritëm në Ranorin e Shkodrës. Atje u ndava me Dikë Fisin, pa më shkuar nëpër mend se kurrë nuk do të takoheshim më... Unë u fsheha në ranishte. Lundërtarët vajtën për të njoftuar në familje.

Nga mesnata erdhën me një lundër nanë Remi dhe Ali Armëtari. Ata më treguan se gjithandej më kërkonte policia dhe xhandarmëria. Të tre lundruam jo për Shkodër, por në të kundërtën e saj. Nanë Remi nuk tregoi se ku do të vemi. Ali Armëtari më pëshpëriti: «Mirosh Shega ka dëshmuar se ti je mbytur në liqen, por Terak Kiri është betuar përpara vetë kadiut se ti je gjallë, prandaj është ngritur rrëmeti në kërkim...»

BULETINI I SHKODRËS

(Dy fjalë për historikun e tij)

Nuk mbahet mend sa i lashtë është Buletini i Shkodrës. Ai tregohej, plotësohej, vazhdonte të nguliste në mendjet e njerëzve rrjedhën e jetës çdo mbrëmje, nëpër oda me dritare të mbyllura me kapakë.

Në Buletinin e Shkodrës kanë zënë vend përgjithësisht njerëzit që kanë jetuar ngjarje të mëdha me gëzimet, hidhërimet, dashuritë, martesat, esnafët nopranë që janë sjellë keq me shegertët, me luftërat, grindjet, meritë, punët e fisme, skuthitë. Aty janë të mirat dhe të metat e një qyteti të madh e të lashtë siç është Shkodra. Një i tillë qytet, përveç mrekullive, s'ka si të mos ketë edhe ndonjë qoshk dosido; se nuk thonë kot, s'ka fis pa një pis; s'ka mal pa borë e ka-tund pa horr.

Nga buletinet e moçme janë ngjitur në gojëdhënë ato ngjarje që patën peshën më të madhe. Se nuk mbahen mend të gjitha. Edhe qielli në mbrëmje du-

ket prush nga yjet, por afër agut të parë ndriçojnë vetëm disa, më të mëdhatë prej yjeve.

Ato vite Buletini i Shkodrës kishte si bashkudhëtarë: violinistin shëtitës që e quanin Curran; bejtexhi Deli Sykën; plakun e urtë Gonmir që krijonte sentenca; të përsekutuarin belbac Lushin; fallxhore Rabën; një xhambaz kuajsh që e quanin Kalesh; një qen sallahanesh, siç i quanin shkodranët ata meshkuj që u vardisen të gjitha femrave, Hundoz Kasapin; sarhoshin shpirt njeriu të cilin tërë Shkodra e quante dajë Kasi; fajdexhi Xunxën; një esnaf këpucësh që ua sillte në majë të hundës shegertëve, pa përmendur sa keq i shfrytëzonte ata, i kanë vënë nofkën Biza, ashtu do ta quajë edhe Buletini; Bepë Sheldinë, komentues ëndrrash; pemëshitës Nelin, që është aq koprac, sa i torturon edhe fëmijët e vet. Ka edhe esnaftë të tjerë, bejlerë e agallarë, çifligarë e tuxharë, rryshfetzhinj e matrapazë, të dashuruar e këngëtarë, faqendritur e luftëtarë që do t'i shikojmë e dëgjojmë në faqet e Buletinit të Shkodrës.

Ditën e premte, kur u vra bimbashi nga Oso Kuka dhe komandanti i policisë financiare nga komiti Asim Kraja, u krijuan aq thënie e kundërthënie për ato ngjarje sa Buletini i Shkodrës hapi faqen e parë me vargjet e bejtexhi Deli Sykës që turbulluan mendjet e parisë qeveritare të vilajetit:

*Hulinsan, more viran,
qysh kur erdhe, t'patën thanë;
Hundëpërpyjetët e dovetit,
far' e keqe e Mahmut mbretit,*

*t'maten mirë në Shkodrën tonë,
rranja e moçme nuk duron.
Vijnë me festu edhe me veshë,
kthehen shytë e t'bamë përshesh...*

KREU I

Sundimtari me ferman të Portës së Lartë në Shkodër, që kishte në dorë vulën e padishahut dhe bekimin e Allahut për të bërë ç'ti duhej e ç'ti tekej, ishte vali. Atij, kur nxehej, i skuqej maja e hundës, vetulla i gremisej mbi syrin e majtë dhe zëri kishte timbrin e gërryerjes së enëve të bakërta. Fill pas tij vinte komandanti i ushtrisë mbretërore për vilajetin, gjeneral Gymysh pasha. Arkimedi pati thënë ke, po t'i siguronin një pikëmbështetje për levën e vet, do të ngrinte pezull rruzullin tokësor, kurse Gymysh pasha i lutej Allahut mëngjes e darkë të kishte një çomangë aq të rëndë e gjigante, sa, me një të qëlluar, t'i shuante tërë shqiptarët.

I treti ishte kadibash Eshiri shtyllak, zeshkan, hundëkërrabë. Nga pamja i ngjasonte zogut më grabitqar, edhe nga tekat nuk binte më poshtë.

Ishte edhe komandanti i policisë, Tabi agai, më i trashë ndër ushtarakë e civilë, sa, kur i hipte kalit, kafsha, megjithëse bina, bëhej hark nga pesha e rëndë e tij. Ai, ndonëse komandonte tërë policinë e vilajetit, kurrë

nuk rrihte gjoksin. Nuk i bënte temenara askujt. Rryshfetin e hañte, por me anë të të tretëve. Shkodranët kryefilli thanë se do të jetë ndonjë pemë që lulëzon vonë, por piqet shpejt, si puna e kastravecit.

Kishte jo dhjetëra, por qindra funksionarë të tjerë qeveritarë, ushtarakë e klerikë.

Por më misteriozi, më enigmatiku, nëpunësi që ia kishin frikën si nepërkës të gjithë, ishte njëfarë Bademili. Thatim, faqelëmuar si femër. Paksa i kërrusur si njeriu që përpiket të shikojë nën urë. Sytë i kishte të futur në gropëza të thella, ata i feksnin në një shkëlqim blu. Nuk lejonte ta thërrisnin as aga, as bej, as pasha. Edhe pse kishte autorizim të posaçëm, firmuar nga vetë sulltani, të ndërhynte ku t'ia lipte nevoja, atij kurrë nuk i ishte dashur ta nxirrte atë dokument. Askush nuk dyshonte për plotfuqishmërinë e tij. Kishte ardhur në Shkodër disa muaj pas valiut. Për një kohë të shkurtër kishte krijuar rrjetin e vet informativ. Po t'i tekej, mund, t'i shfrytëzonte edhe hafijet e policisë, të xhandarmërisë, të ushtrisë, të klerit, edhe të vetë valiut. Se sistemi shtetëror perandorak (sidomos nga sulltanët reformatorë, Selimi i Tretë dhe Mahmuti i Dytë) ngrihej mbi baza të përgjimit të shumëfishtë. Eprori përgjonte vartësin dhe anasjelltas. Për çdo veprim, do të vëzhgonin disa palë sy; për çdo bisedë do të përgjonin disa palë veshë.

Për të gjitha vendet e pushtuara ishin përgatitur specialistë të posaçëm ushtarakë, policorë, klerikë, civilë. Bie fjala, Bademili vërtet kishte mësuar zakonet shqiptare me imtësi, por, për të kurdisur intriga midis fqinjësh kur t'ia donte puna, ai kishte jetuar gjashtë muaj në Cetinjë, një vit në Beograd, tre muaj në Sofje edhe tre në Athinë. Emërimi i Bademilit ishte thjesht veqil. Kujtdo që takohej me Bademilin, porsa ndahej prej tij, i lindte një nevojë e ngutshme për të gjetur një hamam, që të lahej sa më parë. Edhe dora e Bademilit që ia zgjaste tjetrit për ngjatjetim, sikur kishte një lagëshi rrëshqitëse. Edhe shikimi, më tepër cinik se i mpreh-

të, nga thellësi e atyre zgavrave me dritë blu, sikur të spërkaste me diçka të amshtë, trishtuese. Edhe fjalët që nxirrte prej goje, duke lëvizur ato buzë të holla si pafta llamarine, të përftonin dëshirën për t'u larë nga ndotja.

Se ishte guximtar Bademili, e dinin të gjithë, mbasi bridhte i vetëm dhe, jo rrallë, edhe natën nëpër skuta.

Në rrjetin që krijoi brenda policisë, xhandarmërisë, ushtrisë, klerit të tri feve, nëpunësve të finanancave, doganierëve, dervishëve, disa çifligarëve dhe tuxharëve, iu vu punës për të mësuar të fshehtat e secilit. Ishte i prirur sidomos të zbulonte hasmëritë e vjetra midis fqinjëve dhe shqiptarëve, mbasi besonte se nga kredhja e ballkanasve në hasmëri të reja, varej sundimi i plotë i shekujve të Perandorisë Osmane në këtë siujdhesë.

Që nga valiu e deri te nëpunësi me më pak rëndësi e njihnin plotfuqishmërinë e Bademilit, por nuk merrnin vesh kurrgjë për veprimet e tij. Bënte përjashtim Hamzë Kazazi. Ai ishte udhëheqësi i të gjitha esnafëve të Shkodrës. Secili zejtar kishte myshterinjtë e vet të llojllojshëm (cili njeri nuk kishte nevojë për bukëpjekësin, për këpucarin, për terziun, për rrobaqepësin, bulmetshitësin, pemëshitësin, kasapin, argjendarin, armëtarin e deri te teneqexhiu e kallajxhiu). Secili prej tyre mësonte e dinte shumë nga myshterinjtë. Të gjitha ia kallëzonin Hamzë Kazazit.

Bademili me asnjërin nga funksionarët e titullarët nuk kishte vepruar njësoj. Pas një viti të ardhjes në Shkodër, ai i ishte futur në selivaliut, i cili mendonte se, veç sulltanit e sadrazemit, nuk i jepte llogari askujt tjetër. Sa ishte matur ta dëbonte, Bademili i kishte vënë përpara listën e nizamëve. Pastaj e kishte pyetur:

— Sa nizamë duhej të jepte Shkodra pa malësitë?

— Malësitë e Shkodrës ende nuk japin as nizamë, as taksa, — kishte thënë valiu tërë mllef.

— Ju pyeta sa nizamë duhej të jepte Shkodra pa kazatë e sanxhaqet, — ia kishte kthyer qetë-qetë Bademili.

— Ja, i paske në listë, pse pyet? — kishte folur gjithnjë i nevrikosur valiu dhe i ishte skuqur maja e hundës.

— Këta kanë vajtur nizamë, — kishte ngritur zërin Bademili, — kurse dhjetëra të tjerëve u keni dërguar thirrje, këta ishin për hesapet tuaja, keni marrë ryshfete dhe i keni liruar...

— Unë nuk jam oficer i rekrutimit, por sundimtar i një vilajeti, kishte bërtitur valiu.

— Pra keni harruar cili jeni, kur keni marrë ryshfet me grushte, — ia kishte përplasur Bademili, — ju i shpikët thirrjet jashtë planit. Ja ku i kam me emra dhe shumën e ryshfetit që keni marrë për secilin. Unë nuk jam as polic, as kadi. Unë vëzhgoj si zbatohet politika e sulltanit në vilajet. Ashtu siç njoh dallaveret në rekrutimin e nizamëve, kam edhe fakte të shumta për spekulimet tuaja në hulli të tjera.

— E mora vesh. Paske nevojë për para. Sa do? — i kishte thënë valiu me zë të shuar.

— Nuk kam nevojë për asgjë, përveçse t'ju kem «hazër xhevap» sa herë të më duheni, — i kishte thënë Bademili dhe kishte ikur nga selia duke qenë i bindur se valiu do t'i bëhej urë në të ardhmen.

Bademili nuk interesohet për kusëri, vrasje e grabitje të rëndomta. Vetëm atëherë kur kryerësit e atyre krimeve mund t'i hynin në punë për përfitime politike, ai i hynte punës me një zell të pakrahasueshëm. Ai studioi njerëzit më me autoritet në Shkodër. Bie fjalla, në dosjen e Bademilit gjendej, ndër të tjera, një shënim: «Hamzë Kazazi ka më tepër rytbe në vilajet, sesa më i urti sadrazem që ka arritur ndonjëherë të gëzojë simpatinë e Stambollit.»

Sa u vra bimbash Hulinsani, Bademili u përpoq të mësonte të fshehtë e atij popullariteti të Osos. U bëri një analizë veprimeve. Në të njëjtën ditë ishte vrarë kryepolici i financave prej komitit Asim Kraja, ose «mbrojtësit të hamejve», siç e quanin atë. Edhe pse i ngritën këngë, akti i tij nuk u bë strumbullari i bisedave nëpër dyqane, familje dhe nëpër tubime siç po ndodhte me Oso Kukën.

Kur u mbyll dosja e vrasjes së Hulinsanit me shënimin «Oso Kuka u mbyt në liqen, faji duhet t'i vishet ndonjë tjetri që çon peshë në kandarin e arnautëve!...», Bademili po priste lajme nga Mali i Zi, ku kishte dërguar njerëz të aftë të shërbimit të fshehtë për t'i ndërsyer, apo për t'ua joshur lakminë vojvodëve kundër shqiptarëve dhe trojeve të tyre. Pikërisht atë mbrëmje i erdhi një e dhënë fare e rëndomtë. Hafija e klerit mysliman paskësh dëgjuar midis fëmijëve të dy lagjeve të Shkodrës këtë dialog:

«Përnjëmend Oso Kuka tregoi trimëri të rrallë që vrau një xhelat të policisë siç ishte Hulinsani, por ç'e do, ai u mbyt në liqen...» — kishin thënë ata të lagjes së Parrucës.

«Ja marrshi të keqen Oso Kukës! Ai bashkë me nanë Remin dhe me Ali Armëtarin kanë vajtur në Kosovë», — ishin mbrojtur vocërrakët e lagjes «Zdralej».

Bademili nënvizoi frazën e fundit, por nuk i dha rëndësi, mbasi ishte i sigurt se Oso Kuka qe mbytur në liqen.

Dy ditë më vonë, në një mesnatë të kthjellët, Bademilit i erdhën dy burra e një grua veshur si kallogjerë. Ishin të shoqëruar nga një nëpunës i konsullatës ruse në Shkodër. «Kallogjerët» i dërgonte knjazi i madh i Malit të Zi. Natën erdhën, natën ikën. Ç'i thanë, nuk dihet. Veçse Bademili, që e shtypte kurdoherë zemërimin përbrenda, u çakërdis nervash. Pa humbur kohë e vuri në lëvizje tërë rrjetin e vet informues. Krijoi një dosje të plotë me të dhëna për Mejremen e Haxhi Alisë.

Pasi i rikopjoi, u përqendrua ta rilexonte ngeshëm. Sa kaloi rreshtat e parë: «Mejremja e Haxhi Alisë, lindur në Ulqin më 1763...» — qëlloi ballin dhe, nga hutimi, foli me zë të lartë: — Plaka shtatëdhjetë vjeç të brezhë tërë Malin e Zi!... Po fëmijët e lagjes «Zdralej» që i ka përgjuar hafija e vakëfit mysliman!... Kalamajtë kanë thënë: — Oso Kuka bashkë me nanë Remin dhe me Alo Kafexhinë kanë vajtur në Kosovë...» Domosdo fakti është i saktë, fëmijët e kanë ngatërruar Malin e

Zi me Kosovën, se këtë të fundit e njohin më mirë si truall shqiptar që është. Dale! Oso Kuka nuk qenka mbytur në liqen. Ai bashkë me gjyshen e vet m'i paska hedhur në erë tharqet e mia! Prandaj më dështuakan planet. Ajo, ajo plakë e tmerrshme i ka të gjitha fajet... Dhe pas një «pooooo»-je të gjatë, Bademili vazhdoi të lexonte me zë: «Mejremja është martuar në Shkodër pasi i është vrarë babai dhe vëllai në ndeshje me piratët e huaj në kanalin e Otrantos. Burri i saj, Meti, që u mbiqajt me emrin e lagjes ku kishte lindur, Parruca, kishte studiuar për drejtësi. Tërë jetën shërbeu si kadi, por jo zbatues i ligjeve osmane. Ai predikonte një drejtësi allaarnautçe. Ka shërbyer gati dy dhjetëvjeçarë në Ulqin. Edhe nëpër Mal të Zi. Çifti Met dhe Mejreme Parruca kanë bërë shumë fëmijë. U kanë vdekur në endje të vazhdueshme, jo për punët e Perandorisë, por për mbrojtjen e truallit të vet dhe ngaqë janë përpjekur t'u vijënë në ndihmë popujve të tjerë, edhe ata armiq të Portës së Lartë. Vetëm pesë fëmijë, tashti të moshuar, jetojnë ende. Dy djem e tri vajza me nga një koshere me fëmijë. I ati i tyre, burri i Mejremes, Met Parruca, ishte ideologu i teorisë: «Ballkani është i ballkanasve. Popujt e këtij gadishulli nuk duhet të gënjehen prej pushtuesit, as duhet të lakmojnë trojet e njëri-tjetrit...» Zaten për këto ide u burgos dhe u dënua. Kur u mor vesh se vdiq në Çanakala, dhjetëra nëna shqiptare e malazeze, bijtë e të cilave i kishte shpëtuar nga litari Meti e Mejremja, u veshën në të zeza.

Mejremja i ka martuar vajzat; njërën me Reshat Armëtarin, tjetrën me Bejtulla Kukën... — Këtu Bademili ndërpreu leximin, tha: — Domethënë Oso Kuka dhe Alo Kafexhia qenkan nipat e Mejremes. Kjo plakë, që e respektojnë aq shumë në malësitë e Malit të Zi, tashti i lidhka nipat me rebelë... — Sërish shfletoi dokumentet: — Mejremja ka edhe dy motra. Njëra është martuar në Tivar, tjetra në ishullin e Vraninnës. Këtë të fundit e quajnë Gjylë. Ka për burrë Dikë Fisin, zot i

ishullit dhe mbrojtës i peshkatarëve të Vraninës, të cilët, në saje të Dikës, nuk i paguajnë kurrgjë askujt... Dika e ka kthyer ishullin në fole të rebelëve. «Shqetësimi i knjazit, — tha Bademili me vete, — është me vend. Dikë Fisi strehon komplotistin Oso Kuka... Po cili dreq e hapi fjalën se Osoja u mbyt në liqen?! Kjo duhet parë më vonë! Dikë Fisi është strehuesi. Dale, Dikë, tashti do të provosh kafshimin e dhëmbëve të mi! Ishullin e lakmojnë knjazi dhe vlladika, nëse u jap leje unë, urrej-tja e tyre nuk njih shkrim...».

Kur u ngrys, Bademili u nis për në Mal të Zi bashkë me një grup të vogël oficerësh të shërbimit të tij të fshehtë.

KREU II

Në muzg dhjetë lundra iu afruan kusarçe ishullit të Vraninës. Mbi to nxinin ca njerëz të përçudnuar. Të gjithë rrobamurrmë. Si i fshehën lundrat nën shkurret që kacavareshin mbi liqen, zvarrimthi rrëshqitën drejt një pike. Era e rrëmbyeshme ua shpushpurishte leshrat e gjata e të pista.

Ishulli atë pragmbrëmje ngjante me ndonjë humbëti-rë. As këngë peshkatarësh, as pallme gomarësh. Përveç zhurmërimës së bezdisshme të harabelave dhe hingëllimës së erës, nuk dëgjohej gjë tjetër.

Sipas analeve shumë të moçme, ishulli i Vraninës quhej Syni i Liqenit të Shkodrës. Si ia zuri vendin emri i ri atij të vjetrit, nuk mbahet mend. Dihet një gjë: qysh kur hyri fitmja dhe filluan vrasjet, ishulli u quajt Vraninë. Thonë se e patën pëlqyer qysh në lashtësi, pa zbritur fiset barbare në Ballkan, tri kategori njerëzish: ushtarakët për pikë vëzhgimi dhe vend kazermimi të forcave që kontrollonin liqenin, sidomos Shkodrën dhe zonat rreth e qark, që nga Taraboshi e gjer në Rrjekë, banorët e të cilëve, siç shprehën analet, kishin qenë krye-

ngritës të lindur kundër çdo shkelësi të huaj, paria aristokrate kurdoherë e kishte gjetur ishullin si vend të shkëlqyeshëm për verim. Peshkatarët e pëlqenin ishullin si qendër të madhe e të përshtatshme për peshkim e tharje të putargës (vezëve të qefullit). Kurse banorët vendës, qysh kur nuk mbahet mend, ishin ngulur në Vraninë, kishin ndërtuar shtëpitë e tyre edhe prej guri, edhe prej druri, Merreshin me peshkim dhe me blegtori, mbase kishin lirishta të mëdha me kullota matanë liqenit, në Moraçë dhe tëbanet tutje Ponarit. Ishulli ishte vend i përkryer për dimërimin e bagëtive.

Vraninasit e njihnin pëllëmbë për pëllëmbë liqenin. Ata e dinin se thellësitë mesatare silleshin nga gjashtë deri shtatë metra, kurse thellësitë e mëdha ishin dyzet e tre deri dyzet e katër metra. Ata e dinin, nëse nise-shin nga cepi tjetër i liqenit, nga Rrjeka deri në Shkodër sa orë lundrimi u duheshin për t'i përshkuar të dyzet e tre kilometrat. E dinin se gjerësia mesatare e liqenit ishte katërmëdhjetë kilometra. Si peshkatarë të përsosur kishin njohuri për të gjitha llojet e peshkut. Vraninasit e dinin në cilën grykëderdhje mblidhen peshq më shumë gjatë stinëve të ndryshme.

Në majat e dy kreshtave të Vraninës apo Synit të Liqenit të Shkodrës, gjendeshin dy faltore: ajo e Teutës dhe Rrasa e Yllit të Bardhë. Në pranverë dhe në verë atje ngjiteshin banorët e Vraninës, të Shkodrës dhe të katundeve përreth liqenit. Thernin bagëti dhe piqnin fërlik. Pinin verë Vranine. Aty rrushi bëhej me bollëk dhe ishte i ëmbël si mjaltë.

Në atë ishull, të cilin shkodranët e quanin margaritar të punës dhe të jetës, atë buzëmbremje zbritën ca njerëz që ua kalonin bishave.

Pikërisht kur zbritën ata njerëz si hije në ishull, katër udhëtarë lanë Tivarin, rrugëtuan edhe ata për në Vraninë. Ishin një plakë, dy djem dhe një burrë i shkurtër. Kaluar e të heshtur udhëtonin. Secili vidhte me bisht të syrit plakën. Dukej qartë se ajo grua me fytyrë të pas-

tër, e gjatë e trupdrejtë, që qeveriste mbi udhëtarët dhe kuajt, ishte nanë Remi.

Kur bërrylakët e udhës dredhonin pa mbarim, balli i lartë i plakës dendësohej prej rrudhave. Dy djemtë e vërenin fshehtas, ngacmonin kafshët me thembra që të mos mbeteshin prapa.

Duke aguar arritën buzë liqenit. Djemtë nxorën prej një shpelle barkën, me të cilën kishin udhëtuar përpara katër muajve prej Shkodre. Qiraxhiu mori frymë thellë dhe gati harroi të merrte hakun. Kur plaka zgjati dorën ku mbante monedhën, atij i iku gjaku prej fytyre. Sigurisht, priste ndonjë ndëshkim, mbasi ai qe bërë shkakhtar për vonesën. Nanë Remi duhej të gjendej tri ditë përpara në Vraninë.

Përse ishte nisur me aq ngut nga Tivari, këtë nuk e dinte as qiraxhiu, as dy nipat e saj.

Mejremja e Haxhi Alisë ishte njoftuar prej -njërës nga mikeshat malaziase, pikërisht nga Gordana Shoshkiqi, se Dikë Fisin e prisnin pusitë, porsa të kthehej nga bjeshka në ishull me rrunëzat dhe shelegët që do t'ua shiste tregtarëve shkodranë. Ajo i kishte çuar fjalë Dikë Fisit të mos zbriste në Vraninë dhe që atë ditë kishte dashur të udhëtonte për t'i dalë përpara së keqes. Mirëpo qiraxhiu i kuajve nuk dihet pse e kishte vonuar.

Kur hipën në lundër, ishte pasdite. Era shpërndante aromën e sherebelave të thara, përzier me kundërmin majhosh të shelgjishtave. Dielli shpejtonte të kaptonte malet, sikur nuk donte të shikonte rrëmetin, baturdinë.

Nuk gjendeshin fort larg Vraninës, kur nanë Remi vërejti tymin mbi qiellin e ishullit. Edhe djemtë vunë re dhe e morën me mend se diçka e rëndë ngjiste në ishullin me dy kreshta. Fytyra e Alisë u mavijos nga zemërimi, sikur tërë ai tym mbi ishull ia gushte frymëmarrjen. Sytë me majë të Osos, që gjer përpara disa orëve ngjasonin me ndonjë gurrë paqësore, u përshkëndijuan si dy gaca kur i ngacmon era.

Pas dy orësh, duke lundruar rreth e rreth, dolën nga ana e pasme, jo fort larg kullës së Dikë Fisit, burrit të motrës së nanë Remit. Për çudi tymi po fashitej. Aty-këtu ngriheshin fjolla të përdredhura që të jepnin përshtypjen se ishin ndezur oxhaqet. Sa iu avitën bregut, syri i mprehtë i plakës dalloj një sheleg të therur e të ngulur në hurin ku lidheshin lundrat. Plakës diçka i bëri «prraf» në thellësi të shpirtit. Asaj i duhej tani të zgjidhte enigmën. Si çdo vit, edhe atë vjeshtë vinin tregtarët e Shkodrës në ishullin e Vraninës për të marrë shelegët me anije...

— Dikë, o kryekërcyem, të pata njoftue... — tha plakka me zë të dridhur.

Djemtë avitën lundrën nën shelgjishtë.

Ngutej e ngutej nanë Remi sikur të shpresonte në ndonjë mrekulli. Tek ngarendte pas gjurmëve të gjakut, Osoja i tha Alisë:

— Jo më kot armiqtë e kujtojnë për mashkull nanë Remin!

Ndërsa dy djemtë dhe gjyshja e tyre ngarendnin të molisur nëpër truallin e ishullit të shkruar, Bademili me shpurën e vet po kthehej nga Cetinja. Ai u ndal në kodrat matanë liqenit dhe vështroi Vraninën e nxirë nga bloza. Vrimat e hundës iu zgjeruan nga kënaqësia: «Vranina u dogj me ç'ka brenda! Shkodra do të kërkojë shpagim. Midis shqiptarëve dhe malazezëve do të shpërthejë sherr i madh... Unë do të mbledh frytet e kësaj përleshjeje. Fryni, erëra të fesatit!...»

Nanë Remi ndaloi përpara shelegëve të tjerë të masakruar. Me tytën e koburës rrotulloj njëren kokë të kafshës dhe tha:

— Gjaku ende nuk asht piksë. Kasaphana asht e freskët. Gjakatarët o janë fshehur në shkurrishtë, ose sapo ia kanë kthye shpinën ishullit.

— Gjyshe, — pyeti Alia, — ç'u kanë bërë kafshët që i kanë katandisur në këtë gjendje?!

— Ujku ma tepër dëmton sesa ha, — gjegji nanë Remi, pastaj shtoi: — Meqë nuk kanë mbërritë t'i gra-

bitin të gjitha, i kanë lanë stërvinë për me ua shti tmer-
rrin banorëve të ishullit.

— Knjazët? — pyeti Alia.

— Dreqnit kërkojnë të mbjellin sherre, trutharët ua
plotësojnë kërkesën dreqënve... — tha nanë Remi dhe
shtoi: — Në fushën e pusive gjindemi. Hapni sytë! Të
mos e pësojmë si shelegët e shkretët!

Osos, që kishte jetuar për katër muaj me ankthin e
plagosjes së Terakut dhe të vrasjes së Hulinsanit, si
i ri i brishtë, që më parë nuk duronte as të shikon-
te një pulë duke u tërur, tek vështronte kafshët e
masakruara, sërish iu shfaq çasti i vrasjes së bimba-
shit. Mbuloi sytë me pëllëmbë. Iu duk sikur po i nga-
tërroheshin rropullitë. Hoqi duart prej syve i zemëruar
ndaj vetvetes dhe tha me zë të dredhur:

— Të ndiesh keqardhje për zemrën tënde që nuk
duron gjakra!...

Edhe Alia, edhe nanë Remi, që ecnin përpara, u
ndalën, shikuan njëri-tjetrin, pastaj Oson.

— Nipash, ke një hall të madh që shan vetveten,
— i tha nanë Remi.

— A ishte edhe Hulinsani njësoj si këta që paskan
bërë kërde në Vraninë?! — pyeti Osoja me zë të për-
vajshëm.

— Si dy ferra të një murrize ngjante me këta, —
gjegji nanë Remi. — Jo, ishte ma i keq, se i shtynte me
dhunë të tjerët për me vra; edhe vetë vriste, kusëronte,
kurvëronte si ma e pangopuna bishë!

Osoja, i bërë all në fytyrë, shtrëngoi kapaklien që
ia pati dhuruar i ati ditën që ai pati mbaruar medresenë.

— Nipash, — i tha nanë Remi Osos, — të kam pa
për katër muaj si e haje vetveten, nuk të kam thanë
gja. Tashti ndigjo: Të vrasësh një mizor, duhet ta ndi-
esh vetën krenar, mbasi i ke ba një shërbim të madh
njerëzisë, — pastaj eci përpara me një hap luftarak
e madhështor. Dy djemtë çapiteshin njëri në krahun e
djathtë, tjetri në të majtin të gjyshes. Më tutje kishin

mbetur stërvinë desh e shelegë të tjerë. Shumica gërhitnin. Gati çereku ishin gjysmë të gjallë. I kishin shpuar me shpata, i kishin qëlluar me pisqolla.

Të tre ecën bregut të liqenit. Kur iu afruan kullës, rrëzë mureve gjetën një të huaj me një mazgallë në tëmtha, që ende i kullonte gjak. Më tutje një kufomë tjetër.

— Ta lumsha, Dikë Fisi! — tha plaka duke hyrë në kullë. Por, papritur, në fund të shkallëve, pa trupin e së motrës. Vrasësit ia kishin prerë gjinjtë, buzët, hundën dhe bishtalecin.

Alia qëlloi parmakun e shkallëve, pastaj ndjeu një shtrëngim në gjoks, iu bë sikur zemra do t'i pëlçiste brenda kafazit. Shtrëngoi dorezën e jataganit. Osoja ra përmbys mbi kufomën, kapi dorën e Gjylë Fisit, atë dorë që e kishte përkëdhelur qysh kur ai ishte foshnjë. E puthi dhe e lau me lot.

— Mos u përqyrr, nipash! Kur të dhemb shpirti, këndo! Kur ta bajnë me borxh, qëllo! Loti këso rastesh përban turp e kori! — i foli nanë Remi me timbër metalik.

Osoja u ngrit dhe vajti prapa Alisë. Në katin e dytë, në korridorin përpara odës së burrave gjendeshin katër vrasarë të shpuar nga plumbat e të çarë prej shpate. Mbi shkallët që shpinin në katin e tretë, një trup pa kokë. Ishte kurmi i Dikë Fisit. Me dorën e djathtë kishte mbërthyer një armik për gurmazi. I kishte ngrirë dora në atë pozicion. Dukej që e kishin goditur me shpatë prapa kurrizit, ia kishin zhvoshkur lëkurën e llërës.

Nanë Remi, me vetulla të gremisura mbi sy, thirri djemtë:

— Oso, Ali, gjurmoni tanë kullën! Të gjallë e të vdekun m'i sillni këtu! Jam në merak për bijtë e Dikës e të Gjylës, për Adin dhe Mirijen!...

Kulla ishte në formë U-je. Të tri katet në cepin e djathtë ishin për miqtë e burrat. Çdo korridor harkonte në formë lakoreje deri te cepi tjetër i U-së. E dala si urë me frëngjitë, që mbronte të gjitha anët, ki-

shte shenja luftimi. Diku gjendej një vandak bar i thatë. Armigtë ishin përpjekur t'ia shtinin zjarrin kullës. Kur shpushpurishën kashtën, Osoja dhe Alia gjeten trupin e një banditi me kokën të çarë përgjysmë. Më tutje një tjetër, që dukej sikur kishte vdekur pa asnjë plagë. E kishin qëlluar me qykë të sëpatës. Merrrej me mend se zjarrvënësit i kishte qëlluar motra e nanë Remit, Gjylë Fisi. Djemtë panë nga çardaku poshtë, tutje. Katundi i peshkatarëve ishte kthyer në grumbuj thëngjijsh e në blozë. Ishte trishtim e lemeri të shikoje një katund të tërë të shuhej brenda disa orëve.

Për çudi, Osos i kishte shteruar burimi i lotëve. E tërhoqi nga parmaku Alinë, pastaj qëlloi murin, sikur të godiste atë pendim foshnjarak për Terakun e plagosur dhe bimbashin e vvarë. Atij po i përmysej diçka përbrenda. Alia e vuri re, i foli:

— Dije pra, Oso, se këtë rrëmet bishëror vetëm njerëzit si bimbash Hulinsani do ta kenë bërë!

Nanë Remi, gjatë mungesës së dy djemve, kishte tërhequr edhe kufomën pa kokë të Dikës, e kishte avitur pranë kurmit të Gjylës. Sa zbritën djemtë, i mbartën në një të ndarë të bodrumit të madh të kullës.

Nanë Remi me të dy nipat kapërcyen liqenin te vau. Udhëtuan gjithë natën rrefshit të Moraçës e kodrinoreve të Ponarit. Ecën e ecën. Kur zbardhi dita, panë açik gjurmët e kusarëve vrasës. Fërkemët¹⁾ i çuan rreth e qark liqenit. Diku, tutje Paleshjanit, rrëzë një lisi kishin pushuar, kishin ndezur zjarr e pjekur mish. Kakerdhitë e shelegëve tregonin se banda kishte arritur të merrte shumë bagëti me vete. Pas ngrënies, ishin ndarë më dysh. Një pjesë ishte nisur për në Cetinjë. Grupi tjetër kishte ndjekur shtegun për në Virpazar, Ulqin dhe Shkodër. Vrasësit kusarë udhëtonin aq të shpenguar, saqë kishin arritur të pinqnin edhe fërlikë.

1) Gjurmët

— Duket gishti i sundimtarëve osmanë, — tha nanë Remi.

— Gjurmët çojnë edhe në Cetinjë,— tha Osoja që po këndellej nga ai trazim i gjatë shpirtëror.

— Dihet, — tha plaka, pastaj vijoi: — Mercenarët një turi kanë... Mësuam mjaft. Të kthehem në Vraninë, shohim e bajmë mbasandaj...

Pasi u kthyen në ishull, nanë Remi u tha nipave:

— Batërdia e Vraninës duhet t'i bahet e njohun Shkodrës. Trupat e sakatuem të sime motre dhe tim kunati t'i tërheqim prej këndeje. T'i merrni me vete në lundër...

— Pse, ti do të qëndrosh në Vraninë? — pyeti Osoja.

— Jo. Unë do të kapërcej vaun, do të ngjitem në tëbane. Duhet të takoj Adin e Mirijen. Ata nuk dinë asgjë ç'u ka ndodhë prindërve të tyne. T'i këshilloj që të ruhen. Mbasandaj do të shkoj te mikeshat e mia malazeze. Duhet të mësoj kush m'i vrau Dikën dhe Gjylën, kush e dogji katundin e peshkatarëve, kush e bani rrëmetin mbi bagëtinë. Duhet të gjej familjet që kanë braktisun shtëpitë e djeguna dhe janë ngjiturë në Kresh-tën e Teutës dhe në atë të Yllit të Bardhë. Ju do të dërgoni trupat e të vramëve në shtëpinë time. Të njoftoni Hamzë Kazazin e Dasho Shkrelin. Vetëm ata dinë se ç'duhet ba me kurmin e therorëve...

KREU III

Për habinë e Alisë e të Osos, nanë Remi kishte arri- tur përpara tyre në Shkodër bashkë me një gjitharë malaziase.

Trupat e masakruar të Dikë e Gjylë Fisit, në tabutë të veçantë e të zbuluar, i kishin vendosur në sheshin «Bullej». Ishin paguar tellallë, të cilët njoftonin: «Me- që dy martirët, Dikë dhe Gjylë Fisi, janë sakatuar nga dora katile, luten banorët e Shkodrës, kur të vijnë në Bullej, për t'i dhënë lamtumirën e fundit bujarit të Vraninës, të mos marrin carrokët me vete, mbasi pa- mja aq e dhimbshme mbjell ankth në shpirtrat e njo- mëzakëve...

Nesër, të hënën, në orën dhjetë allaturka, do të bë- het varrimi. Do të flasë mbi varr Mejremja e Haxhi Alisë.»

Me t'u njoftuar për këtë rast komandanti i polici- së, Tabi agai, deshi të shpërndante nëpër rrugë dy ta- borë të armatosur për të penguar atë ceremoni va-

rrimi. Por Bademili hyri si hije në zyrën e tij. Ç'i tha, nuk dihet, veçse kanë dëgjuar fjalët e fundit të tij: «...gomar e trutharë, me të tillë nëpunës e oficerë, perandoria jonë do të perëndonte pa pritur mesditën... Zjarri nuk shuhet me zjarr...»

Të gjithë zejtarët, duke iu përgjigjur thirrjes së kryetarit të Përgjithshëm të Esnafëve, Hamzë Kazazit, ishin armatosur dhe kishin qerthulluar lagjet: «Zdralej», «Rusi i Vogël», «Dërgutaj», me qëllim që të pengonin në çdo rast policinë ose ushtrinë osmane të përzihej në ceremoninë e varrimit.

Të hënën, në sheshin «Bullej» nuk kishe ku të hidhje mollën. Thuajse ishte mbledhur tërë Shkodra: myslimanë, katolikë, ortodoksë, edhe evgjitë e arixhinj. Mbasi kaluan pranë kufomave të masakruara, njerëzit zunë vendet dhe qëndronin të heshtur. Ata që mbërritën me vonesë, hipnin mbi supet e njëri-tjetrit ose ngjiteshin në muret e shtëpive rreth e rrotull për të parë.

Mejremja e Haxhi Alisë u duk krah Hamzë Kazazit në çardakun e shtëpisë përballë sheshit. Ajo tha:

— Këtu kam një plakë gjitharë malaziasë. Trimi i knjazit të madh ia ka përdhunue vajzën. Xhelati i oborrit të knjazit, njëfarë Zlokërvi, ia ka therë tre djemtë sepse deshën të hakmerreshin për motrën e dhunue-me.

Dhe pas këtyre fjalëve të vrazhda, në çardak u shfaq një plakë qafëgjatë, me hulli rrudhash në fytyrë e në ballë. Të zezë katran e kishte veshjen. Ajo tha:

— Emrin ma thonë Leposavë. Jam bijë nga Kuçi i Malit të Zi. Mejremen e Haxhi Alisë dhe motrën e saj, Gjylë Fisin, që po dergjet e copëtuar në tabut, i njohin të gjithë banorët e kasolleve të varfra malazeze nga Llovçeni në Cetinjë. Nuk mbahet mend një dimër që ta ketë gjetur skamnarin malazias me magje plot. Secili prej nesh e ka marrë udhën për Shkodër, ose edhe për Vraninë. Kemi ardhur barkuritur e të sflitur, jemi kthyer me kuaj të ngarkuar me drithë. Shumë fëmijë që tashti janë rritur, nanë Remit ia detyroj-

në jetën. Erdha t'ju tregoj në këtë përmortje ngjethëse: Ai knjaz Petroviçi, që i thonë i madh se nuk e ka shoqin në mizori, në oborrin e vet mban shumë vrasës e cuba... — Dhe plaka tregoi gjithë çfarë dinte për cubat, kallëzoi cilët kishin qenë ata që e kishin mbytur Vraninën në zjarr e gjak.

— E morët vesh, — tha Hamzë Kazazi, — kush po i kurdis këto fitme midis fqinjëve? Ata që u shkojnë pas avazit armiqve, do të mbajnë mbi kurriz mallkimin e nënave e të fëmijëve, që do të jenë viktimat e luftës fqinjëvrasëse.

Varrimi aq i bujshëm i Dikë e Gjylë Fisit u dogji keq sundimtarëve osmanë.

Bademili që atë mbrëmje thirri bashkëpunëtorin që e ruante për shërbime të posaçme, e ngarkoi me një detyrë të ngutshme.

Pas katër ditëve, nanë Remi kishte vajtur te dhëndri i vet, në Zdralej; tek po kthehej në Parrucë, dikush shtiu për ta vrasë dhe e plagosi plakën. Dy veta që kishin dalë ta prisnin Remin, shtinë njëherësh mbi vrasësin dhe e shtrinë të vdekur përdhe. Mirëpo vrasëtarët e tjerë e morën trupin e vdekur të shokut të tyre dhe u zhdukën në drejtim të komandës së Skelës, pa lënë asnjë gjurmë.

Në mbrëmje u njoftua Bademili: «Mejremja e Haxhi Alisë u plagos. Më i afti i grupit të veprimit të posaçëm, ai që plagosi plakën, u vra. Nuk i pamë ata që kundërsulmuan sepse kishte rënë mbrëmja dhe bënë terr.»

Bademili, që kurrë nuk e jepte veten në sy të tjerëve, mendoi i angështuar me vete: «Të jetë dora e Oso Kukës?...» Dhe pa vonesë thirri çauh Mirosh Shegën, e pyeti:

— Kush të tha ty se Oso Kuka, vrasësi i bimbash Hulinsanit, u mbyt në liqen?

— Unë nuk njoh ndonjë njeri me emrin Oso Kuka, ia ktheu fare i shpenguar Miroshi.

— Ti ke njoftuar në kadillëk dhe në polici se djaloshi që vrau Hulinsanin, u mbyt në liqen!

— Posi, e pashë me këta sy. Shtiva për ta vvarë, — gjegji Miroshi.

— E kapi plumbi?

— Keq nuk qëlloj. Të mos qe plagosur, nuk do të mbytej aq lehtë në liqen.

— Sa kohë qëndrove buzë liqenit? — pyeti Bademili.

— Si të qëndroja buzë liqenit, kur trupi i eprorit tim dergjej te Çinari i Hoxhë Dheut?!

Bademili, megjithëse nuk i besonte askujt, për çudi, u bind se ç'është Shega thoshte të vërtetën.

Mirosh Shega, si u nda nga Bademili dhe u sigurua se nuk e përgjonte njeri, përmes rrugicash që përdridhen si zorret e buallit, vajti në lagjen «Dudas», njoftoi Dasho Shkrelin: «U mësua se Oso Kuka nuk është mbytur në liqen. Me ç'mora vesh, do të rifilloj në gjurmimet...» Osoja gjendej i strehuar te Dashoja. Sa iku Miroshi, Dasho Shkreli dhe Oso Kuka u përvodhën rrugicave nëpër errësirë. U duhej ta pleqëronin punën me Hamzë Kazazin. E kërkuan në shtëpi, mësuan se Hamza kishte vajtur te Nuri Kiri.

Nuriu para pak moteve ishte kthyer nga Çanakalaja, ku kishte vuajtur 7 vjet burg. Atje kishte lënë një njërën këmbë. Hamzë Kazazi i kishte ndërtuar një shtëpi të veçuar nga pjesët më zhurmëmëdha të qytetit. Mirëpo Nuriun e kishin gjuajtur si me rrufe fatkeqësi të tjera. Gruan ia kishte kafshuar një qen i tërbuar. Ajo kishte vdekur duke lënë burrin ulok me një tufë carrokësh. Më i madhi prej fëmijëve, Teraku, që më mirë të mos e kishte, ishte kthyer në rrugaç të përçudnuar; jo vetëm që nuk i ndihmonte familjes, por ia nxinte edhe faqen babait të vet të nderuar. E bija e Nuriut, Sevdija, ishte kthyer vetë në zonjë e zot shtëpie. Atë muaj krize ata kishin mbetur pa një grusht miell në magje dhe pa një metelik në xhep. Kishte tri ditë që ishin mbyllur brenda pa

pasur të futnin në gojë një kafshore bukë. Hamzë Kazazi që e kishte Nuriun burrë motre dhe shok të besëlidhjes në lëvizjen kundër robërisë, kishte dëgjuar për skamjen. Kishte mbledhur nga esnafët ndihma në para dhe tashti bisedonin goja-gojës.

— ...Valiu është kthyer në matrapaz, kurse Bademili hulumton kur dhe ku do të mbajmë Kuvendin Besëlidhës, — po i thoshte Hamza Nuriut, — e kam rregulluar punën në atë mënyrë, sa, kur të marrë vesh veqili sygjarpër në ç'qorrsokak po e hedh, do të luajë mendsh...

Atë çast erdhën dhe e njoftuan Hamzën për hetimet e policisë kundër Oso Kukës.

Hamza, tepër i shqetësuar, i tha Nuriut ngutazi:

— Shtëpia jote është e veçuar. Oso Kukën duhet ta strehojmë në shtojcën ku ke veglat e punës dhe një odëzë. Zaten për këso rastesh ta bëra atë kthinë. Atje të fshihet dhe të punojë Osoja. Të shpëtojë kryet, të mësojë edhe zanatin. Ndërkohë do të vijë doktor Kel Cukali. Meqë shtëpia na duhet për takime të fshehta, do të hapim fjalë se jeni molepsur nga murtaja. Këtë do ta vërtetojë heqim Keli.

KREU IV

Bademili doli si hije nga ngrehina e policisë sekrete. Si gjithmonë, me gishtin në këmbëzën e armës u çapit drejt teqesë së bektashinjve, gjysmën e së cilës e kishin kthyer në depo për tagjinë e kuajve të suvarisë së natës. Atje banonte një njeri fort i çuditshëm që e njihte i madh e i vogël me emrin Huda. Ta shikoje si ishte veshur, nuk mund të përcaktoje cila ishte arna dhe cila rroba origjinale. Një fakir që mund të zgjonte mëshirë për këdo. Me mjekër të pistë e lashrangatërruar, me faqe të thithura përbrenda. Vetëm sytë që i lëshonin feksje të çuditshme, mund ta tradhtonin. Por «fakiri» e dinte këtë cen, ndaj përherë i mbulonte sytë me qerpikët e gjatë.

Askush nuk dinte cili ishte Hudai, përveç Bademilit.

Hudai deri në vitin 1826 kishte qenë babai i teqesë bektashiane në një provincë të pasur të Egjiptit, pushtuar nga Perandoria Osmane. Kur sulltan Mahmuti i Dytë i deklaroi bektashianët armiq të myslimanizmit, Hudanë e burgosën dhe e dënuan me vdekje. Meqë gëzonte një autoritet të madh, sa edhe kundërshtarët e tij nuk mund

t'ia mohonin meritat, i ishte shtyrë ekzekutimi për një afat të pacaktuar.

Bademili atëherë ishte në hapat e parë të karrierës. Ai ishte kushëri i sulltan Mahmutit dhe e donte jashtë mase profesionin e të fshehtave. Zaten s'i naks i lindur dhe i edukuar, ëndrrën e vet drejt karrierës e kishte ndërtuar mbi lëvrimin e atij *specialiteti*. Atë kohë sa ishte krijuar njëfarë sektori i fshehtë zbulimi pranë pa-dishallëkut, për të cilin kujdesej pa ndërmjetësi vetë sulltani.

I thanë se e kërkonte e bija e një sheiku të pasur, një perri e rrallë. Bademili doli vetë, e mori në zyrë. Zemra i refkëtiu sapo e vodhi me bisht të syrit atë bukuri të rrallë, që quhej Shyhretzade. Megjithëse ëndrra dhe pasioni për të arritur sa më lart në shërbimin e të fshehtave në dobi të perandorisë sikur ia kishte zbehur çdo ndjenjë për seksin e këndshëm, ai mbeti pa mend kur e pa vajzën e magjishme. Ajo i ofroi një diamant Bademilit duke thënë:

— Këtë jua jap vetëm për dhjetë minuta takim me baba Hudanë.

— Nga e dini se mund t'ju ndihmoj? — pyeti Bademili me gojë të tharë nga një magjepsje e paprovuar herë tjetër.

— Jeni i biri dhe «kushëriri» i sulltan Mahmutit të Dytë... — tha Shyhretzadja.

— Jam djali i xhaxhait të vogël të madhërisë së tij.

— Po. Meqë xhaxhai nuk bënte fëmijë, jot ëmë dihet...

Bademili u ngrit, u rrotullua nëpër kancelari fare i trullosur, mbasi kishte pandehur se atë të fshehtë e dinte vetëm nëna e tij dhe ai vetë, kurse tashti...

— Po ju nga i dini gjithë këto të fshehta... desha të them kush i sajoi?

— Sa jam e pasur, aq jam e brengosur, për fatin e baba Hudait. Halli m'i mësoi shtigjet deri në këtë kancelari.

— Do të keni paguar shumë, derisa keni arritur këtu?!

— Jo më pak se ç'ju ofroj juve për ndihmë.

— Ç'kërkoni prej meje?

— Të takohem me baba Hudanë.

— Ç'e keni Hudanë?

— Zyrtarisht jam bijë e një sheiku arab shumë të pasur. Ai vuan fakeqësinë e burrit të nënës suaj. Është shterp. Im më, e magjepsur, pas dijeve të Hudait, deshi të kishte një fëmijë të mençur me të. Nuk di sa i ngjaj, por deri tani më lëvdojnë të gjithë.

— Do të vini nesër! — i tha Bademili që po dri-dhej nga një lloj misteri i paprovuar.

— Dashkeni të këshilloheni me madhërinë e tij, ju jam mirënjohëse. Nuk besoj të fyheni, nëse e bëj çift diamantin që jua zgjata...

— Nesër bisedojmë, — tha Bademili, pa guxuar ta shikonte në sy dhe duke e ndier veten fare të pafuqishëm kundrejt asaj vajze. Deri atë çast kishte menduar se nuk kishte tundim që ta mposhte drejt cakut të pikësynuar në shërbimin e të fshehtave për lulëzimin dhe ngadhënjimin e perandorisë si pushtuese e çerekut të botës.

Bademili i premtoi sulltanit se prej Hudait do të kishin përfitime të mëdha, nëse do të pranonte të futej në shërbimin e fshehtë të tyre.

— Dy janë pikat nevralgjike, ku pushteti ynë ka marrë të çara, — tha sulltani, — baba Hudanë ta dërgosh në Misir ose në Shqipëri.

— Në Egjipt e njohin, zor të pranojë Hudai. Por edhe sikur ti mbushet mendja, nuk ka ç'zbulon. Mehmet Ali pashë Misiri¹⁾ po na lufton hapur. Vetë keni

1) Mehmet Ali pasha i Misirit ishte me origjinë shqiptare nga Pojani i Korçës. Babai i tij ishte vendosur në Buçqfal (Kavallo), ku lindi Mehmeti. U shqua si luftëtar dhe oficer. Arriti grada të larta. E shkëputi Egjiptin nga zgjedha osmane. Krijoi qeverinë e vet. Ngriti shkolla në tërë Egjiptin. Or-

thënë se Shqipëria është vullkan që mund të hedhë në hava qeverisjen tonë në Ballkan.

— Të priftë allahu në udhën për ngadhënjimin e perandorisë sonë!

Bademili së pari bisedoi me Shyhretzaden. Ajo e pranoi mëdyshas detyrën me kushte për Hudanë, ndoshta vetëm për t'u takuar me të.

Takimi i Shyhretzades me Hudanë mund të mallëngjente jo njeriun, por edhe gurin e drurin. Ai (Hudai) ia puthte flokët, gishtat, e mbështeste në gjoks. Qante, qeshte prej ngazëllimit të papërmbajtur. Kur vajza i tregoi me cilin kusht ia falnin jetën, Hudai u bë sterrë në fytyrë. Deshi të hidhej e të qëllonte kokën mbi mur. Mirëpo kopilja, që ia njihte dobësitë, i tha:

— Unë nxora të fshehtë nga dhimbja për ty. Nëse nuk pranon kushtin, këta e kanë në dorë t'ia tregojnë sheikut të vërtetën. Edhe ti ikën, edhe unë me nënën mbetim midis katër udhësh.

— Nuk mund të kryej atë punë aq të fëlliqur për tërë jetën, — tha përvaishëm Hudai.

— Për pesë vjet, me kontratë, — tha Bademili që qëndronte aty pranë.

Kështu, filozofi bektashian u bë hafije.

Në Shqipëri kishte plot baballarë bektashianë që, për t'u shpëtuar ndjekjeve e persekutimeve, kishin braktisur qytetet; kishin ndërtuar teqetë nëpër fshatra të humbura në malësi. Atyre, si armiq të deklaruar të Portës së Lartë, njerëzit ua hapnin zemrën.

Bademili si detyrë të parë i ngarkoi Hudait të lidhej me bektashianët. Dhe u lidh mirë, sepse ua dinte gjuhën. U tha se ishte arratisur prej burgut. Me mençurinë e tij bëri edhe shumë miq në Shkodër. Por si njeri me tru dhe me karakter të fortë, nuk mund të duronte gjatë atë pazarllëk që ishte i barabartë me një njëqind vdekje. Sidomos kur mësoi historinë e shqip-

ganizoi një ushtri moderne për atë kohë. U dha vrull zhvillimit të bujqësisë dhe degëve të tjera të ekonomisë.

tarëve, bujarinë dhe besën. E ngatërronte me aq zgjuarsi Bademilin, sa tjetri bënte be kokën për shërbimet aq me vlerë të Hudait.

Atë natë u takuan në harvallinën bektashiane, Hudai i tha Bademilit:

— Kuvendi i besëlidhjes zejtare do të mbahet në shtëpinë e vetmuar, tutje Gurit të Zi, nesër mbrëma. Atje do të jetë edhe Oso Kuka.

Ende pa vajtur në Gur të Zi ndjekësit, shtëpisë së vetmuar i doli flaka.

Bademili sa nuk e vrau nga zemërimi komandantin e koshadhes së xhandarmërisë. Ai mendoi: «Asim Kraja, ai komit i pakapshëm bashkë me Oson, kanë parë xhandarët që po e rrethojnë vendin, ia kanë futur zjarrin shtëpisë si shenjë paralajmërimi për anëtarët e fshehtë të besëlidhjes zejtare.»

Si tërë kallëpi i atyre njerëzve që janë mëkuar qysh në fëmijëri me ëndrën e karrierës, edhe Bademilit, ndonëse në dukje shpirtpatrazuar, mendimi i dështimeve të njëpasnjëshme iu shkarkua me një pikëllim shkundullues. Kujtoi premtimin solemn e pak mendjemadh që i kishte bërë vetë sulltanit kur ishte nisur për në vilajetin e Shkodrës. Pastaj solli këndje zejtaret me njëri-tjetrin, qytetarët me fshatarët; për t'i hedhur bejlerët e çifligarët kundër tregtarëve; xhamitë kundër kishave; fitmet midis shqiptarëve e të të tria feve; ngatërresat ndërmjet shqiptarëve dhe fqinjëve të tyre veriorë. Dhe tashti që i shoshiti ngjarjet, i doli se nuk kishte arritur as çerekun e atyre që kishte pikësnuar. Iu kujtua çeta e komitëve me Asim Krajën në krye dhe, si ndonjë thartirë brerëse, ia gërryeu trurin një pyetje: «Po u bashkua edhe Oso Kuka me Asim Krajën, çeta e komitëve ka për të mbledhur rreth vetes qindra burra të armatosur!» Tek shëtiste nëpër kancelari duke pritur e përcjellë lloj-lloj mendimesh ethe-mëdha, u ndal pranë raftit mbi të cilin kishte vendosur një ftua të verdhë e tepër të madh që ia kishin sjellë

bashkëpunëtorët. Iu shkrep t'i merрте erë, sikur ai veprim do t'ia davariste shqetësimet. Por u kujtua se e kishte humbur shqisën e të nuhaturit. Në fëmijëri, si i përkëdhelur që i plotësohej çdo tekë, kishte kërkuar të thernin pelën e të atit. Kur nuk ia kishin plotësuar kërkesën aq të përçudnuar, ai kishte gjetur dy shkopinjtë vegjël, i kishte futur në vrimat e hundës dhe i kishte qëlluar me grushtin e vet, me qëllim që të nxirrte gjak, t'i detyronte shërbyesit t'ia plotësonin kërkesën. Vërtet gjaku i kishte rrjedhur vu nga hundët, i ishte shkatërruar mukoza. Që atëherë i ishte prishur shqisa e të nuhaturit, aq e domosdoshme për profesionin e tij në të ardhmen. Më vonë, kur ishte rritur ca, e kishte vrarë pelën në stallë. Madje vetë sulltani paskësh thënë: «Ky djalë ka për t'u bërë i madh, sepse atë që vendos, e shpie gjer në fund...» Tek po kujtonte këtë ngjarje të rinisë së hershme, u dëgjuan kambanat e kishave. Bademili ndaloi ecejakun. Një mendim i mefshët sikur i çërriti në një cep të trurit: «Përse fajet e Asim Krajes dhe të Oso Kukës nuk ua ngarkoj ca katolikëve arnautë. I kredh ata në burg. Për ta mbrojtur pafajsinë, katolikët do të dëshmojnë për Oson dhe Asimin, si komplotistë të dy oficerëve osmanë... Kështu ua prish harmoninë arnautëve të dy feve. Myslimanët i hedh kundër katolikëve... Në mos ngjaftë kjo, Asim Kraja, si sedërli e mendjemadh që është, do të zbresë nga mali të dorëzohet duke thënë: Lirojini katolikët e pafajshëm, kryepolicin e financave e kam vrarë unë. Edhe Oso Kuka mund të veprojë njësoj. Asnjë humbje nuk mund të kem nga kjo ndërmarrje, përveçse përfitimeve me vlerë politike. Të arrestohen pesë katolikë të pafajshëm!» Dhe shkroi urdhrin...

BULETINI I SHKODRËS

Thonë se këshilltari perandorak, veqil Bademili, ai që kur udhëton në kalë shikon rreth e qark përdhe, sikur të kërkonte myhyrin e humbur të të gjithë sulltanëve, paska krijuar një defter të fshehtë, ku thuhet:

«Duhej të gufonte liqeni i Shkodrës, dhe Buna të përmytete qytetin, të merrte vetëm njerëzit me vete, t'i hidhte në det dhe të kthehej sërish në shtratin e vet. Kjo do të përbënte lumturinë më të madhe për Portën e Lartë, mbasi madhërinë e tij, sulltan Mahmutin, nuk do ta gërryenin ëndrrat e këqija.»

Violinist Currani paska vajtur në malësi për t'u frymëzuar për melodi të reja, mbasi Shkodra qenka ve-lur me mekamet e vjetra.

Fallxhore Raba paska bërë be se për ca kohë nuk dashka të shikuaka filxhanët, mbasi iu përziekan në zanatin e saj edhe hoxhallarët, edhe shehlerët, edhe priftërinjtë. Belbac Lushi ka qëlluar me tokmak një bajraktar, veshur me gunë të zezë, mbasi e ka pandehur për knjaz Petroviçin, i cili ia ka prerë dikur gjuhën Lushit.

Xhambaz Kaleshi këtë javë bëri tregti vetëm me dy mushka ushtarake.

Hundoz Kasapi qenkësh sëmurë dhe paskësh zënë shtratin nga meraku për hoxhënicën e lagjes.

Në Tarabosh janë strehuar piratë, të ardhur nga ana e anës, kryeparë e paskan vënë Terak Kirin. Ata rravgojnë nën hundët e policisë osmane, e cila bën sikur nuk i shikon. Plaku i urtë, Gonmiri, paska thënë për ta: Tymi është kasnec i zjarrit...

Dullë Pontaxhia paska mbetur pa mend në një lojë bixhozi që paska bërë në kafe «Porti». Paska mundur një kapedan anijeje të huaj. Ia paska fituar të gjitha paratë. Kapedani e paska lënë yst gruan. Dulla, edhe pse bixhozxhi, qenka përgjigjur: «Zotni, këtë lloj malli nuk e ha pazari i Shkodrës...»

Bejtexhi Deli Syka, thonë është mbyllur për të kurdisur bejte që nuk janë dëgjuar deri më sot.

Rrëfenjëza e posaçme e Buletinit. Biza

Është një usta «i madh», këpucar. Se me thumba, apo e ka emrin ashtu, nuk dihet. Atë e quajnë Bizë. Dhe, po përmende vetëm atë emër dyrrokësh, Shkodra dhe rrethi e dinë për kë flitet. Biza jeton në hasmëri me këshillin e esnafit të këpucëve, As të vraftë zoti nuk i ka thënë njeri nga ai këshill. Por ja që Biza hamendëson se e përgjojnë, sikur presin rastin ta gjobisin, madje edhe t'ia ndalojnë të drejtën e zanatit, mbasi Biza merret me diçka që bie ndesh me rregulloret esnafore. Nga njëzet çirakë që rropaten në punishten e tij, vetëm pesë i ka të regjistruar në evidencat e këshillit. Edhe paguan taksë për ta (dyzet groshë për secilin në vit). Kurse pesëmbëdhjetë i mban kontrabandë.

Ç'është ky biçim ustai që shpon si bizë, thith gjakun si shushunjë?! A do të bëhen njerëz me rrogë ata çirakë ndonjëherë? Kush do t'i provojë? Kush do t'ua japë titullin e ustait? Këto gjëra bëhen me komision,

i cili ngrihet pranë çdo esnafi. Pesëmbëdhjetë shëgertët nuk ekzistojnë në ato lista fare.

Dhjetëra burra, që tashti sorollaten rrugëve të papunë, edhe shumica e atyre që merren me punë stinore, si argatë, kanë punuar më parë te Biza dhe te të tjerë, të përfaqësuar me të, si shëgertë vetëm për të shlyer borxhe dhe fajdenë e borxheve. Si i fut në kurth Biza këta njerëz? Përgjigjen jua jep Buletini.

Biza u bë i pasur në kohën e epidemisë së bagë-tive. Ai bridhte fshatrave si hiena në kërkim të kafshëve të ngordhura. I rripte dhe ua merrte lëkurën falas, mbasi fshatari ynë, kafshët që cofnin, i hidhte në ndonjë humnerë. Brenda një viti Biza mblodhi aq shumë lëkurë, sa i hëngrën një kohë të gjatë derisa i regji dhe i përpunoi. Se nuk i çoi as te lëkureregjësit, mbasi duhej të paguante para. Kështu siguroi lëkurë falas për disa vjet dhe bëri e shiti këpucë në të katër anët e vendit. Tashti ka pesë shtëpi dykatëshe që i lëshon me qira për banim dhe për dyqane. Ka para të depozituara në Bezistan. Çereku i të varfërve të Shkodrës i kanë borxhe. Edhe kokrrën e misrit e jep me dhjetëfishin interes.

Po përmendim vetëm pesë çirakë të paregjistruar, për të treguar se si gërryejnë e majmen me djersën e të tjerëve kallëpi i Bizëve. Janë bijtë e ish-hamall Çakërrit: Lami, Cani, Dani, Shani, Gani. Secili prej vëllezërve është një vit më i vogël se tjetri. Nëna e tyre kishte forcën e dy burrave bashkë. Ushtronte profesionin e tellalleshave¹⁾ në pazarin e rrobave të vjetra, këtej fushës së bulmetrave. Në qershor lante lesh buzë liqenit kundrejt një pagese tepër të vogël. I ishte vardisur zëvendëskadiu, ose naibi siç e quanin në gjuhën osmane.

1) Ashtu quheshin gratë që shisnin tesha të vjetra në pazar. Ngaqë reklamonin mallin me zë të lartë, quheshin tellallesh-sha. Teshat ishin të pasanikëve. Tellalleshat merrnin një përqindje nga rrobat e shitura.

Hava (ashtu e thërrisnin gruan kolose e të kolme), paçka se kishte bërë pesë djem njërin pas tjetrit, ishte muskuloze dhe fort tërheqëse. Në ishte e bukur, për burrin e vet qe. Naibi i ishte vardisur për një kohë të gjatë. Një pasdite e gjen të vetme buzë liqenit dhe orvatet ta përdhunojë. Ajo e mbërthen për këmbësh, e çon pezull dhe e kredh në liqen. E fyer jashtë mase, harron se njeriu i zhytur në ujë vdes. Kështu u burgos Hava për vrasjen e ndihmëskadiut. Thonë se e dërguan në një burg të tmerrshëm diku midis Bullgarisë dhe Turqisë.

Pas dy muajve të asaj fatkeqësie, i shoqi, hamall Çakërri, tek po ngarkonte në anije, rrëzohet keq nën barrën e rëndë dhe thyen të dy këmbët. Që atë kohë mbetet sakat. Në fillim esnafi i hamajve e ndihmonte me aq sa kishte. Më vonë, kur morën vesh qeveritarët osmanë, e paskan parë të pavend atë veprim. Si të ndihmohet burri i asaj që ka vrrarë naibin?! Esnafi ia paskësh prerë çdo ndihmë.

Biza, që gjurmonte hallexhinjtë, i vajti Çakërrit. I dha para me fajde, pa harruar të përpilonte dokumente të rregullta për atë lloj allishverishi. Pastaj, siç e kishte zakon, e shtrëngoi Çakërrin t'ia paguante paratë dhe fajdenë përnjëherësh. Uloku s'kishte ç't'u jepte fëmijëve, jo më të paguante borxhet. Atëherë Biza kërkoi të zbatohet kontrata. I mori Çakërrit të pesë djemtë si shegertë, Çirak i thënçin! Biza të tillët i përdorte më keq se sklevërit. Biza është martuar tri herë. Kur gratë e tij e mallkojnë orë e çast, dihet çmund të bëjnë shegertët po t'ua sjellë rasti...

KREU V

Shkodranët u shqetësuan për arrestimin e pesë katolikëve nga lagjja Lekaj». E kishin të qartë se ai burgim ishte një skuthëri. Për t'i poshtëruar katolikët dhe për të ndezur hasmëri midis shqiptarëve të të dy feve. U mor vesh se të burgosurit i kishin shtrënguar të dëshmonin kundër Asim Krajës dhe Oso Kukës, mbasi askush nuk dilte në gjyq për të bërë atë dëshmi.

Djelmëria e lagjeve katolike ishte armatosur në fshehtësi. Kishte ndër mend të ndërhynte me forcë për t'i liruar të burgosurit.

Hamzë Kazazi i hipi atit, vajti te miku i tij. Ndue Argjendari, i cili ishte gjyqtar popullor i përmendur për zgjuarësi e drejtësi. Edhe pse i kishte kaluar të tetëdhjetat, vazhdonte të pajtonte gjaqet e të dënonte shtijakeqët me të njëzet e katër pleqnarët e Hotit, të Grudës, Kelmendit e të Shalës. Ndueja bashkë me Hamzën mblodhën djelmërinë, u thanë:

«Ky vreri juaj i fryrë tregon dashuri të madhe dhe mençuri të vogël! Veç dredhive të tjera, sundimtari osman mezi pret të veni edhe ju si cjapi në thertore. Nëse i nxjerrin në gjyq pesë të arrestuarit, çe-

reku i Shkodrës ka për të dëshmuar se kryepolicin e financave e ka vrarë Asim Kraja Le të ngjiten në male për ta kapur komitin. Sa për Oso Kukën askush nuk di ku gjendet ai...»

Trimat e rinj u qetësuan. Hamë Kazazi vajti në shtëpinë e Nuri Kirit. U poq me Oson, e porositi të kishte kujdes ato ditë. Vetëm natën mund të lëvizte, jo rrugëve, por përmes arkapive dhe gjithmonë me dinjinë e tij dhe të shokëve. Osoja, në dukje bëri sikur e pranoi atë kusht, por në vetvete nuk ishte i sigurt në mund të përmbahej pa u bashkuar me shokët, të cilët i prisnin punë rëndësore.

*
* *
*

Terak Kiri kishte bredhur sa kishte bredhur me anije të huaja, së fundi ishte kthyer në Tarabosh, ishte bashkuar me një grup piratësh të huaj. Thuhej se do të vihej në krye të asaj bande. I ati, Nuri Kiri, ca nga reumatizmi, ca nga hidhërimi ngaqë i biri po gremisej përfundimisht në honin e keqbërësve, kishte zënë shtratin. Oso Kuka me bukuroshen shtatëmbëdhjetëvjeçare të Nuriut, me Sevdijen, err e terr punonin mbi çikrikun e gajtanëve. U ngatërroheshin duart. Mezi mbytnin ofshamat që ishin kushtrimtaret e para të shpirttrave të virgjër. U kryqëzoheshin vështrimet, megjithëse i fshihnin nën përpëlitjen e qerpikëve, ato u zgjonin gulshe, të cilat ua kyçnin gojën dhe i kthenin në memecë dy të rinjtë. Sevdija mendonte se i biri i ish-kryekështjellarit të Bushatllinjve nuk do të denjonte të lidhej me të bijën e një uloku varfanjak. Ai djalë i dukej fort i çuditshëm, mbasi bënte vetëm pak gjumë. Hasan Alia i dërgonte libra përmes shokëve. Kushedi sa herë Sevdija e kishte dëgjuar duke lexuar me zë deri në mesnatë. Jetonte i mbyllur në vetvete. Askujt nuk ia shprehte mendimet.

Sevdija ishte e çelur dhe e pateklif. Kurse Osoja stepej ngaqë i dukej tradhti të keqpërdorte besimin e

Nuri Kirit, i cili ia kishte lënë çelësat e shtëpisë në dorë. Pllakosej nga një lloj përvuajtjeje, sa herë ia mbërthente tërë shpirtin ndjenja e ëmbël e dashurisë. Veç pamjes magjepësëse të vajzës, kur mendonte Osoja, se ajo ishte mbesa e Hamzë Kazazit që Shkodra e çmonte si idhull, shumëfish rritej figura e Sevdijes në mendjen e djaloshit.

Një mbrëmje, Teraku ishte kthyer i dehur në shtëpi. I ishte afruar krevatit të të atit dhe kishte filluar t'i bërtiste.

Osoja ishte përhumbur në punë. Ajo shtojcë ishte e veçuar fare nga pjesa tjetër e shtëpisë, ku edhe re-partet e policisë nuk mund ta gjenin. Hyri Sevdija rrëmbyeshëm. Osos i vajti vështrimi te gjoksi i vajzës, që i ngrihej dhe i ulej. Ngashërimet e saj të mbytura ia mpakën shpirtin. Ndërpreu punën. Pyeti me një frymë mos ishte sëmurë keq Nuriu. Meqë nuk mori përgjigje, e mbërtheu për supesh dhe e shkundi lehtë. Trupi i vajzës u drodh. Oh, ato prekje që janë memece, por shkaktojnë refkëtimin të fuqishme, dridhje të ëmbla gjer në dehje, e bënë Oson të harronte përse shkundte trupin e vajzës, Sevdija tha me një fije zëri:

— Teraku po e mundon keq babanë. Ai po shpif kundër shokëve të tu... Kërkon t'ia zaptojë babait këtë kthinë, për të strehuar kusarët e huaj...

Shtojcën-punishte e ndante një hajati i ngushtë. Lidhej me shtëpinë me anë të një dore si mur. Për të dalë nga punishtja matanë, duhej të ngjiteshin pesë shkallë; futej dora në një vrimëz, rrotullohej një dorëz, hapej muri, kalohej matanë. Osoja u nis për në odën e Nuriut. Meqë brenda bëhej zhurmë, u ndal pranë derës. Teraku i gërvallej të atit:

— Të thashë! Cilëtdo qofshin ata, janë shokët e mi. Po ndiqen. Nuk mund të largohen këndeje, mbasi leverdi të mëdha na presin nga pasanikët e Shkodrës. Mua më takon t'i strehoj. Me qeverinë e kanë rregulluar vetë ata, por daja im, Hamzë Kazazi, u është bërë ferrë! Ai mund të dërgojë njerëzit e vet për t'i ka-

pur në Tarabosh, në ishullin e Shakaricës ku janë strehuar...

«Domethënë banda kusare u strehuaka në ujdhesën e Shakaricës? — mendoj me vete Osoja.

— Veç teje askush nuk qanë për të keqen që i hiqet qafe! — i tha Nuriu Terakut.

— Mos më shtrëngo të të them teveqel dhe të bëj çfarë të dua! Edhe unë kam pjesë në këtë shtëpi. Fundja kam dëgjuar se hyjnë e dalin shokët e Osos. Nuk lejoj t'i vardisen armiqtë e mi motrës! — fliste Teraku me zë të çjerrë.

Osoja u bë all në fytyrë.

— Çfarë kërkon prej meje, more i paudhë? — tha Nuriu duke u kollitur me mundim.

— Punishten e gajtanëve, odën e mirë dhe bimecën t'i lirosh për miqtë e mi! T'ua ndalosh rreptësisht të hyjnë e të dalin këtu atyre të rinjve të Bullejt! Ja, kaq kërkoj unë, — tha Teraku.

— Ia fut zjarrin shtëpisë dhe nuk e bëj strehë për rezilë e të vjellë nga trojet e veta! Çfarë e keqe paske qenë që të biesh në llumin e halabakëve të huaj! — tha Nuri Kiri.

— Nuk kam kohë të dëgjoj dërdëllitjet e tua! Miqtë e mi nga çasti në çast mund t'i kapin. Do t'i sjell këtu! Hamzë Kazazi s'ka si të bastisë shtëpinë e motrës së vet të ndjerë! Nëse duken edhe një herë ata të Bullejt në këtë shtëpi, i çoj atje ku e kanë vendin, në burgun e kalasë...

Nuri Kiri, i frikësuar nga spiunimi që mund t'i bënte i biri, lëshoi pe:

— Një javë më duhet ta pleqëroj këtë kërkesën tënde të dreqnuar.

— Me kë do ta pleqërosh? — pyeti Teraku.

— Me vetveten, — gjegji Nuriu.

— Tri ditë ke afat, — ia ktheu Teraku.

«Duhet të takohem me shokët e «Djelmënisë së Bullejt» dhe të marrim masa sa më parë...» — mendoj Osoja që e kishte përgjuar bisedën, pastaj u kthye në kthinën e vet.

KREU VI

Përpara se të shtinte mbi qeveritarin osman, tha këto fjalë: «... Zotni Namik pasha, unë jam Asim Kraja. Keni burgosur pesë katolikë të pafajshëm për vrasjen e kryepolicit të financës në Skelë. Erdha të të kujtoj se atë dhe zullumçarët e tjerë që e patën hak plumbin, i vrava unë...» dhe e shtriu të vdekur përdhe. Fjalët e atentatorit u përhapën bashkë me rrëmetin e suvarisë, të policisë e të xhandarmërisë që vërshuan në ndjekje të Asim Krajës.

Edhe pse u mor vesh se komiti, në vend të vriste valiun, gabimisht vrau Pondlën, adjutantit e valiut që e pandehte për sundimtar, ndjekësve nuk iu sqyll zelli për ta gjurmuar.

Asim Kraja u gjend i rrethuar mu përpara hanit të Ali Tiranës. Atë çast u hap dera e bujtinës. Vetë dajë Kasi zgjati dorën dhe e tërhoqi brenda Asimin. Policia u dynd me tryzni te bujtina. Komiti ia mbështeti gjoksin portës, deshi t'ia vinte llozin, por ai mungonte. Policia shtynte me vërtik ta hapte derën. Asimi, krejt i trallisur, futi gishtin në vend të llozit. Ndonëse iu këput

nga të shtyrat e ndjekësve, komiti përfitoi nga rasti dhe kërceu prej dritares së prapme të hanit. Kaloi me vrap përmes rrugicave të përdredhura dhe u hodh në liqen. Me not, duke lënë vazhden e gjakut në ujë, doli matanë, në Tarabosh. Pushkët kërcisnin gjithandej në ndjekje të tij.

Asim Kraja gjysmë i alivanosur ra rob i piratëve në Tarabosh.

Piratët prisnin me një padurim nervoz shokët e tyre më të zgjedhur, të cilët kishin vajtur në ujdhesën e Shakaricës për të blerë pije alkoolike. Do të pinin dhe do të «eglandiseshin» me robin, gjersa ta bindnin të bëhej pjesëtar i vllazërisë kusare. Atë çast pirati vëzhgues thirri:

— Paskan kapur Kokërrumbullakun, Gaforren, Laraskën, Rrumaducin dhe Pelikanin. Shikoni dy lundrat në liqen. Vëllezërit tanë po i çojnë në Shkodër!

— T'u japim një mësim të mirë atyre që guxojnë të maten me ne! — thirri Terak Kiri.

Banditët u vërsulën tatëpjetës. Asim Kraja, ashtu i dërrmuar, deshi t'i shmangej bandës e të ikte te shokët e vet në male. Mirëpo vërejti se dy piratë e ruanin. Mbylli sytë sikur ta kishte kapur kllapia, me shpresë se do të gjente ndonjë rast më të mirë, për të shpëtuar nga ata njerëz.

Ç'kishte ndodhur në ishullëzin e Shakaricës?

Oso Kuka ishte takuar me shokët po atë natë që kishte përgjuar bisedën midis Nuri Kirit dhe të birit, Terakut.

«Djelmënia e Bullejt» që kishin mësuar se banda kusare kërkonte gjithandej pije alkoolike, përmes një të besuari nga Shiroka u kishte çuar fjalë t'i prisnin në Shakaricë. Përpara agut të asaj dite, në ujdhesën e Shakaricës kishin vendosur damixhanët dhe pranë tyre kishin qëndruar vetëm Gjergj Cemi e Malë Spahia. Të tjerët, bashkë me Oson, ishin fshehur në mazgallat e shkëmbinjve dhe në shkurret me fiq e shegë të egra. Kishin ardhur pesë piratë, Gjergji u kishte lejuar të

provonin sa të donin pijet, para se t'i «blinin». Ndërkohë kishin sulmuar Osoja, Alia, Cufa, Kola dhe kishin arritur t'i lidhnin e t'i vërvitnin mbi dy lundrat me të cilat kishin ardhur enkas nga Shkodra.

Tek po i shpinin në qytet përmes liqenit, u sulmuan nga piratët e tjerë që u printe Terak Kiri. Anija osmane «Yrfije», ekuipazhi i së cilës ishte blerë nga piratët, deshi të ndërhynte kundër të rinjve shkodranë, Më i rrezikshmi prej piratëve, të kapur, Kokërrumbullaku, arriti t'i zgjidhte duart. Përfitoi nga tollovia, ia nguli thikën në shpatull Oso Kukës. Kur u mat të hidhej në ujë, Osoja ia zbrazi koburen në mish. Kolë Hoti e palosi të vrrarin në dyshe-menë e lundrës, pranë piratëve të tjerë të lidhur.

Kundruall po ua priste udhën anija «Yrfije». Nga krahu i djathtë, piratët, të hipur në lundra, shtinin kundër «Djelmënisë së Bullejt». Të mos u vinin në ndihmë peshkatarët shkodranë e të Shirokës, të rinjtë me Oson e plagosur e piratët e kapur, do ta kishin pisk...

*
* *

Titullarët osmanë të vilajetit u shqetësuan për piratët e kapur, mbi të gjithë vali Namik pasha. Ai me ndërmjetësi u vilte haraç piratëve për plaçkitjet e rrëmbimet dhe u kishte lejuar të jetonin gjysmëlegalë në Tarabosh. Këtë bashkëpunim e kishte zbuluar Bademili dhe në heshtje mblidhte fakte të tjera për deliktet e komandantit të divizionit të ushtrisë, komandantit të policisë, kryekadiut e titullarëve të tjerë. Ai me shpirt ndër dhëmbë priste një çast, të cilin e quante më fatlum për karrierën e tij të gjeratëhershme. «Me të dhënat që më ofron baba Hudai, — mendonte Bademili, — njoh të gjitha grupimet në vilajetin e Shkodrës, Di për miqësitë, armiqësitë. Përmes njerëzve të mi të posaçëm, ua kam shtënë mizën e smirës, dyshimit e të hasmërisë të gjitha grupimeve. Sa të pëlçasë sherri i madh

e i shumëpritur, do t'i vete sulltanit me fakte për dallaveret e hyqymtarëve të lartë në këtë vilajet dhe do t'i them: «Këta janë fajtorë për të gjitha trazirat e milletit arnaut kundër Portës së Lartë. I dënoni pamëshirshëm, siç dini vetë!» Pastaj do të shtroj përfundimisht këtë kërthizë rebelësh... «Mirëpo, sa mori njoftimin: «Myderizët e medresesë së Xhamisë Plakë kanë bërë një ankesë tjetër kundër të gjithë hyqymtarëve osmanë të vilajetit të Shkodrës dhe ia kanë nisur me një njeri të posaçëm Portës së Lartë», u bë si i ndërkryer. Midis emrave që kishin nënshkruar ankesën gjendej edhe ai i të riut Hasan Alia. Bademili i bëri pyetje vetes: «I biri i Man Fajdexhiut të ketë kaq ndikim te myderizët?!» Dhe që atë ditë hapi dosje për Hasan Alinë dhe vendosi të përgjonte e të mësonte gjithçka për të...

Hasan Alia, sa kishte mbaruar medresenë, ishte emëruar mësimdhënës i gjeografisë dhe i logjikës në medresenë të Xhamia Plakë. Jepte mësim dhe studionte ditë e natë. Bademili mësoi se ai djalë zotëronte disa gjuhë të huaja dhe kishte për zemër disa filozofë, mendimet e të cilëve binin ndesh me sistemin perandorak osman.

Hasani vazhdonte të studionte. Kur lexoi «Testamentin» e Zhan Meljesë, në defterin e vet shënoi: «Ka njerëz që nuk mund t'i bindin të veprojnë kështu, apo ashtu as një mijë gojëtarë sesa, i bind një qese me florinj. E nënvizoj këtë fakt për ta bërë të qartë se disa klerikë që e quajnë veten të shenjtëruar, bëjnë asisoj pazarllëqesh të ndyra, sa edhe një kusar dosido do të skuqej. Imzot Gjeshta, për t'u ngjitur në shkallë të larta të hierarkisë fetare, thuri intriga, shpifi dhe spiunoi. Vërviti në burg dajën tim, Nuri Kirin; atë Maramajn e bëri të merrte arratinë. Me dallavere u dorëzua prifti i

urdhrit jezuit. Përpara besimtarëve u hoq i larë. Predikonte se si njeriu i perëndisë duhet të bindë gjindjen që të ndjekë udhën e të amshuarit.

Shërbyesi i kishës i ka treguar zonjushë Terezës se konsulli austro-hungarez e paguaka atë Gjeshtën, çdo fund muaji me nga një qese me para...»

Mbi të gjithë, Hasani kishte për zemër Zhan Zhak Rusoin. Vepra e tij «Mbi marrëveshjen shoqërore» e shtyu dijetarin e ri e të zellshëm të hidhej në veprim. Vajti në sheshin ku mblidheshin argatët dhe prisnin të gjenin ndonjë punë të çfarëdoshme nga tregtarët e mëdhenj, sipërmarrësit, esnafët e kamur dhe çifligarët. U foli për mundësinë e zgjidhjes së halleve duke biseduar shtruar me ata që kishin pasuri. Disa e vështruan vëngër, të tjerë qeshën hidhur nën buzë. Një argat trupmadh e i rrëmbyer ia nduku buzën me gishta të plasaritur dhe i tha: «Buzët të kullojnë tamël. Zotnia jote kërkuaqe të vemi e t'ua mbushim mendjen të kamurve se e paskan gabim! T'u themi se nuk qenka mirë t'i ushqejnë kuajt e tyre të shalës me simite, kur ne nuk kemi asnjë kafshore për t'ua qetësuar urinë carrokëve! Qenke tuhaf i pashoq! Zotërinjtë nuk nginjen sikur të na pinë edhe gjakun. Ti na përrallis dokrra! Hajt, hiqnau sysh, lum zotnia i vogël, sa s'ta kam ngjeshur ndonjë pëllëmbë turinjve!...» Një plak me brazda rrudhash në fytyrë tha: «Shko ia thuaj këto fjalë Dah bej Singisë, që ka në çifligje pesë magaze me drithë! Turru te matrapaz Biza, te tuxharët Llanej!... Shko te dreqi e i biri, veç mos u tall me ne!»

Hasani vajti te Dah bej Singia. Iu lut të vinte dorën në zemër, se bota ishte e të gjithëve. Secilit i përkiste pjesa e barabartë e tokës, e qiellit. Dahu ia ktheu me tallje: «Perëndia kafshëve u jep lesh shumë e tru hiç. Perëndia i ka ndarë një herë e përgjithmonë këto punë. Ma ka taksur rriskun mua, ia ka ndarë edhe hamall Çakërrit! Shko, kullundris fajdetë e babait tënd! Ai është rrisku yt, mos u merr me punë boshe!» Megjithatë Hasan Alia nuk u spraps. Vajti te Biza dhe i tha: «Ke

para shumë. I trajton çirakët më keq se xhambaz Kaleshi kuajt. Vër dorën në zemër, se boll po na e pi gjakun pushtuesi osman!» Biza ia ktheu duke u hingirizur: «Po babait tënd i ke thënë gjë për fajdenë që ua merr të tjerëve?! Jo. Mëso pra: Nëse bashkohen pelat me hamshorët, përveç kalorësve, ato do të mbartin mbi kurriz edhe kuajt...»

Hasan Alia u kthye fare i trullosur në shtëpi. Nuk ua vuri fajin teorive të filozofëve që kishte lexuar, por mendoi mos ngaqë ishte fort i ri, njerëzit nuk u besonin fjalëve të tij. Prapëseprapë nuk u spraps në qëllimet e veta.

BULETINI I SHKODRËS

Vihen në dijëni lexuesit se qarkullimin e këtij numri të Buletinit deshi ta ndalonte valiu i madh. E njoftuam se Buletini qe shpërndarë një javë përpara se të jepej ai urdhër madhor. Thanë se do të na gjobitën rëndë.

Ndonjë kureshtar mund të pyesë: Kush e krijoi këtë telash sa ta sillte Buletinin tonë përpara situatash të rënda? Përgjigja e saktë do të ishte: Askush, veçse një e vërtetë, të cilin e vuri në vargje bejtexhiu, Deli Syka:

*Vali Namik pasha ditka marifet:
Mblidhka gjithkrah taksa për qesen e vet.
Ryshfet nga kusarë, ryshfet nga piratë,
i ndrroka zaptiet sikur mbreti gratë.
Asht mbushë vilajeti plot me matrapazë
dhe hahet ryshfeti për punë e për shtazë.
Kështu, Namik pashën, na e ruejttë havaja,
po shpëtoi prej plumbit, e përtaftë murtaja!*

Belbac Lushi ka filluar t'i bjerë në qafë Xallit, pronarit të kafe «Portit», buzë Bunës. Një ditë me rrokje

të përgjysmuara e fjalë të shkëputura i paska thënë Xallit se e paskësh kthyer kafen në strofull qelbësish. Xalli e paska duruar. Por, kur belbac Lushi i paska thënë në sy të myshterinjve se kafja e tij qenka një mendermethanë nga u neveritka tërë Shkodra, pronari qenka matur ta qëllojë. Lushi e paska mbërthyer për mesi, e paska përplasur disa herë mbi tezgën e banakut, gjersa e paska trullosur fare. Garsonët, për ta shpëtuar Xallin nga ndonjë e keqe më e madhe, i paskan dhënë Lushit të pijë shumë verë. Ai ia paska këputur një gjumi të thellë. Kushedi kur zgjohet...

Plaku Gonmir paska lëshuar një fjalë të urtë: «Politika i gllabëron disa ngjarje përpara se të shfaqen, disa të tjera i vë të parat në rend të ditës...» Qenkan mbledhur të gjithë kadilerët e vilajetit për ta zbërthyer atë thënie dhe nuk paskan arritur të vijnë në një përfundim se për cilën politikë ka folur Gonmiri.

Fakir Hudai, të mërkurën, ditën e pazarit në Shkodër, u ka thënë disa malësorëve: «Të mos kesh nevojë për ndihmën e askujt, do të thotë të jesh i paruar.»

Në ishullin e Vraninës u rindërtuan kasollet dhe banorët u kthyen në banesat e veta. E bija e Dikë Fisit, Mirija, u betua përpara të gjithë peshkatarëve të ishullit të Vraninës se nuk do të fejojat as nuk martohet pa marrë hakun e babait dhe të nënës së masakruar...

Xhambaz Kaleshi ia paska shitur një kalë eunukut të bashmyftiut. Ky i fundit qenka ankuar sepse kali na qenka letrak¹⁾ dhe Kaleshi sikur ia paska bërë enkas për ta vënë në lojë mangësinë e zotërisë së tij. Thonë se kryekadiu e paska marrë përsipër ta zgjidhë këtë çështje. Kaleshit iu kruaka dora e djathtë...

Fallxhore Raba ia paska parë filxhanin tuxharit të drithërave, zotni Llanes. Vijëzat e filxhanit paskan parathënë shumë, por Raba i paskësh tërhequr vëmendjen Llanes vetëm për një gjë: «Nëse vazhdon t'u she-

1) gjysmë i tredhur.

sësh skamnarëve elb me çmim të shtrenjtë dhe grurin ta ruash për ditë zie, që ta shesësh me çmim edhe më të larta, ka për të të rënë damllaja. Qe, — i paska treguar filxhanin Raba, — e shikon këtë njollën që duket si njeri gërmuq? Je ti. Vëre topuzin lart, është damllaja që po të sillet rreth kokës»!

Tuxhar Llania paska vajtur te dervish Suma, paska shkruar hajmali. Thonë se fjalët e hallkut e birat e gardhit nuk mbyllen, megjithatë tuxhar Llania zor të shpëtojë nga damllaja...

Dajë Kasin, që e burgosën ngaqë ia hapi derën e bujtinës komit Asim Krajës dhe e shpëtoi nga policia, e liruan nga burgu. Atë mbrëmje nuk kishte futur gjë në gojë, mirëpo, për çudi, qenkësh dehur nga të papirët dhe paskësh vajtur për të fjetur në mejtepin e Mulla Medos.

Në qendrën më të madhe të grumbullimit «Lana Scutaria»¹⁾ është grumbulluar aq shumë lesh, sa, jo depot, po as oborri nuk i zë. Sipërmarrësit kanë pajtuar shumë roja, mbasi Shkodra është në krizë për këtë mall. Ka rrezik të sulmojnë shajakpunuesit, qeleshbërësit, papuçinjtë, terzinjtë, xhokaxhinjtë dhe të gjithë ata që e kanë lëndë të parë leshin për zanatin e tyre. Dhe nuk kanë faj, tregu i Shkodrës vuan për këtë lëndë të parë, tuxharët e shesin leshin jashtë vendit.

Në një kasolle të veçuar, në lagjen «Tepe», Zadja e argat Muratit, që e burgosi hyqymeti se rrahu qehajane e Dah bej Singisë mbasi nuk donte t'ia paguante hakun për punën e bërë, paska varur veten ngaqë fëmijët i kërkonin bukë e ajo nuk kishte me se t'i ushqente. Ku i del të ushqehet një populli, kur nga qendra perandorake osmane kanë vërshuar në vilajet funksionarë, administrativë e shtetërorë si; kadilerë e qatiba, mubashirë, e sanxhakëbejlerë, subashë e kaziasqerë, dizdarë e allajbejlerë, myftilerë e myderizë, imamë e ho-

1) qendër eksporti i asaj kohe në Shkodër e një lloj reshi fijejgatë që e vlerësonte shumë tregu i jashtëm.

xhallarë, zabitllarë të ushtrisë e të policisë, të xhandar-
mërisë e të financave. Pa përmendur bejlerët, tuxharët
dhe agallarët tanë.

Usta Biza paska peshkuar edhe dy jetimë, i paska
marrë si çirakë dhe nuk paska ndër mend t'i regjistrojë
sipas rregullave në këshillin esnafor. Thonë se i paskan
vajtur shoqëria «Djelmënia e Bullejt», i paskan thënë
diçka në vesh. Kësaj i thonë zejtarët: «Të puthtë mortja
në faqe!...»

KREU VII

Atë natë mbretëroi një heshtje e frikshme. Shkodra me tri mijë dyqane, që kurdoherë ngjante me ndonjë koshere bletësh në muajin e majit, ku përditë gumëzhinte jeta, të kthehej në memece! Kjo ia kalonte çdo çudie. T'i shikoje më parë, në mëngjes roitnin nga të gjitha rrugët për në njëzet e shtatë sokakët e tregjeve. Atë natë nuk pipëtinte kurrgjë.

Thuhet se shkodranët janë mospërfillës ndaj mjerimeve dhe halleve; po ashtu përgojohen se e mbakan kryet lart, dhe, sikur ta dinë se i shikon hasmi, edhe t'u bjerë hunda përdhe, nuk ulen ta marrin. Gjuha është e prej tuli. ajo lëviz nga ti' japësh. Por një gjë është e vërtetë. Shkodranët e ndiejnë qysh më parë se ç'do të ndodhë.

Atë mbrëmje u mbyllën dyqanet më parë se gjithherë. Kur erdhi koha të ndizeshin qirinjtë, shandanët, llambat e bishtukët, më parë u mbyllën kapakët e dritareve.

Edhe patrullat otomane u trembën nga ato shenja. Ata, këso rastesh, shumëfishonin numrin e rojave qar-kulluese. Kurse atë mbrëmje koshadhet nuk qar-kull-

lluan as në Rrugën e Hasajve, as në rrugën «Lugëçesme», as në atë të Perashit, as në Rrugën e Madhe, as në Ndocej, as në atë të Beqarëve. Psenë nuk mund ta dijë kushdo. Por që e di luga çfarë ka vorba, për këtë nuk mund të dyshojë njeri.

Nga të gjitha ato që thuhën nëse nuk janë gënjeshtra të qëllimshme, ka diçka të vërtetë. Bie fjala, u fol se pijanik dajë Kasi qenka liruar në mëngjes prej burgu. Kjo është shumë e vërtetë, siç është e vërtetë se ai tërë ditën nuk futi pije në gojë. Nuk u bë i urtë dajë Kasi nga pendesa pse i hapi derën e bujtinës dhe e shpëtoi komit Asimin. Nuk futi atë ditë alkool në gojë jo pse është betuar të mos pijë, por, kur e kishte krenthur në burg kadiu hetues, ishte kujtuar cili ishte. Për herë të parë iu bë esëll ndërgjegjja kombëtare. Nguli këmbë se e kishte bërë me vetëdije të lartë atë veprim.

E pyetën:

— Pse ia hape derën e hanit komit Asimit?

— Sepse ishte i vetëm. E ndiqte një lukuni e armatosur.

— Ti ishe i dehur, — i thanë.

— E vetmja herë që isha esëll, — e mbuloi të vërtetën dajë Kasi.

— E dije se Asim Kraja vrau adjutantit e shkëlqesisë së tij, valiut Namik pasha? — pyeti kadiu hetues.

— Këtë e mësova kur më kafshuan ata qentë tuaj...

— Pse i quan qen njerëzit e hyqymetit?

— Se kafshonin më keq se qentë, — gjegji dajë Kasi.

— Mirë, mirë, — i thanë, — ik në birucë! Mendohu!

Nëse nuk ke qenë i dehur, do të të varim!

— Varmëni! Nuk kam qenë i dehur.

— E njeh Oso Kukën? Atë komplotistin e ri që pati vrrarë bimbash Hulinsanin?

— Kam dëgjuar. Mburret një Shkodër me të, — tha dajë Kasi.

— Ku gjendet Oso Kuka?

— Ai nuk denjon të ketë për shokë një sarhosh si unë.

— Thonë se është mbytur në liqen, — tha kadiu hetues duke e zhbiruar me vështrimin turjelë dajë Kasin.

— Mos i vdektë emri kurrë! — ia pati dajë Kasi.

— Ik në birucë! — i thanë.

Dajë Kasi vajti në birucë. Sa bëri të prehej, iu bë sikur kati nën të ushtonte nga një zë i kumbueshëm. Edhe më parë kishte dëgjuar një rënkim të zgjatur. Hapi veshët dajë Kasi. Iu bë sikur dilte nga thellësia e dheut.

Zëri kumbues vinte në të ngjirur, sikur të kalonte përmes ndonjë oxhaku me blozë:

«Në mos ka njeri, të dëgjojnë muret! — thoshte zëri. — Hallvaxhi Gahrani është spiun. Ai ka hyrë në Beslidhjen Shkodrane me porosinë e Stambollit... «Kjo frazë u përsërit edhe disa herë. Dajë Kasi i ra kokës me grushte sepse e njohu zërin. Ishte i qorr Shytanit. Tamam i atij plaku që kishte vuajtur njëzet e pesë vjet burg në «7 kullat», ku kishte humbur edhe dritën e syve. Disa e quanin orakulli i Shkodrës.

Dajë Kasi u mendua thellë. Në fund e ndau me mend si do të vepronte. Kur vuri re, se nuk po e thërrisnin, filloi t'i binte derës me shkelma dhe me grushta. Erdhën gardianët dhe e çuan te kadiu hetues.

— U mendove? — e pyeti kadiu hetues.

Dajë Kasi bëri çmos të përgjigjej në një mënyrë të tillë sa të bindte jo vetëm kadiun, por edhe vetveten. I tha kadiut:

— Përse të mendohem?

— Përpara pesë sahatësh të kam pyetur nëse ke qenë i dehur, kur ia hape derën e hanit komit Asimit.

— Për ç'Asim flisni? Mua më keni pyetur?!

— Ç'bëre në qeli për këto pesë orë? — pyeti kadiu hetues, sepse u habit për kthesën e papritur.

— Mbjaj mend vetëm se kur u zgjova nga gjumi dhe e pashë veten në birrucë, nisa të godas derën për të mësuar përse gjendesha atje. Xhandari më solli te ju.

— Domethënë ke qenë i dehur?

— Njerëz jemi, edhe mund të ndodhë.

— Përse ndihmuat përt'u arratisur komit Asim Krajën?

— Zotni, mos bëni hoka me një njeri që u shërben mejhanexhinjve për një kafshatë bukë! — ia pati dajë Kasi.

— Nuk i keni hapur derën e hanit të Ali Tiranës komitit Asim Kraja?

— Nuk njoh njeri me këtë emër.

— Po ti qëparë pranove!

— Pse, jemi parë ndonjëherë bashkë? Domosdo në hanin e Ali Tiranës. Do t'ju kem qerasur me ndonjë kupë...

— Zhduku, pizeveng, sarhosh! Më ke ngrënë dhjotë sahat kohë! — tha kadiu hetues.

Dajë Kasi u çudit përse e liruan. Kur bëri dhjotë hapa, vështroi vjedhurazi prapa vetes. Çudia iu kthye në dyshim. Tha me vete: «Puna ime ngjan me atë përrallën e kusarit të Stambollit. E kapën kusarin dhe e pyetën nëse ishte hajduti i njohur Shashitullusuni. Kusari mohoi, pastaj dha një emër të rreishëm. E pyetën: E ke shtëpinë në Çivit Mahall? Jo, nuk kam shtëpi u shti si budalla Shashitullusuni. Atëherë e hodhën në një depo të madhe me miell. Pas dy sahatësh e liruan. Iu vunë prapa larg e larg. Duke ecur prapa gjurmëve të miellit. gjetën jo vetëm shtëpinë, por edhe kusarët e tjerë. dhe plaçkën e vjedhur.

Mendimet e ngutura e hënë daië Kasin të shpeitonte hapin. «Jo, unë nuk jam Shashitullusuni, por dajë Kasi! Daja i një Shkodre! — tha ai, — Pse pi, e kam për të zezën time... Zogu që është shpend. për të treguar mirënjohje kundrejt degës së pemës ku ka pushuar. ia pastron krimbat. Po unë që kam lindur në këtë truall! Që më kanë duruar i madh e i vogël. sa herë u kam shkaktuar garramete kur jam dehur! Këtu kam varret e gjyshstërgjyshërve! Pra, dajë Kasi. u mbyll avazi! Do të shkoj në ëmbëltoeren e hallvaxhi Gahranit. Në më ndiekin, le ta kapin Gahranin me ato faqe si petulla e ardhur nga brumi.»

Sa hyri në ëmbëltore, Gahrani filloi të fërkonte duart:

— Ç'kemi, dajë Kasi?

— Kemi të sat ëmë! — ia pati tjetri. — Më sill një çanak hallvë se më griu!

«Qënka bërë anije bukuroshi», — tha nëpër dhëmbë Gahrani dhe hodhi një lugë hallvë në fund të çanakut.

Dajë Kasi enkas e çoi dorën në brez, kinse nxirrte patllaken. Gahrani u fsheh prapa raftit të enëve.

— Ç'pate, mor biçim!

— Mos eja tjetër herë i dehur, të kam rixha! — tha Gahrani dhe ia vuri çanakun përpara.

— Nuk dua! — ia pat dajë Kasi, pastaj i shkrepiti t'i punonte një rreng. Mendoj «Do t'i them diçka në vesh; nëse më ndjekin ata maluketërit e valiut, do të kujtojnë kushedi çfarë të fshehte i thashë...» Ia bëri vetëm me gisht Gahrani. Kur iu afrua, dajë Kasi u ngrit ultas, i foli me zë fare të vogël në vrimë të veshit: — Ti je hallvaxhi Gahrani?! Ta përmyersha biçimin, mor pis burrë! — Sakaq u pendua, shtoi: — Ç'është kjo në fund të çanakut! Edhe një cicamiu nuk i del, jo mua që jam sa një bina! — Dikur u ul, shikoi nga dritaret, sërish e vuri dorën në brez.

Gahrani u spraps. «Edhe i çmenduri thonë, ia lëshon udhën të dehurit.» — belbëzoi nëpër dhëmbë ai.

Dajë Kasi thirri me zë të lartë:

— Gahrani! di ti se një grosh e njëzet akçe kushton një deci raki!

— Na, vetëm njëzet akçe kam, s'kam fituar hiçkurrgjë tjetër sot, — tha Gahrani dhe ia zgjati akçet.

— Zhduku me gjithë akçet e tua! — i tha dajë Kasi dhe doli prej dyqanit me një mendim në kokë: «Nëse shpif, kur t'u thotë se kam qenë i dehur, do t'i dalin rrenat në shesh, se tash sa dola prej burgu, ata më kanë se jam esëll. Te dyfexhinjtë do të shkoj. Ata kanë pranë Oxhakun, selinë e Hamzë Kazazit.

Atje vajti. Dyfexhinjtë thirrën Hamzë Kazazin. Dajë Kasi i tregoi ç'kishte dëgjuar në birucën ku e ki-

shte kaluar natën dhe u gëzua pasi lexoi në fytyrën e Hamzës interesimin e madh për qorr Shytanin.

«E çmojnë të gjithë qorr Shytanin!» — mendoi me vete dajë Kasi.

Hamzë Kazazi i dha dhjetëra akçe nga arka e esnafit. E këshilloi të mos pinte ato ditë. Në mos, të pinte në ndonjë shtëpi, kurrsesi nëpër mejhane. I dha një njeri ta përcillte, gjoja në mejtepin e Mulla Medos, e çoi te një i besuar i tij në Lagjen e Tabakëve, prapa Kalasë.

Nga burime jo fort të sakta, u mor vesh se Asim Kraja gjendej në Tarabosh. Piratët e mbakëshin peng. Dashkan t'i vënë kusht Shkodrës për t'ua kthyer të katër piratët e kapur dhe trupin e vdekur të Kokërrumbullakut.

Terak Kiri bridhte natën nëpër Shkodër. Kërkonte të gjente shtëpinë ku i kishin vërvitur bashkëpunëtorët e tij piratë.

Të nesërmen herët në mëngjes u bastisën dy shtëpi në mëhallën e terzinjve, gjysma e Lagjes së Tabakëve, ku kishin banuar dikur pashallarët Bushatllinj. U bastis argjipeshkvia në rrugën «Pecaj», kuvendi i fretërve në rrugën e Shnandout, xhamia te Kullukhania (edhe pse atje e kishte postëkombandën xhandarmëria). Nga silla kontrolluan edhe në katër pika: kotruvexhinjtë midis rrugës «Kor Hasaj» dhe «Lugëçesme»!; sahatçinjtë te pazari i shpendëve, samarxhinjtë te Kryepazari dhe dugajat te Fusha e Skelës. Nga të gjitha këto, mbi tridhjetë ishin baza të «Besëlidhjes Zejtare». Kjo do të thoshte se hallvaxhi Gahrani kishte bërë punën e vet...

Hamzë Kazazi, si kryetar i Këshillit të Përgjithshëm të Esnafëve në Shkodër dhe si kullukçibash i rregullit

publik për tërë tregun e qytetit, kishte thirrur me ngut Kryesinë e Këshillit të Besëlidhjes.

Mirëpo, të rinjtë, përveç Osos, të cilit i ishte acaruar plaga në shpatull, kryemëvete i kishin vajtur ustait të punishtes së këpucëve, Bizës. Ia kishin përmendur edhe një herë të gjitha spekulimet, e kishin kanosur se do ta vrisnin. Si kapar Ali Armëtari i kishte dhënë një grusht të fuqishëm turinjve. Pastaj kishin vendosur të hidheshin sërish përtej liqenit, në Tarabosh, për ta shpëtuar Asim Krajën.

Banorët e Tabakëve po përgatiteshin t'ua drejtonin armët policisë dhe ushtrisë, po që se venin edhe një herë për t'i bastisur. Këto të gjitha e detyruan Hamzën ta shtynte tubimin e Këshillit të Besëlidhjes Zejtare për më vonë. Duhej t'i bindte nxitësit të kishin durim.

Piratët e kapur i kishin vendosur në një shtëpi të veçuar në rrugicën «Muhaj» që kishte dalje vetëm në sheshin «Bullej». Dasho Shkreli kujdesej për robërit.

Kapja e piratëve nga ana e të rinjve u çmua për së tepërmi nga atdhetarët shkodranë. Por ata duheshin mbajtur afër, që të mos u lihej shteg veprimeve kokë-mëvete. Prandaj Hamzë Kazazi kishte porositur të tuboheshin në shtëpinë e Gjeto Grudës në Rrugën e Zojës Ruzare.

Djemtë me atë rast kishin përgatitur përbashkarisht një kobure veshur në argjend. Gjetoja, si kallfë në fili-gran, e kishte zbukuruar armën, sa të mbeteshin sytë kur e shikoje.

Aty nga dreka erdhi Hamzë Kazazi. Djemtë i dhu-ruan koburen. Ai u gëzua së tepërmi për atë dhuratë. Me atë rast u tha të rinjve:

— Jeni treguar kreshnikë në kapjen e katër piratëve. Ju lumtë! Shkodra ju mban në gojë. Edhe më guximtarët ju kanë zili. Atë që bëtë ju me piratët, mund ta bënim edhe ne, por do të na kushtonte shumë shtrenjtë, mbasi qeveritarët osmanë mezi presin të shkaktohen turbullira, që të justifikojnë një gjendje terrori, për t'i dalë përpara asaj që mund dhe do të ndodhë

në të ardhmen e afërt... Nuk dua të mbaj të fshehtë prej jush: Dasho Shkreli i bëri piratët të flasin. Ata treguan për bashkëpunimin e tyre me valiun dhe komandantin e policisë, me kryekadiun, me doganën, me anijen patrulluese «Yrfije» dhe me knjazin malazias. Mua, si komandant të rendit qytetar që më kanë zgjedhur esnafët e Shkodrës, më takon të bëj një tubim. Dhe do ta bëj në Xhaminë Plakë. Atje do të thërras hoxhallarë e shehlerë, pleqnarët e lagjeve, esnafët, konsujt e Austrisë, Gjermanisë, Anglisë. Do të thërras prijësit malësorë. Edhe disa tuxharë të zgjedhur do t'i thërras. I kemi lajmëruar se do të njihemi me kushtetutën e re të sulltan Mahmutit të Dytë; në të vërtetë do t'i ballafaqojmë me banditët. E shikoj me rëndësi të madhe njoftimin gjithëpopullor për maskarallëqet dhe prapaskenat e sundimtarëve osmanë.

Ju jeni krahu i djathtë yni. Por edhe bleta, që është mizë, organizon punën, ka një prijëse. Siç tregojnë analet për çdo rrezik Djelmënia Shkodrane ka krijuar çeta mbrojtëse luftarake. Edhe ju keni krijuar një shoqëri luftarake, por e quani veten «Djelmënia e Bullejt». Keni harruar se Bullej është njëri ndër sheshet e vogla të një lagjeje. Po Shkodra është e madhe. Bie fjala Gjeto Gruda, Kolë Hoti, Gjergj Cemi, Sali Sakica edhe ndonjë tjetër janë nga lagje të tjera.

— Do t'ia ndërrojmë emrin shoqërisë, zotni Hamzë — tha Latë Muka.

— Oso Kuka ka zgjedhur një emër tjetër për shoqërinë tonë, — tha Ali Armëtari.

— Si? — pyeti Hamza.

— Trimat e Shkodrës, — gjegji Kolë Hoti.

Ndërhyri Hamzë Kazazi buzagaz:

— Shkodra ka shumë trima, ka burra, gra, pleq. vajza...

— T'ia vëmë «Djelmënia shkodrane»? — pyeti Gjeto Gruda.

— Me vend, shumë bukur «Djelmënia shkodrane», e gëzofshi këtë pagëzim luftarak! — uroi Hamzë Ka-

zazi, ua shtrëngoi dorën dhe vijoi: — Tashti mbetet të zgjidhni një kryetar.

— E kemi zgjedhur, — thanë njëzëri djemtë.

— Hë?

— Oso Kukën, — thanë Ali Armëtari dhe Kolë Hoti me një gojë.

— Shumë mirë, — tha Hamza, pastaj pyeti: — Të fshehtë do ta keni shoqërinë apo të hapur?

— ...?

— Duhet ta keni të hapur, — tha Hamza, — ndryshe do t'ju gjurmojë policia, xhandarmëria, ushtria. Nuk do të mundnit të kryenit detyrat si duhet. E pra, Osoja nuk mund të jetë kryetar. Ai ka vrarë një bim-bash policie. E ndjek këmba-këmbës Bademili. Valiu do ta shpallte shoqërinë tuaj antiqeveritare.

Pas rrahjes së mendimeve, kryetar u zgjodh Ali Armëtari, nënkryetar Gjeto Gruda.

— Sot pasdite, ndoshta edhe tërë natën, do të qëndroni të armatosur dhe të fshehur rreth e qark Oxhakut... — u tha Hamzë Kazazi të rinjve.

Atë çast hyri me rrëmbim Mirosh Shega i veshur civil. Ai i tha Hamzës diçka veçmas. Megjithëse nëna e Gjetos kishte përgatitur një drekë të vogël, Hamzë Kazazi iku me ngut bashkë me Mirosh Shegën.

KREU VIII

Oso Kukën e kishte mbërthyer zjarrmi e lartë. Plaga e thikës në shpatull ishte e thellë, vendi rreth e qark i ishte skuqur dhe ënjtur. Besëlidhësit zejtarë ishin në merak edhe për një arsye tjetër. Osoja, sa ishte kthyer prej liqenit, kishte vajtur sërish në shtëpinë e Nuri Kirit. Mirëpo gjithçka mund të pritej nga i biri i Nuriut, nga Terak Kiri. Hamzë Kazazi kishte dërguar një njeri ta thërriste Oson dhe ta fshihte në ndonjë shtëpi tjetër; por Nuriu ishte ngritur duke rënkuar nga reumatizmi dhe i kishte thënë të dërguarit të Hamzës.

— Oso Kuka këtu e ka vendin! Pa vdekur Nuri Kiri, Oso nuk ka për t'iu prekur as thoi i gishtit të vogël.

Shokët i kishin rralluar vizitat. Edhe Gjergj Cemi që i vinte dendur mbasi porosiste fitila për babanë qiri-bërës, nuk dukej më. Osoja mendonte: «Shokët kanë shumë punë, sidomos tashti që riorganizuan shoqërinë për së mbari». Por mahisja e plagës i përftonte zjarrmi, herë-herë ia vagëllonte shikimin. Aso rastesh i shfaqeshin lloj-lloj shëmbëlltyrash. Dendur e mbërthente një dëshirë e pashqitur, deri në tundim për t'u njohur nga afër me Mirosh Shegën. «Të paktën ta pyes si e vrava

bimbash llulinsanin dhe ç'iu shkrep të më ndihmonte? Mirëpo ato ditë nuk i erdhi njeri prej shokëve që t'i porosiste t'ia sillnin Miroshin. Nga mëngjesi deri në darkë mbetej vetëm me Sevdijen e magjishme. Edhe ajo i shkaktonte një lloj shqetësimi hem të ëmbël, hem brerës. Ai ia kishte frikën edhe vetvetes mos kalonte në ndonjë veprim të pamatur në gjendjen që jetonte. Dhe nuk kishte faj. Sevdije Kiri ishte një bukuri e rrallë. Qerpikët e saj të gjatë u bënë hije syve të klatër dhe mollëzave të faqeve, të cilat kishin një lëkurë të brishtë dhe aq të hollë, sa të bëhej sikur shikoje gjakun tek rridhte venave. Gojën e kishte aq të vogël, sa të mendoje se nuk mund të kapërdinte një kokërr qershë. Buzët të tulla e me një njomësi si gonxhja kur fillon të çelë në agun e parë. Trupin të derdhur, me gjoksin që i shpërthente aq krenueshëm dhe pafajësisht. Belin e kishte aq të hollë, sa mend ia përthakoje me përçikët e dy duarve. Bishtalecat e saj, në mos thembrat, pulpat ia rrihnin sa herë çapitej. Në sytë e saj plot shkëlqim lexoje mirësi, ëmbëlsi, dashuri, shpirtngrohtësi. Prandaj Osoja jetonte një gjendje të paprovuar kurrë. Sevdija ulej në anë të shtratit të tij. Osoja i zemërohej zemrës së vet, që në ato raste i refkëtinte me rropamë. Pyeste veten memecësisht mos ato rrahje zemre i vinin nga zjarrmia e plagës. apo nga gulshet që i trazonte dora e butë me ata gishtërinjtë e gjatë të Sevdijes. Ajo njomte lecka me uthull dhe ia vinte në ballë. Ia ngjishte lehtë-lehtë llërret, pastaj pëllëmbët. Edhe pelini dhënë nga duart e Sevdijes, humbiste idhtinë, ëmbëlsohej.

Në njërën ndër ditët që rridhnin, Sevdija, pasi ia ndërroi plagën, u ul në anë të krevatit. Vetëm jorgani i ndante trupat e dy të rinjve. Osos i dhimbte koka. Sevdija filloi t'ia fërkonte ballin. Ashtu e përkulur jo rrallë cikle me gjoks buzët e djalit.

Dora e Osos u ngrit padashas dhe kërkoi prehje mbi dorën e vajzës. Sevdija ndërpreu fërkimin e kokës, por nuk e tërhoqi dorën. Nuk deshë ta fyente. Ajo dorë ia ndehu telat e shpirtit vajzës së re dhe për herë të parë provoi ç'ishte ajo ndjenjë që ia ndizte flakë tërë trupin.

Sevdija që kishte zënë vendin e nënës së ndjerë ende pa i kapërcyer të trembëdhjetë motet e moshës së vet, kishte maturinë e plakës, gulshet e ndjenjave arrinte t'i frenonte me aq sa mundej. Mbi të gjitha ajo gjykonte. Gati përpara një viti Osoja ishte strehuar në shtëpinë e Kirëve. Kishin punuar në çikrik vetëm të dy. Herë-herë deri në mesnatë. E kishte parë edhe të ngashëryer Oson, madje i bëhej se djaloshi aty njohu vetveten. Më saktë, kapërceu atë druajtjen foshnjaraqe, të cilën moshatarët e tij e kishin harruar qyshkur. Shpeshherë e kishte parë edhe duke kafshuar buzët, thuase donte t'u krijonte dhimbje vrundujve të shpirtit për t'i frenuar. Si femër ajo dinte t'i njihte meshkujt më tepër nga forca e instinktit, mbasi kishte jetuar e ndarë sish. Te Sevdija, përpara se të lindte simpatia për Oson, kishte lindur adhurimi për vetitë e tij të rralla. Pushtetin mbi vetveten vajza e çmonte mbi të gjitha tiparet e mira që ka njeriu. Në fillim fare, kur Osoja ngashërehej, belbëzonte, Sevdijes i vinte për të qeshur. Më vonë ajo mangësi u kthye për vajzën në një gjë të këndshme.

Ndërsa dora e Osos si në jerm qëndronte mbi të Sevdijes (djali kishte mbyllur sytë), Sevdija tha me vete: «Ka frikë mos e shikoj duke e kafshuar turpi!» dhe zemra i bëri «brof», vuri dorën e vet mbi të Osos.

Pikërisht atë çast u hap dera papritur, brenda hyri nëna e Osos, Nifa. Të rinjtë as mund ta merrnin me mend se mund të hynte dikush në atë dhomë. Duhe-shin kaluar labirinte për të vajtur atje, Dhe kur?

Nifa u rrotullua rreth vetes, duke menduar se ata kishin shtangur asisoji nga ngërçi që përfton të turpëruarit. Deshi të kthehej mbrapsht, por një mendim i feksi në kokë. «Ata do të turpërohen edhe më keq. Do të shtirem sikur nuk pashë gjë!» Dhe u kollit. Osoja u kthye përmbys, kurse vajza ia fërkoji edhe dy herë kokën djalit dhe u ngrit në këmbë all e kuqe në fytyrë.

— Mirë se erdhe, zonja Nifë!

— Kam dëshirë të më thërrasësh nënë, të pastë Nifa! — tha nëna e Osos.

Sevdijes i gufoi gjoksi.

Osoja ia mikloi dorën nënës që ia vuri në ballë. I tha të ulej. Por Nifa, pasi la në raft një shportë me dardhë verore, i foli disi me zë të dridhur e ledhatues.

— Të solla dardhë Kosove. Janë të freskëta, përpara tridhjetë e tre sahatësh janë këputur prej gemi.

— Zo... — Sevdija deshi t'i thoshte zonjë, mirëpo iu kujtua ç'i tha më parë, e ndreqi, — nënë Nifë, kush i numëroi orët kur u këputën këto dardhë kaq të mëdha e të brydhëta?! Përnjëmend këso rrallë paskam parë!

— Nadje herët i sollën kosovarët. I bleva në pazar. Shtësit më kallëzuan se rrugën prej Prizreni në Shkodër shtegtaret e bëjnë kaluar për tridhjetë e tri orë, — pastaj mori një kokërr dardhë, ia tregoi Sevdijes: — Shiko, freskia duket edhe te bishti i dardhës, e ka fare të njomë.

— Po ulu, pra! — i tha Osoja.

— Jo, do të dal matanë, në odën e mirë, te zotni Nuriu. Kam blerë pak kajsi, ta njomë gojën i ngrati se po lëngon gjatë. Reumatizëm në qershor e korrik nuk është parë! — dhe doli nga odëza në punishten e gajtanëve e të fitilave. Sevdija tërhoqi një perde, futi dorën në një si punë çekmexheje, rrotulloi diçka, u hap muri sa një masë dere dhe, sa dolën në korridorin e ngushtë, portëza-mur u mbyll. Nifa pyeti:

— Ç'ju ka shtyrë ta bëni këtë derë-mur të fshehtë? Kur hyra në këtë hajat as më shkoi mendja se matanë keni dyqanin dhe një odë. Të mos më përcillte yt vëlla, i vogli, Gafurri, kurrë nuk do t'ju gjeja.

— Dajë Hamza na e ka ndërtuar shtëpinë. Ai e bëri edhe këtë shtojcë kur u turbulluan kohërat.

— Hamzë Kazazi mendon shumë. Për të sotmen e të nesërmen mendon ai... Tashti kthehu tek Osoja! Te zotni Nuriu hyj vetë.

— Të paktën të rregulloj ndonjë gjë, dy vëllezërit e

vegjäl do ta kenë bërë rrëmujë odën e mirë! — tha Sevdija.

— Mos e fol atë fjalë, moj burrneshë, fëmijët janë gëzimi i jetës. Uf, gati harrova, ç'u bë me vëllanë e madh?

— Kur shkëputet guri nga kreshta, ose shkërmoqet, ose rrokanitet në humnerë. Zor të ngjitet në vendin e vet!...

— Jo, jo, mos e prish gojën, të pastë nëna. Të pyeta sa për të ditur, që të mos ia lëndoj plagën zotni Nuriut. Hajt, shko! Jeta t'u bëftë dritë! Ditët që vijnë, qofshin fatlume për ty që po ma ke aq kujdes djalin tim!

Nifa hyri te Nuri Kiri, Sevdija vajti sërish tek Osoja.

— O mirë se na erdhe, zonja e Bejtë Kukës! Të të kisha pasur edhe motër, nuk do të më gjendeshe kaq shpesh në këto ditë mjerimi e halli, — i tha Nuriu Nifës dhe deshi të ngrihej prej minderit.

— Mos luaj prej vendit se më mbetet hatri, zotni Nuri! — i tha Nifa, pastaj pyeti: — Si jeni, camërdhokët si i keni?

— Dy djemtë binjakë, ata që janë motmot mbas Sevdijes, m'i rregulloi Hamzë Kazazi si çirakë në esnafin e terzinjve. Sherifi me Gafurrin janë kthyer në tregtarë shëtitës. Shesin fitila fenerësh, llambash, bishtukësh nëpër udhë e nëpër pazare. I ndihmojnë edhe Sevdijes. A ishe andej matanë? Osoja po e merr veten.

— Isha, e pashë, m'u duk më mirë, — tha Nifa.

— Ç'po bëhet përjashta, zonja e Bejtë Kukës? — pyeti Nuriu, pastaj vijoi: — Po vlon kazani! Të moçmit kanë thënë: «Po fryu Tivarja, prite shiun në Shkodër...» Kurse sulltani duhet të thotë: «Po pati trazira në Shkodër, Porta e Lartë nuk i ka punët mirë.» Por fati shpeshherë hap një derë, duke mbyllur një tjetër...

— Varfëri e madhe, zotni Nuri! Skamnarët e kanë

hallin ta mbushin barkun, pasanikët po duan të hanë kryet e njëri-tjetrit.

— Kurse qeveritarët osmanë po ua hanë kryet të dy palëve. Kjo ngjan me atë që thuhet: Peshku i madh e ha të voglin, peshkatari i ha të dy, — e mbështeti Nuriu.

— Po jetojmë ditë të hallakatura, — tha Nifa, — vidhen dyqane, shtëpi, plagosen gjindja, kurse policia, xhandarmëria e bëjnë njërin sy qorr, njërin vesh shurdh...

— Si u bë nëna, Mejremja e Haxhi Alisë? — pyeti Nuriu.

— Nëna keq! Unë edhe ime motër, Kumrija, i qëndrojmë me radhë te kryet. Ka kërkuar edhe motrën tjetër, Dijen, që është martuar në Tivar. Im shoq vajti ta marrë. — Pastaj, duke iu dridhur buza, vazhdoi: — Nënës i ka mbetur plumbi thellë në kraharor. Duket ka qenë plumb i keq. Tashti së fundi kërkon pa ndërprerje Oson: «Ku e kam nipin që vrau mizorin më të madh, bimbashin osman?», thotë. Por Osoja nuk lëviz. Ashtu e ka porositur heqim Kelin Hamzë Kazazi, se, po doli Osoja, e kapin menjëherë. Nëna më ka pyetur tërë natën edhe për Adin e Mirijen, bijtë e motrës së vet në Vraninë. Kërkon t'i shohë. «Kam një amanet», thotë.

Ndërsa Nuri Kiri dhe Nifa bisedonin për hallet e veta e të Shkodrës, Sevdija në odëzën e Osos, atë mëngjes, kuptoi shumëçka nuk kishte marrë vesh për një motmot. Iu mbush mendja të bashkonte jetën me Oson, por njëkohësisht ndjeu një nevojë ta njëhte për së mbari. Ndoshta pse kishte vuajtur shumë në jetë dhe pse kishte dëgjuar lloj-lloj historish të këqija për martesat, i rrodhën pyetjet si luzmë grerëzash. Thonë se femra më e mirë ka një çast tekanjor në jetë. Sevdija i tha djaloshit:

— Oso, shpeshherë në shtëpinë tonë vjen Terezina,

e bija e zonjës Tushe, pronares së hotelit allafirënga në Perash.

— Ç'të lidh me Terezinën? — pyeti Osoja.

— Te ne blen fitila për llambat e hotelit. Pastaj ajo është e njohur e shokut tënd të ngushtë, e Gjeto Grudës. Terezina ka dëshirë të madhe dhe di të flasë për fatin e çifteve.

— Terezina që ka moshën tonë ditka të flasë për fatin e çifteve! Mos u ngatërro me të! Ajo punon në hotelin ku hyjnë e dalin lloj-lloj femrash të huaja, edhe mund të jetë molepsur...

— Mos fol marrina, Oso! — i tha Sevdija. — Terezina me nënën e vet qeverisin një hotel të veçantë në Shkodër, që s'e ka çiftin në Ballkan. Atje hyjnë e dalin njerëz që u peshon rëndë portofoli. Kush ka dije, është edhe i zoti të ruajë fytyrën. Terezina ka kryer shkollë në Venedik. Tërë kohën ka jetuar te tregtarja e madhe, te Terezina me origjinë prej Shkodre.

— Sevdije, nuk dua të të dëgjoj të flasësh më për Terezinën. Shokët m'i kanë ndërprerë vizitat. Më është shkrepur të takohem me Mirosh Shegën, askush s'po ma var më. Ti më flet për bijën e një hoteliereje!...

Sevdija vërejti fytyrën e ndezur të Osos. Sytë e tij me majë nxirrnin shkëndija. E mori me të mirë:

— Shtrihu të të ndërroj plagën. Pastaj po deshe vazhdojmë bisedën për shokët e tu, edhe për Miroshin.

Osoja vuri re si i dridhej buza Sevdijes. Ajo ia lëmonte qafën si ndonjë shpendi kur kemi frikë mos fluturon e na lë hijen. Djali nuk lëvizti. Dora e butë e vajzës depërtoi midis jastëkut dhe zverkut të Osos, sikur të donte t'i provonte temperaturën. Pastaj ajo dorë rrëshqiti mbi vetulla e sy dhe me ngadalë u ndal mbi buzë. Osoja u trullos fare. Ashtu i shushatur ia puthi dorën me buzë të përvëluara. Sakaq u ngrit ultas. E përqafoi. Faqet e saj të prushitura bënë t'i rofkëtinte zemra si e dalldisur, kur u dëgjua dera-mur që po haptej. U shkëputën si dy zogj të trembur, por faqet all nuk mund t'ua freskonte e papritura e padëshiruar.

Ishte vëllai i Sevdijes, Gafurri. Atij i kishte ecur tregtia. Kishte ardhur të merrte gajtanë e fitila të tjerë për t'i shitur.

Osos iu bë se turpi po e kafshonte përbindshëm. Sevdija kapi dy lëmsha me gajtanë, dy të tjerë me fitila, ia futi në shportë të vëllait, pastaj e shoqëroi ngaqë ia pati frikën vetvetes. Iku me mendimin në kokë: «Paska raste kur njeriut i shpëtuaka duarsh vetvetja!...»

Mirosh Shega ishte graduar fill pas vrasjes së Hulinanit.

Shumëkush habitej me të drejtë për atë ngritje në përgjegjësi, pikërisht atëherë kur duhej të përgjigjej.

Zejtaret besëlidhës kishin mbledhur ndihma në para. Njëpërmjet Hamzë Kazazit i kishin dhënë Miroshit pesëqind groshë. Ai i kishte vajtur valiut me dy qengja. Ia kishte lënë edhe pesëqind groshët. Namik pasha e kishte pyetur:

— Ç'hall ke?

— Ju më shpëtuat nga nizamllëku në Anadoll. Ju më bëtë çauş kur kapa hajdutin e arkës së valillëkut. Ju kemi sundimtar. Për ju ëndërroj dhuratat më të mëdha. Por rroga e çauşit më pengon të plotësoj dëshirat...

Të nesërmen vali u kishte emëruar Mirosh Shegën komandant të rojave të brendshme të selisë së vet.

Njëpërmjet dajë Kasit, besëlidhësit kishin marrë vesh se qorr Shytanin e kishin kaluar në «qelinë pa kthim». Kështu quheshin dy biruca, nga dhjetëra që kishte kështjella. Ishte përpjekur Dasho Shkreli të përbironte me mënyra të ndryshme në labirintet e fortesës, por nuk ia kishte arritur. Ali Armëtari dhe Lamë Spahia kishin

paguar patrullat e hyrjeve anësore, nuk ia kishin dalë manash. Mbetej Miroshi, oficeri shqiptar në fortesë. Mirëpo Hamzë Kazazi kishte dhënë urdhër të prerë: «Mirosh Shega nuk duhet të ngatërrohet në asnjë ngjarje. Ai na duhet për çaste vendimtare!»

Besëlidhësit kishin kërkuar rrugë të tjera.

Flitej se gruaja e vogël e haremit të bashmyftiut ishte fort e bukur. Bashmyftiu po shkelte në të gjashtëdhjetat, Hanënzadja (ashtu quhej nusja) sapo kishte mbushur njëzet vjeç. Për Hanënzaden tregoheshin shumë histori. Zyrtarisht i ishte sjellë bashmyftiut si dhuaratë nga Ministria e Drejtësisë, mbasi ai kishte dërguar në botën tjetër mbi njëqind kryengritës shqiptarë. Thuhej edhe se nusja e re i ishte sjellë për ta përgjuar në punët e gjykatësit të shariatit.

Esma defaxheshës, e cila kishte shërbyer për pak kohë si shërbyese e Hanënzades, nuk i kishin shpëtuar nga syri ca lidhje të fshehta të zonjës me disa njerëz. Esmaja dinte gjithashtu se dizdar Shemsi komandanti i rregullit të brendshëm të kështjellës, i ishte vardisur shpeshherë Hanënzades.

Besëlidhësit, që kishin dijeni sa qejfli femrash ishte dizdar Shemsi, ia dërguan Esma defaxheshën në kështjellë. Ajo i tha Shemsit:

«Më ka dërguar hanëm Hanënzadja. Ajo më porositi t'ju them: «Shpeshherë jeni betuar se për mua mund të bëni kurban edhe kokën.» Kam rënë në një hall të madh. Duhet të ta them goja-gojës. Vetëm ju mund të më nxirrni nga ky garamet. E dini ku gjendet kopshti «jeshilbahçe» i bashmyftiut. Nesër në mesnatë ju pres në shtëpizën midis «jeshilbahçesë». Do të gjendemi vetëm për vetëm. Do t'jua them telashin e madh që ka të bëjë edhe me ty.»

Dizdar Shemsi mezi priti sa të arrinte mesnata e së nesërmes.

Ndërkohë, Dasho Shkreli, Ali Armëtari, Gjeto Gruda, Malë Spahia, Gjergj Cemi, Cufë Boriçi, Latë Muka dhe

Kolë Hoti tërë kohën e mbajtën kopshtin e bashmyftiut në përgjim.

Në mesnatë erdhi dizdar Shemsi i stolisur e i parfumuar. Trokiti lehtë në portën e avllisë së kopshtit. Sa hyri brenda, e kapën të përbetuarit që ishin veshur si nëpunës osmanë.

— Do të të zhveshim lakuriq të të çojmë te bashmyftiu, — i tha Gjergji.

— Ja edhe Hanëmzadja që deshi të tradhtojë bashmyftiun! — tha Dasho Shkreli, i cili mbante për dore një «grua» veshur me ferexhe. Ishte Sali Sakica, i cili shpeshherë kishte luajtur role femrash në farsat që shfaqeshin në Shkodër.

— Ti, Hanëmzade! — thirri dizdar Shemsi.

— Vajbana! Vajbana! — vajtoi mbytur e me zë të hollë Saliu i veshur me ferexhe, pastaj shtoi: — Na paska bërë hafije evgjitka...

Dashoja e largoi «gruan» me ferexhe.

— Amani, kërkonte sa të doni, do t'ju jap para, vetëm mos më çoni te bashmyftiu, — tha me zë të përvejshëm dizdar Shemsi.

— Nesër, në mes të sheshit do të të nxjerrim ty dhe Hanëmzaden... — tha Ali Armëtari.

— Mosni!... Mos e bëni këtë, në besoni allahun! — u lut Shemsi.

Pas shumë kanosjesh e frikësimesh, të përbetuarit i paraqitën kushtin dizdar Shemsit: O të shkruante një urdhër për të pesë agallarët (vartësit e vet) që ta nxirrnin qorr Shytanin në daljen e fshehtë nga ana e Bunës, o nesër në mëngjes do ta hipnin lakuriq në një qerre të hapur, me tellall përpara qerres, që të tregonin ku ishte gjetur dizdar efendiu.

Dizdar Shemsi më në fund pranoi.

Në kala deshi të vente vetë Dasho Shkreli i maskuar si polic. Për i ati i Osos, Bejtë Kuka, kundërshtoi. Dashoja nuk dinte mirë turqisht dhe njihej si kundërshtar i hapur i osmanllinjve. E mori përsipër atë aksion vetë Bejtë Kuka me Reshat Armëtarin, dy baxhanakët.

Ndërsa Oso Kuka ende lëngonte nga plaga e thikës në shpatull, e njoftuan se në Shkodër e kërkonte një njeri i panjohur. Meqë Osoja nuk i doli në takim, i panjohuri i përcolli këtë paralajmërim të Terak Kirit:

«Më pate goditur me tullë në kokë; u përpoqa ta harroja. Por tashti që vrave Kokërrumbullakun, kryeparin e vëllazërisë sonë pirate, jam i vendosur të hakmerrem me çdo mjet. Beso se atë që kam thënë, kurdoherë e kam bërë. Po deshe të ma ftohësh sadopak zemërimin dhe të shpëtosh kryet nga një ndëshkim i rëndë, ndërhy te Hamzë Kazazi: Të lirohen katër vëllazërit tanë piratë, të kapur prej teje dhe prej shokëve të tu! Ndryshe, po ta përsëris edhe një herë: kam për të bërë atë që s'ta pret mendja...»

BULETINI I SHKODRËS

Në faqen e parë po renditim ndodhitë më të reja dhe më të rëndësishme.

Porta e Lartë, sapo e ndien veten disi të shpenguar nga garrametet e luftës me Moskovin, shtrëngon darën mbi popujt e Ballkanit. Rifillon meselenë e «reformave», të cilave përherë u janë kundërvënë shqiptarët. Tashti Stambolli ka lëshuar fermane, me anë të të cilave, veç të tjerash, shpallet jasëk (e ndaluar) mbajtja e armëve. Ç'është më e hidhur, për të zbatuar këto fermane, kanë vërshtuar mbi truallin tonë ushtria e xhandarmëria. Kërkujtë armë, taksa e nizamë.

Malet Medune të Çamërisë janë mbushur me të rinj që nuk duan ta provojnë bukën me krimba të nizam-llëkut.

Nga Mali i Pusit në Kurvelesh, deri në malet e Shtagarit në Dropull e deri në Vlorë janë ngritur çeta kundër çarmatosjes së popullit. Ata thonë: «Kur je i varfër, arma ngroh zemrat për ditë më të mira. Armët nuk i dorëzojmë!»

Bregu, apo siç e quajnë fqinjët jugorë, Himara, nuk i jep as i paguan kurrgjë pushtuesit.

Në malet e larta të Korçës, të rebeluarit kundër «reformës» së sulltan Mahmutit, kërkojnë shkolla shqipe. Shpati e Vërça të Elbasanit ruajnë mëvetësinë.

Nëntë Malet e Dibrës u besatuan për qëndresë e luftë kundër çdo mase sulltanore. Populli i Pollogut buzë Vardarit u tubua në kuvend në majën e malit Tri Vorret. Thanë: «T'ia rrëmbesh armët shqiptarit, është njësoj sikur të kërkojë nga qitapi i tyre, ku thuhet se çfarë nuk ta merr mendja, nuk shkruhet as në qitap...»

Edhe Martaneshi, malësia e Krujës, e Matit, e Tiranës janë rebeluar nga këto bidate të «reja». Mirdita mbron pavarësinë e vet.

Në Prizren punojnë 208 punishte armëtaro-artistike. Vetëm kobure prodhojnë 10 mijë në vit. Këtë muaj, armëtarët e Prizrenit thirrën edhe mjeshtrin e sprovuar, Reshat Armëtarin, me disa të tjerë nga Shkodra dhe po bëjnë provë një armë tjetër të re me fuqi zjarri të paparë. Kosova po bluan përbrenda zemërimin. Mjerë Këshilli i Lartë i Padishallëkut kur të shpërthejë mëria kosovare...

Në Shkodër po rrokopujthësohen turbullirat:
Fallxhore Raba ia paska parë filxhanin bashmyftiu dhe i paska thënë: «Filxhani tregon se nusja e re është shtëpëzënë. Thesi yt, mielli i huaj, doç je, për doçer paguaj... «Violinist Currani këto ditë po luan ca melodi nëpër sheshe që nuk janë dëgjuar herë tjetër në Shkodër... Ashiku i madh, Hundozi, është ankuar, mbasi efendilerët e lartë ia kaluakan në punë grash... Belbac Lushin e kanë burgosur sepse ka gjuajtur me gur kryekadiun. Ai bën be e rrufe se ka gjuajtur një njeri, mbuluar me pelerinë të zezë. Ku mund ta dinte belbaci i shkretë se kryekadiu paska qenë te gruaja e komandantit të policisë dhe, meqë paska ardhur befaz burri i policeshës, ai, i maskuar me ferexhenë e saj, paska dalë vjedhurazi nga shtëpia e briarit. Xhambaz Kalessi bleu pesë kuaj prej një oficeri të suvarisë osmane. Ua shiti tregtarëve të huaj. Por dogana ua ndaloi në skelë, mbasi kuajt kishin

vulën ushtarake mbi kofshë. Tregtarët e huaj kërkojnë Kaleshin, ky i fundit i ka harxhuar paratë, prandaj ka ikur dhe është fshehur në Valeçikë. Esma defaxhesha është një margaritar nga bukuria. Ndonëse tetëmbëdhjetë vjeç, kryedervishi i qenka vardisur keq. Evgjiçtëria ia zunë udhën te Kullukhania, ia bënë kryet me bullunga dhe e zhveshën, pastaj i dhanë dymbëdhjetë thupra në prapanicë. Dervishi ngarendi ashtu i përçudnuar përmiçis pazarit. Deli Syka nxori bejtet:

*Kush erdhi n' Shkodër prej Stambolli
dhe Esmanë na e ngacmoi,
hyri viç dhe dac doli...*

Punëtorët e doganës rrahën kryedoganierin, ngaqë nuk u ka paguar pagën e dy muajve. Çifçinjtë i janë futur natën në dhomë Dah bej Singisë dhe ia paskan prerë mustaqet. Hamejtë e Portit ka dy ditë që nuk ngarkojnë, as nuk shkarkojnë anijet, kërkojnë rritje rrogash. Argatët e kanë rrahur për vdekje fajdexhi Xunxën. Fajdexhi Mani me disa bejlerë kërkojnë mbrojtje nga hyqymeti...

KREU IX

Sali Sakicën, që punonte si kallfë te kallajxhinjtë, e kishte përzënë ustai nga puna, paçka se edhe për gjashtë muaj merrte titullin e mjeshtrit. Tani Saliu i lutej Nuri Kirit të ndërhynte, meqë e kishte mik të vjetër kallajxhiun.

Nuri Kiri që po e mbërthente fort me brez belin, që t'i lehtësonte ose përballonte dhimbjet e reumatizmit, e dëgjoi gati me mospërfillje. Kur mbaroi ankesën Saliu, Nuriu, duke vënë koburen në brez, i tha:

— Kur më foli dikush për ty, u habita. Babai yt, ndjesë pastë, ka qëndisur jelekë nusesh me fije ari dhe kurrë fjalë e keqe nuk i është dëgjuar. Ti...

— Ata që ju kanë folur, mund të thonë se edhe vailu ka mbetur me barrë, — u mbrojti Saliu.

— Më ka thënë vetë ustai yt, ai nuk di të rrejë.

— Edhe atë e kanë mbushur gojët shpifarake.

— Kam një punë që nuk pret, — tha Nuriu, — ndryshe do të të bëja që të të kuqej fytyra prej turpit. Hy! Alamet djali, shkon e vardiset tellalleshave!...

— E shikoni se më keni ngatërruar me Hundoz

Kasapin, — tha Saliu. — Ai kishte ngacmuar dje Esmë defaxheshën. E mbërthyen dy terzinj dhe e çuan për të dhënë hesap tek Oxhaku!

— Pse nuk ishe ti ai që i dhanë një mësim të mirë tek Oxhaku? — pyeti i habitur Nuriu.

— Jo.

— Më fal, or bit, por prapë diçka të prapë më ka zënë veshi për ty.

— Ta them unë, — tha Saliu. — Erdhi zonja e sipërmarrësit të duhanit. Pikoi me kallaj dy gjysma stolie. Pse u vonova ca me zonjën në të ndarën ku kallajisim, ustai bëri namin, më përzuri edhe nga puna. Më shau duke më thënë se qenkam ahengxhi, se qenkësha bashkuar me Esmë defaxheshën, bridhkemi nëpër dasma...

— Boll, se na i more mendtë! — i tha Nuriu. — Tashti nuk kam kohë. Kur të kthehem, do të vemi bashkë tek usta Miti. Sa për dyzenxhi, ka shumë sish në Shkodër. S'ka përse zemërohet usta Miti. Por varet me kë dhe për cilin bën dyzen, — e mbylli Nuriu, vuri patericën nën sqetull dhe iku.

Vetëm kur u largua Nuri Kiri dhe mbeti vetëm Saliu, atëherë vuri re Sevdijen dhe aq shumë u mahnit. Sa iu duk vetja si në përrallat me të Bukurën e Dheut. Mbi të gjitha u magjeps kur pa ata sytë e kaltër me shkëlqim trullosës, nën qerpikët e gjatë, që i kujtuan këngën ku thuhet:

*Mbi qerpikun tand kënduaka bylbyli,
prej shikimit tand çilka trandafili...*

Sevdija u bezdis nga shikimi i ngulët i kallfës dhe deshi t'i tregonte udhën me takt.

Sali Sakica i tha:

— Kam dëshirë të shoh Oso Kukën. Përveç meje, të gjithë shokët janë pjekur disa herë me të.

Sevdija bëri sikur nuk dëgjo.

— Uh, kam harruar tenxheren me tamël në zjarr, — i tha ajo Saliut që nuk ikte dhe vrapoi. Pas ca mi-

nutash u kthye. Edhe pse Osoja i kishte thënë ta shpinte shokun në dhomë, ajo mëdyshësonte.

— A do të më çoni tek Osoja? — pyeti Saliu.

— Meqë po ngulni këmbë, po ju çoj, — i tha Sevdija dhe bashkë me të kaluan hajatin si labirint dhe derën-mur.

Sa u takuan, Saliu filloi t'i tregonte për të rejtat e qytetit. Ndërsa fliste, shikimin ia kishte qepur Sevdijes. Osoja e vuri re shqetësimin e vajzës. Lëvizi i përpushur. Sevdija u nis të ikte.

— A po ikni, fisnike? — pyeti Saliu me një zë nga-shëryes, sikur t'i lutej të qëndronte.

— Sali, mos e ndërpre bisedën, — tha Osoja dhe, duke e vështruar Sevdijen, shtoi: — Unë nuk di asgjë nga ato që më the. Të gjitha po m'i fshehin... — sërish vështroi Sevdijen sikur t'i thoshte: «Asgjë nuk më tregon ti!»

Sevdija iku disi e dëshpëruar. Mallkoi veten pse njerëzit e shikonin në atë mënyrë. Ç'faj ka vajza nëse është e bukur?

Gati dy orë biseduan Osoja me Saliun.

Sevdija i kishte kryer punët e shtëpisë, doli në kopshtin e vogël, këputi ca vishnje dhe vajti te djemtë. U çudit kur pa Oson të veshur, që po matej të dilte me Saliun.

— Oso, ku po shkon?! Ke harruar porosinë e heqim Kelit, që ka thënë, derisa të përthahet plotësisht plaga, nuk duhet të lëvizësh! — tha vajza.

Osoja bëri sikur nuk e dëgjoi.

Kaluan ditë, Osoja nuk u duk në shtëpinë e Nuri Kirit. Mbi të gjithë, u dëshpërua Sevdija. Atë kurrë më parë nuk e kishin sulmuar aq hamendje dyshimi. Asnjëherë nuk i kishte ndodhur që të mbështeste kokën në nënkresë e të dridhura t'ia çonin trupin peshë prej dysheku. I bëhej sikur i kumbonin veshët nga zhurma e mendimeve të veta. I rrihnin tëmthat. Sa binte për të fjetur, i përvëlloheshin shputat e këmbëve nga një zjarrmi e brendshme. Si kishte mundësi që Osoja, aq i sjellshëm e fisnik, aq i dashur e i përzemërt, të ikte

asisoji, pa i thënë as mirupafshim, as mirëmbetsh, as mirë të gjetsha! Madje pa ia hedhur sytë, të paktën një shenjë, ose një nojmë sa ta nguliste vajza atë ndarje aq të beftë. Një pyetje ua hapte shtigjet të tjerave:

«Se u zemërua rëndshëm Osoja me mua, u mor vesh, por cila qe arsyeja, të kem ta di?» Pastaj pyetje të tjera vërshonin si luzmë grerëzash: «Mos u inatos nga shikimi aq i paturpshëm dhe i lyrshëm i atij kallfe kallajxhi? Po, po, Sali Sakica, anipse njëzet e dy-tre vjeç, ka nam të keq në Shkodër. Për Saliun thonë se e ka rregulluar me atë gabelen e bukur, për të cilën marrrosen tuxharë e çifligarë. Kur i bie deficit e këndon Esmaja, burrave sa nuk u fluturon shpirti e ua lë kraharorin bosh, siç mbetet shkretë kasollja e bostanxhiut në dimër. Por Esmasë iu dhimbska edhe vështrimi t'ua hedhë të tjerëve. I vë në lojë të gjithë. Vetëm me Sali Sakicën ia dashka xhani. Domosdo, tashti që kanë filluar të zëvendësohen enët e bakrit me ato të xinguç, i lidh puna. Rrallëkush prej qytetarëve shkon për të kallajisur. Miti Kallajxhiu nëpërmjet Saliut u lidh me familjen e Esmasë, meqë këta bredhin nëpër malësi duke shitur shporta, sepete e thurje të tjera xunkthi; i sjellin andej Miti kallajxhiu myshterinj malësorë për të kallajisur. Të gjitha këto allishverishe i ujdin Saliu...» Pastaj nga nuk i shkonte mendja përnatë. «Mos iu bëra e bezdisshme Osos duke ia lëvduar Terezinën e Tushe hotelieres! Po Osoja e ka shok për krye Gjeton, i cili e do dhe e çmon Terezinën si vetë jetën. Çudi, anipse Gjetoja dhe Terezina janë si të lindur për njëri-tjetrin, zonja Tushe qenka kundër këtij bashkimi. Bile e paska quajtur brengë të madhe. Dashka ta largojë Terezinën në Venedik, te mikësja e saj, tregtarja e madhe, Tereza, e cila edhe i paska vënë emrin e vet kur i paska lindur vajza Tushes. E pse ta largojë Terezinën nga Gjetoja. Tushja paska thënë për Gjeton se qenka një copë kallfë te filigranët! Ç'dashke, moj zonja Tushe? Dhëndër prej floriri, a?! Hajt, moj motër, se pasuria dhe shpirti i mirë nuk ujdikan bashkë...» Pi-

kërisht kur Sevdija shfrynte kundër Osos, e dëshironte edhe më tepër.

Një mbrëmje vonë, u kthye Gafurri, më i vogli prej vëllezërve, nga pazari. Sa hyri në derë, i tha së motrës:

— Dadë, a mund t'ia qëllosh kë kam parë sonte?!

Sevdijes i bëri diçka «trak» në thellësi të kafazit. Iu lidh një nyjë në fyt, nuk arriti të pyeste. Vajtën në odë. Me sytë të ndezur nga kureshtja, ndriçoi me kandil fytyrën e vëllait.

— Pashë Oson mu te dera e hallvaxhi Gahrani? Megjithëse kishte mbuluar fytyrën me shami, e njoha!...

— Osoja te dyqani i hallvaxhi Gahrani?!

— Osoja me Ali Armëtarin...

— Ç'po bënin?

— Alia mbyllte me dry dyqanin e hallvaxhiut. Osoja ia kishte rrasur një njeriu thesin nga kryet deri në brez dhe i grahte përpara duke ia shpuar ijet me fytën e kobures.

— Osoja të ngacmojë asisoji! Kush do të ketë qenë njeriu me kryet në thes?

Gafurri ngriti supet.

— Po babanë e ke parë?

— Ende s'paska ardhur babai?! — pyeti Gafurri, pastaj: — Do të ketë mbetur rrugëve. Po shkoj ta kërkoj.

— Prit, do të vij edhe unë.

Rrëshqitën rrugëve të errëta. Ata pothuaj ecnin në majë të gishtërinjve. Sevdijes i bëhej se brenda çdo shtëpie pëshpërisnin për gjëra të fshehta e të ndaluara. Disa dyqane ishin mbyllur me qepena. Ato edhe gjatë ditës të mbyllura kishin qëndruar. Kush do të bënte zhguna, kur leshi shitej jashtë? Fabrikat e huaja prodhonin shajak e stofra. Edhe saraçët e kishin pisk, sepse lëkurët i thithte tregu i jashtëm. Kishte vërshuar malli i huaj. Esnafët i dëbonin çirakët dhe kallfët, sepse nuk kishin punë.

Vëlla e motër përshkuan Kryepazarin, pyetën rojat e shumta të depove të tuxharëve; takuan dajë Kasin,

të cilin, edhe pse nuk pinde, çaushi e kishte dëbuar nga mejhania, ku ndihmonte sa për një kafshatë bukë dhe flinte në depon e druve. Tashti që ishte ndjekur andej, vazhdonte të shante sikur ta kishte çaushin përpara vetes: «Ai hundështypuri të më thotë esheg?! Pse nuk e di unë se esheg do të thotë gomar! Të isha gomar, do të më bënin çausht! Gomar është çausht që ka pranuar të vijë nga ana e anës në truallin tonë!»

Më tutje, midis Bezistaniç dhe Kullukhanes takuan Gjeto Grudën që po përcillte Terezinën. Kishin qenë për vizitë te nanë Remi. Morën vesh se atje gjendej edhe babai i tyre, Nuriu. Sevdija dhe Gafurri u kthyen në shtëpi, pa guxuar të pyesnin ku gjendej Osoja...

Piratët, që ishin strehuar te Mrizi i Dhive në Tarabosh, përbënin grupin kryesor. Atyre u vajti kryehamalli i Portit, Dermani, i cili i njoftoi se te Bregu i Ranës do të ankorohet anija «Llojd», e cila mbarte mallra të shtrenjta dhe visare të tjera. Piratët bënë planin e sulmit. Grupi që do të sulmonte marinarët dhe do të pushtonte anijen «Llojd», u fshih në kallamishte. Me ta ishte edhe Dermani. Grupi tjetër me Terak Kimerin qerthulluan vendin ku kryqëzoheshin pesë rrugë: e Livadhit, e Sinjurëve, e Kryqit, ajo Dranse dhe e Isuf Kabajës. Asim Kraja, që mundi të merrej vesh me hammall Dermanin dhe mësoi prej kujt ishte dërguar hammalli u shti sikur pranonte t'i bashkohej vëllazërisë kusare. Ai nuk i ndahej Terak Kirit.

Si u err mirë, banditët u gjendën të rrethuar. Atyre u kërcyen mbi kurriz nga dy-tre trima shkodranë. I bënë zap. pa dhënë rast të pipërinte asnjeri. E njëjta gjë ndodhi edhe me piratët te Bregu i Ranës. Të lidhur e me gojë të shtuposur, i vendosën në dhjetë pika që ishin menduar qysh më parë. Atë çast arritën edhe Oso Kuka e Ali Armëtari te qoshku i rrugës qorre «Gurej», ku ishte qendra e veprimeve.

Pikërisht në Gurej u vendos të ndaheshin grupet

e patrullimit, të cilat, të fshehura nga koshadhet osmane, do të mbanin në sy rrugët e tërë qytetit. Dasho Shkreli, Hysen Bushati, Kolë Shala dhe Haxhi Idrizi u morën me përcaktimin e terreneve të vrojtimit të grupeve. Ata edhe mbanin në kontroll punën e secilit.

Dy kasnecë erdhën në Gurej dhe njoftuan për një rrezik të ri në cepin verior të liqenit. Asim Kraja, Cuf Boriçi, Kolë Hoti, Oso Kuka, Malë Spahia dhe Latë Muka u hipën lundrave dhe u nisën me ngut për Vraninë. Një çetë cubash malazez do të sulmonte ishullin. Hamzë Kazazi u çoi fjalë edhe prijësve të Hotit, Grudës, Kelmendit, Kastratit, Shkrelit ta kishin kujdes Vraninën dhe ishujt e tjerë, mbasi Shkodra ishte e zënë me të lashe të tjera të mëdha.

KREU X

Bashkadiu i kishte hipur kalit dhe ngjitej me ngut për në kala. Kur kapërcën Urën e Qafës, vuri re fare lart komandantin e ushtrisë mbretërore, gjeneral Gylmysh pashën i cili atë çast hyri në portën e madhe të kështjellës.

«Gjithmonë e gjithkund kërkon të jetë i pari ky gjeneral kryekërçyer!» — tha me vete kryekadi Buhshiri.

Ndërsa po ngjiteshin dy funksionarët e lartë në kështjellë, secili me peshën e mendimeve të veta në kokë, në selinë e valiut gjendej Dah bej Singia. Ai, si i la Namik pashës në divan një qese me florinj, i tha:

— Njëqind dukatë i keni kapar për rrafshin e Barbullushit. Njëqind për krenat e Hamzë Kazazit dhe të Bejtë Kukës. Si i pari, ashtu edhe i dyti po m'i ushqejnë çifçinjte me rebelizma. Po m'i kthejnë argatët që marr gjatë verës në kryengritës, — dhe preku mustaqet e prera nga argatët e vet.

— Njëqind dukatët e parë janë mjaft, nëse barbullueshasit mërzhiten nga taksat në natyrë dhe në të holla që japin. Po qe se kërkohen edhe mjete të tjera për të plotësuar kërkesën tënde, njëqind dukatë s'janë

hiçgjë. Sa për çështjen e dytë, koka e Hamzë Kazazit dhe e Bejtë Kukës kushtojnë sa s'ta merr mendja! Njëqind florinj të po t'i marr vetëm si kapar, për t'u krijuar rrethana lehtësuese njerëzve që mund t'i qërojnë hesapet me ta. Këta njerëz duhet t'i gjesh dhe t'i paguash vetë.

Atë çast hyri nëpunësi i pritjes dhe njoftoi:

— I shumëndrituri vali, sipas urdhrit tuaj kanë ardhur dhe presin gjeneral Gymysh pasha dhe bashkadi Buhshiri.

— Pra, Dah Singia, — i tha valiu çifligarit, — siç e shikon, kemi punë...

— Edhe një fjalë, për të mirën e hyqymetit e kam, — tha Dah beu. — Po ju vë në dijeni se ajo pronarja e hotelit allafirënga në Perash i mban me para frymëzuesit e rebelëve.

— Ah, mirë që ma kujtove. Hanëm Tushja është llokmë e majme, por i ka shoqe gratë e të gjithë konsujve dhe na nxjerr telashe. Megjithatë...

— Zor të gjendet edhe një tjetër që e urren padi-shahun si ato kaureshë. Edhe babai edhe burri i saj i kanë vdekur në Çanakala dhe në «7 kullat», — tha Dahu.

— Të thashë, nuk mund të vëmë dorë mbi të, se i ka mikeshat të gjithë gratë e konsujve të Fuqive të Mëdha...

— Edhe një gjë më shqetëson, tuxharët Llanej me depot e drithit të tyre po e pushtojnë tërë Shkodrën, — tha Dah bej Singia.

— Ç'të keqe ka? — pyeti me dinakëri valiu.

— Duhet të mendoni edhe për miqtë tuaj! Bereqetin do të doja të mos e shisja në arë, as në tregun e drithit, as të sipërmarrësit, por ta çoj vetë jashtë, ku shitet më shtrenjtë dhe më me leverdi.

— Edhe çifligarët dashkan të merren me tregti!

— tha gjoja i habitur Namik pasha, pastaj shtoi: — Këto punë duan para të madhe, Dah bej Singia...

— Nuk ju kuptoj...

— Unë fort mirë të kuptova. Kërkon të blesh depo, ose ndonjë vend belik që të ndërtosh magaze. Ata të tjerët do të jepnin kushedi sa kundër një shemre të tillë.

— Edhe unë...

— Mirë të ka shkuar në mend, por siç e shikon mua po më presin gjeneralë e kadilerë. Eja një herë tjetër, por eja me mend...

— Ejvallah, do të vij me mend, — tha bej Singia dhe iku.

Hynë gjenerali dhe kryekadiu.

Vali Namik pasha e dinte se ata të dy jetonin në një farë hasmërie të pashprehur dhe ky fakt e gëzon-te pa masë.

— E përgatitët raportin që do t'ia dërgojmë Portës së Lartë? — pyeti vali.

— Kopjen time e kam gati — u ngut gjeneral Gymysi dhe ia lëshoi përpara valiut.

— Edhe unë e kam gati, — tha kryekadi Buhshiri, — por për kërkesat që do të shtrojmë, duhet të plotësojmë ca kushte si vilajet...

— Raportet do t'i shqyrtojmë dhe do t'i ripërpi- lojmë më vonë, — tha rëndë-rëndë vali, pastaj iu drejtua komandantit të ushtrisë mbretërore: — Ju, gjeneral Gymysh pasha, duhet t'i keni në gatishmëri të plotë divizionin dhe të gjitha repartet speciale. Përgatitjes së Shkodrës për rebelime duhet t'i përgjigjemi me zjarr! Pas dy ditësh efendi bashkadi Buhshiri do të zhvillojë gjyqin kundër Beslidhjes Shkodrane. Kemi në dorë qorr Shytanin.

— Efendi vali, — ia ktheu bashkadi Buhshiri, — qorr Shytani nuk e fsheh se është armik i pushtetit perandorak. Por ai nuk pranon asnjë lidhje me Beslidhjen Shkodrane, dhe me asnjë besëlidhje antiosmane.

— Qorr Shytani nuk pranon, por ne do t'i nxjerrim dëshmitar hallvaxhi Gahranin. Kështu qorr Shytani do të dënohet si njëri nga udhëheqësit kryesorë të asaj organizate, e cila përgatitet për rebelim. Pastaj do të fillojmë nga mbledhja e armëve, taksat e të gjitha kërkesat që parashtron «Reforma-Mahmut» e që vilajeti ynë nuk ka bërë asgjë në këtë drejtim.

— Shpatat e ushtrisë sime kanë për t'u lyer me gjakun e rebelëve arnautë! Pushkët tona do t'ua përcëllojnë zorrët të pabindurve! — filloi të fliste me durar e me këmbë gjeneral Gymysh pasha. — Emri im për Shkodrën ka për të qenë si ai i xhebrailit!

Kryekadiu, që ishte finok dhe përbuzte fodullëkun, nënqeshi me ironi.

Namik pasha goditi tri herë me këmbë dyshemenë. Në seli hyri një allajbej, i cili ishte adjutant i valiut:

— Thirre dizdar Shemsin! — urdhëron valiun.

— Peqe. — bëri temena adjutanti dhe iku.

— Do të merremi bashkarisht me qorr Shytanin, — tha valiun.

— Si të doni, — tha ftohtë bashkadiu, — por Shytani është dry pa çelës...

— Ia thvej nofullat unë. — u gërvall gjenerali. — unë e bëj të flasë me hundë; ose ia shkurtoj gjuhën.

— Namik pasha priti sa mbaroi së shkumëzuar Gymysh pasha. pastaj shikoi i krekosur kryekadiun dhe tha:

— Qorr Shytani ka një mbesë...

— Mbesë? — u habit kryekadiu.

— Po, një mbesë shumë të kolme e të dhembshur. Vajzën e motrës që e do më tepër se drifën e syve që i janë verbuar në Çanakala. Mbesa e tij është këtu, në Shkodër.

— Në Shkodër! — zgurdulloi sytë pashkadi Buhshiri, sepse ai kishte ndjekur tërë çështjen e qorr

Shytanit dhe nuk kishte asnjë dijeni për të, Gjer atë çast ishte i bindur se qorr Shytani ishte njeri pa njeri.

— E kemi në Shkodër dhe në vend të sigurt! — tha valiu.

— Posi, në Shkodër e kemi! — ia këputi gjenerali vetëm për inat të bashkadiut.

— Përveç meje, komandantit të policisë, Tabi agait dhe dy vetave që vajtën e morën natën, askush nuk di gjë për mbesën e qorr Shytanit, — tha valiu.

Gjenerali uli kokën, kroi vetullat.

— Nëse Shytani nuk bindet, atëherë do t'ia sjell këtu atë grua. Do ta torturoj që ta dëgjojë Shytani, meqë është i verbër e nuk shikon, — tha valiu.

Edhe kryekadiu, edhe gjenerali mbetën gojëhapur.

— Të puth dorën, shkëlqesë, por dizdar Shemsi nuk gjendet në kështjellë. — hyri e njoftoi adjutanti.

— Tamam tashti e paska gjetur të thyejë qafën! Ku gjendet? — pyeti valiu.

— Askush nuk di. Njëri ndër pesë agallarët, var-tësi i dizdar Shemsit, pret te dera. Ta sjell?

— Të hyjë!

Sa bëri ballë në seli, valiu e pyeti:

— Ku është dizdar Shemsi?

— Dizdari mbrëmë vonë zbriti në qytet. Sot pa zbardhur dita dërgoi një bimbash, një bylykbash dhe një çausht me një copë letër. Ata morën të burgosurin qorr Shytani dhe e zbritën poshtë. në hetuesi. për një ballafaqim.

— Siiii?! Qorr Shytani nuk gjendet në birucë! Ku e ke shkresën e dizdarit? — pyeti valiu me timbër gërvishtës, maja e hundës iu skuq, vetulla e majtë iu gremis mbi sy.

— E mbajti drejtori i burgut, kur dorëzoi të burgosurin Shytan, — gjegji agai.

— Thirre shpejt drejtorin e burgut!

Edhe adjutanti i valiut, edhe agai, zëvendësi i dizdar Shemsit, dolën.

— Na e paskan punuar rebelët! — tha si me vete valiu.

—Për mua ky përbën një sebeb të madh që më lejon të ndërhyj ushtarakisht, — tha gjenerali, pastaj shtoi, — Nuk është rasti i parë ky. Përpara pak kohësh ta vranë adjutant Pondlën, tani kanë rrëmbyer prej burgu një armik shumë të rrezikshëm të padishahut...

— Ligjërisht nuk ke asnjë arsye të ndërhysh ushtarakisht, — tha bashkadiu,

— Pse nuk paskam arsye!? — pyeti gjenerali me ton kapadaiu.

— Shkodra nuk ka faj, nëse kështjella i ka oficerët syleshë, — tha bashkadiu, — së dyti, nuk erdhi gjithë Shkodra të vrasë adjutant Pondlën, apo të rrëmbejë Shytanin. Katër veta vepruan. Ligji të thotë, kapi, dënoi. Kurse rasti i nxjerrjes më gjyq të një një organizate politike antiosmane, krijon rrethana për një ndërhyrje që të kapen kundërshtarët e qeverisë dhe të parandalohet zjarri i kryengritjes.

Si u mendua gjatë, valiu foli duke u dredhur nga nervozizmi:

— Gjyqi do të organizohet me çdo kusht. Përpara bankës së të akuzuarve do të nxjerrim anëtarin e kryesisë së Besëlidhjes, Gahrani hallvaxhiun. Faqe tërë popullit të Shkodrës do ta bëjmë gjyqin e Gahranit. Madje do të thërrasim edhe konsujt, që përfaqësojnë shtetet e tyre këtu, në Shkodër.

— Gahrani është hafija jonë, efendi Namik pasha, — tha bashkadiu.

— Agjentin e përdorim si predhën e topit, që hidhet, shkatërron kundërshtarin tonë dhe nuk kthehet kurrë më në grykën e armës, — tha Namik pasha, pastaj urdhëroi: — I ballafaqoni dy raportet tuaja që do t'ia nisim Portës së Lartë. Po dal t'u jap ndëshkimet atyre që e meritojnë. Kur të kthehem të kenë përfunduar.

Pas një ore, Namik pasha dëgjonte raportin e për-bashkët që kishin përgatitur gjeneral Gyмыш pasha dhe bashkadi Buhshiri. Shkrimi do t'i dërgohej drejtpërdrejt sulltanit reformator, Mahmutit të Dytë. Aty bëhej

një aktakuzë kundër Shkodrës me malësitë dhe para-
prakisht këmbëngulej të miratohej ndërhyrja ushtarake
terrori që po përgatitej të zbatohej me ngut.

Kur gjithçka ishte gati dhe do të vente myhyrin
e vet valiu, mbasi korrierët e posaçëm ishin gati për t'u
nisur për në Stamboll, u hap porta dhe hyri si hije
Bademili. Valiu dhe bashkadiu lëvizën të shqetësuar nga
vendi. Gjeneral Gymyshi vuri këmbën mbi këmbë, duke
e shtrënguar fort raportin në duar. Bademili ia mori
raportin nga dora. Pasi i hodhi një sy, filloi të nën-
vizonte disa pika të raportit.

— Zotëri, mos e shkarravisni, relacioni do t'i shkojë
sulltanit reformator, lartmadhërisë së tij, Mahmutit të
Dytë! — tha me ton disi kërcënues gjenerali.

Por Bademili, duke shikuar tavanin (ashtu bënte sa
herë që donte t'i fyente ata që i përçmonte); pa e për-
fillur fare Gymyshin, pyeti bashkadiun:

— Dashkeni të nxirrni në gjyq kryesinë e Besëli-
dhjes Shkodrane! Mbi ç'argumente do të ngrini padinë?
Keni dëshmitarë?

— Veç të tjerave, kemi edhe një anëtar të kryesisë
së asaj organizate, në rast se nuk e rifutim në dorë qorr
Shytanin, — tha valiu.

— Ta zëmë se do ta kapni qorr Shytanin, çfarë do
të vilni prej tij kur nuk ka pranuar asgjë?

— Në dimë shumë gjëra për Besëlidhjen nga hafija
ynë, Gahrani. Në gjyq do të themi se këto i ka depo-
nuar qorr Shytani, — tha valiu.

— Po qe se nuk e kapni qorr Shytanin? — pyeti
Bademili.

— Në këtë rast do të nxjerrim në gjyq hallvaxhi
Gahranin, — gjegj bashkadiu, duke shikuar nga valiu,
— Ai do të dëshmojë si anëtar i kryesisë së Besëlidh-
jes. Pastaj do ta dënojmë dhe e dërgojmë në një vila-
jet tjetër, siç e prumë këtu.

— Ku do ta gjeni Gahranin?

— Dërguam ta thërrasin. Së shpejti do të vijë, —
tha valiu.

— Hallvaxhi Gahranin e kanë rrëmbyer, kurse ju

rrini e më bëni terpipe nëpër letra, — tha Bademili.

— E kanë rrëmbyer? — pyeti i hallakatur vali Namik pasha.

— Kush e rrëmbeu? — pyeti bashkadiu.

— Për allah do t'i vërsulem Shkodrës me tërë ushtrinë! — shfryu gjenerali.

— Të mos kishte ndodhur gjë tjetër, veç rrëmbimit qorr Shytanit dhe hallvaxhi Gahranit, do të ishit nafakëmëdhenj... — tha Bademili.

— Jini më i qartë, efendi! — tha kryekadi Buhshiri.

— Kush e rrëmbeu Gahranin? — pyeti valiu duke u përpjekur të ruante prestigjin e sundimitarit të vilajetit.

— As xhandar jam, as së koshadhet tuaja aq të rregullta nuk bëj pjesë. Do ta kenë rrëmbyer ata, të cilët bashkadiu dhe gjenerali më se një herë i kanë quajtur axhaminj e njomëzakë! Pikërisht ata buzëqumështit kapën edhe katër piratët, të pestin, kryesorin, e vranë dhe, të zhyer në gjak, jua përplasën përpara derës së kadillëkut. S'e besoni që ata e kanë rrëmbyer?!

Valiu vriste mendjen nga i dinte të gjitha të fshehtat veçili i tij, Bademili, pa i shkuar nëpër mend se edhe vetë Miroshe Shëgën, komandantin e rojave vetjake të valiut, tjetri e kishte «shti në dorë». Tashti vështronte sikur të ishin në prag të një pazarllëku të ngatërruar. Kryekadiu, me përvojën e madhe e të gjatë si gjykatës, gremisi vështrimin përdhe, sikur të donte të sillte nëpër mend nenet që dënonin rrëmbyesit e piratëve. Gjenerali u bezdis nga vështrimi zhbirues i Bademilit dhe ia bëri «bah»! Bademili vuri gishtin mbi një rresht të shkresurave dhe pyeti:

— Paskeni përgatitur edhe urdhrin për arrestimin e Hamzë Kazazit?

— Është kryetar i Besëlidhjes...

— Me se e dëshmoni? — pyeti Bademili.

— ...?

— Në të gjithë Perandorinë Osmane ka kryetarë të esnafëve, të këshillave esnafore. Është e vërtetë kjo?... Meqë po heshtni, po ju tregoj atë që ende nuk

e ditkeni: Të arrestosh Hamzë Kazazin, do të thotë të provokosh një kryengritje të vilajetit të Shkodrës, ndoshta në të gjithë Shqipërinë. Për ta bërë këtë, duhet të kemi fakte me peshë ligjore, bile para kësaj, duhen gjetur mënyrat e zhvlehtësimit, të bëhet leckë në sytë e krerëve arnautë e të milletit. Në raste të tilla nuk u ka ecur as klerikëve me ithtarët e tyre më të zellshëm... — tha Bademili.

— Besëlidhësit rebelë kanë grabitur dy anije të shteteve me të cilat kemi konventë tregtare. I kanë rrëmbyer dhe i kanë fshehur në njërin prej pesëdhjetë ishujve që ka liqeni i Shkodrës. Hamzë Kazazi është frymëzues dhe kryetar i kësaj besëlidhjeje. Ne kemi të drejta, bile detyrime ligjore t'i arrestojmë dhe t'i dënojmë ashpër, — tha vali Namik pasha.

— Efendi Namik pasha, unë po vij te ju me njoftime fort të freskëta. Këtë çast, kur ne po bëjmë tevaturë në këtë kështjellë, hallvaxhi Gahrani po e shërlisin nëpër të gjitha xhamitë e teqetë; edhe nëpër kisha. Ai e ka lëshuar gjuhën, po flet për detyrat e ngarkuara nga Stambolli dhe nga ju. Bile Gahrani po lëvdohet edhe për punën e vet si hafije e Portës së Lartë në shumë vilajete...

Valiu dhe kryekadiu mbetën si të ngurosur.

— Gjeneral Gymysh pasha shfryu siç bën njeriu kur zgjohet nga ndonjë ëndërr e keqe:

— Bah! Për allah!...

Bademili përveshi sapak buzët e holla dhe i lëshoi një vështrim sa përçmues, aq edhe mëshirues gjeneralit.

— Besëlidhësit do të organizojnë një tubim të madh, mund të thërresin edhe ndonjërin prej jush. Do të bëjnë një ballafaqim, ose më saktë demaskim gjithëpopullor duke na fajësuar për bashkëpunim me piratët e detit. Ja ku e katandisët prestigjin e sulltanit, vali Namik pasha! Po të ishit sadopak i hollë, ju duhej të hartoni një aktakuzë për dervishin e varur në Fushën e Teqes, për kalin e therur të bajraktarit në hanin e

Shazejve, për vrasjen e bimbash Hulinsanit, të muh-tesibit, të adjutant Pondlës...

— Nuk ka hije të bëni hoka me ne, — i tha kryekadiu Bademilit. — Ata na paskan shkaktuar dëme të pandreqshme! Na paskan fëlliqur në sy të të gjithë besimtarëve myslimanë nëpërmjet atij rezil Gahranit.

— Të mos ju vijë çudi, as mos e merrni për kanosje, por dijeni, nëse arrijnë të organizojnë gjyqin gjithëpopullor ku do t'i bëjnë piratët të pranojnë fajet dhe lidhjet e tyre me ju, kokat tuaja duhet të harrojnë supet! — tha Bademili.

— Në këto çaste tepër të vështira, duhet të na ndihmoni, efendi Bademil, — tha kryekadiu me sy të përmendur, pastaj shtoi: — Edhe allahu është mëshirëmadh kundrejt gjynaqarëve!

— Jeni kredhur në një batak të pistë e të ngatërruar. E vetmja gjë që mund t'ju shpëtojë, është një përleshje civile midis arnautëve të të dy feve... — tha Bademili dhe iku prej selisë së vilajetit, për herë të parë i prekur nga përgjërimit e kryekadiut.

Tërë natën bubulloi. Edhe pse gusht, kishte ditë që frynte Tivarja. Bjeshkët e Rrjollit kishin mbështjellë kreshtat me re të zeza. Frynte një erë e rrëmbyeshme sa nuk shkulte fiernat dhe akaciet në Fushën e Shtoit. Qielli mbi Tarabosh pritej nga rrufe gjarpëruese që të kallnin frikën. Kiri rridhte idhnak e i dallgëzuar. Duket binte shi me rrebesh majë malesh, ose ngjante e pangjara, shkrinte bora ndër majat e larta, e cila nuk mbahej mend të kishte shkrirë ndonjëherë.

Pikërisht atë ditë do të varrosej Lec Batalaku, i cili kishte qenë mjeshtër i madh i argjendarisë. Sipas zakonit, ai do të kallej në dhe me një pasuri të madhe.

Sa zbardhi mirë edhe në qytet filloi një shi me rrebesh. Megjithatë Lec Batalakut i bënë një varrim madhështor.

Nuk thonë kot: Fito para në tërë botën, shko e pri-

shi në Prizren. Kurse vdekjen shko e bëje në Shkodër, në Gjakovë ose në Elbasan.

Kortezhi, i nisur nga Rruga e Shnandout, ku e kishte shtëpinë i ndjeri, kthesa dhe tërë rruga e Gajtanit dhe ajo e Kirit ishte e ngjeshur me njerëz që çapiteshin nën rrahjen e pikave të mëdha e të dendura të shiut, prapa karrocës mortore.

Dasho Shkreli, vërtet me mundim, por dy herë për-biroi përmes njerëzve dhe e përshkoi tërë kortezhin. Gjetoja dhe Alia, që i venin prapa, e merrnin me mend se diçka e mundonte, por nuk dinin cilin kërkonte. Dikur Alia e pyeti me të pëshpëritur:

— Të shoh të shqetësuar, a bën ta di psenë?

— Midis mortorëve janë tre njerëz, nuk kanë ardhur për të qarë, as për të nderuar kujtimin e të vdekurit. Janë ata pa emër... — gjegji Dashoja.

— Ç'njerëz janë? — pyeti Alia.

— Edhe unë po pyes veten ç'duan ata në varrimin e Lec Batalakut?!

— Cilët janë?

— Do t'jua kallëzoj, por ju mos e bëni veten!

— Mos janë malësorë, se Leci ka pasur shumë miq e të njohur? — pyeti Gjeto Gruda.

— As malësorë, as shkodranë nuk janë. Ç'zanat kanë e di. Por ç'duan në këtë varrim, nuk po marr vesh. Kini kujdes! Njëri qëndron prapa karrocës mortore. Dy të tjerët, njëri në të djathtë, tjetri në të majtë të karrocës.

Arritën në varreza. U krye ceremonia e zakonshme. Rreth e qark varrit kishte kaq shumë njerëz, sa të vinte për t'u habitur si i mbante peshë toka aq e lagur nga shiu.

Pikërisht kur e varrosën Lecin, tre të panjohurit u zhdukën. Dashoja, Gjetoja, Alia i ranë kryq e tërthor, varavinga përbiruan midis njerëzve, vëzhguan edhe brigjet e lumit të Kirit; por ata humbën sikur t'i kishte përpirë dheu.

Dasho Shkreli shpejtoi, arriti dhe i kaloi edhe më të

nguturit që rendnin për në shtëpi. Kur mbërritën te kryqëzimi, aty ku rruga e Kirit pritej nga udhët Canej dhe Humacej, u duk patrulla ushtarake osmane. Pastaj dy suvarinj erdhën nga brendësia e qytetit, u thirrën njerëzve të shpejtonin, sepse pas pak fillonte ndalim qarkullimi. Dasho e kuptoi se diçka e keqe dhe e pazakonshme po përgatitej. U bind se patrullimet e besëlidhëse nuk kishin mundësi të kryenin porosinë e caktuar. Zhdukja e tre të panjohurve iu kthye gozhde në mish.

Veçoi Gjeto Grudën, i tha:

— Do të vraposh ta gësh Sali Sakicën dhe Gjergj Cemin. I thuaj Saliut të thërrasë Esmë defaxheshën. Të tre t'i marrin instrumentet me vete. Porositi: Ka dasmë në Dabërc, jeni të ftuar!

Gjeto Gruda u nis me ngut. Ali Armëtari i qëndroi pranë Dashos.

— Ali, kthehu mbrapsht! Fshihu prapa kryqeve të varreve! Hapi sytë! Asnjë veprim pa ardhjen tonë! Duhet të takoj Hamzë Kazazin. Kthehem shpejt.

Pas gjysmë ore Dasho Shkreli, hipur në kalë, ecte udhës së Kirit, pas tij vinin Sali Sakica, Gjergj Cemi, Gjeto Gruda dhe Esmë defaxhesha. Të gjithë i kishin instrumentet me vete dhe ishin veshur si për dasmë. Ku nxirrte krye udha «Vasiaj» i ndaluan tre xhandarë.

— Jemi të ftuar për dasmë në Dabërc, mos na vononi, se, edhe kështu, si na shikoni, jemi të vonuar, — u tha xhandarëve Dashoja.

Xhandarët, të njomur nga shiu, ua bënë me dorë të vazhdonin.

Edhe pak minuta i ndanin prej varrezave, kur, sikur të kishte mbirë prej mjegulle, u doli përpara Ali Armëtari:

— Ata të tre, — i tha ai Dashos, — nuk ishin njerëz, por hiena! Është edhe një i katërt, atë e kam kujdes vetë...

— Ku janë?

— Po hapin varrin e Lec Batalakut...

— Hapkan varrin e të vdekurit?! — pyeti e tmerruar Esmaja.

— Ç't'i bëj porosisë së bacë Dashos, ndryshe do t'i vrisja sapo filluan të gërmonin, — tha Ali Armëtari.

— Mirë bëre, Ali. Edhe ju të tjerët duhet të keni kujdes! Është e domosdoshme t'i kapim të gjallë, — tha Dashoja.

— Zotni Dasho, — tha me zë të dredhur Esmaja, — anipse jam vajzë dhe jam gabele, duhej të më kallëzonit ku shkonim. Pasha shpirtin e gjyshe Esmeres. më vjen të ha veten me dhëmbë që nuk kam armë me vete. Mos harroni se edhe unë jam shkodrane! Di të luftoj si më i miri burrë për tokë dhe për fytyrë!

— Të pastë Dermani, të pastë. moj Esmaj! — uroi me gjithë zemër Dashoja. — Qe, alltinë time po ta fal,

Njerëzit-hiena, pa ditur se ishin të qerthulluar. ashtu gërmuqas, duke mbytur edhe të dihaturat nga puna e ngutshme dhe druajtja, arritën të nxirrnin arkivolin jashtë. E hapën, e zhveshën kufomën lakuriq, ia morën orën e artë, unazat me gurë të çmuar, qostekun prej floriri. Kur deshën t'ia hiqnin medalionin e artë që kishte fituar në konkursin venecian për artet në miniaturë, ia përdrodhën qafën, e rrotulluan disa herë. sepse nuk mund t'ia nxirrnin prej kokës, mbasi kordoni ishte i ngushtë dhe trupi i ngurosur.

Sali Sakicës po i vinte për të vjellë. Gjergj Cemi mezi e përmbante veten.

Kur grabitësit e varrit filluan ta masakronin trupin e të vdekurit, Dasho Shkreli u dha shenjë djemve të sulmonin dhe u hodh mbi njërin prej atyre, që me një kamë të gjatë ia çante trupin në kryqe kufomës. Pas një përleshjeje të ethshme, tre prej banditëve mbe-
tën të vdekur. i katërti u kap i gjallë.

— Cilët jeni ju, orla, që zbuloni varre e pasuroheni me sendet e të vdekurve?! — pyeti Dasho Shkreli.

— Nuk jemi grabitës, — tha i kapuri.

— Po ç'dreqin qenkeni? — pyeti Gjergj Cemi i ngashërryer. — Fol sa s'ta kemi shkurtuar atë gjuhë prej ujku!

— Më mirë më mbytni ju, sesa të vdes ngadalë e për hall nga dora e Bademilit... Jam oficer osman që kryej një dënim...

— Qenke kryeparë i këtyre keqbërësve? — pyeti Gjeto Gruda.

— Me të tillë punë merret një kompani. Unë jam bylykbash i saj. Më quajnë Teslim. Thashë. Nuk jam bektashi, por kam strehuar të tillë. Prandaj bëj pjesë në një repart të dënuarish, për të shlyer fajin... — tha oficeri.

— Bektashinjtë janë ngjitur në male. Kanë ngritur teqetë e tyre në skuta të rehatshme. Jetojnë pa ankthin e kapjes, — tha Dashoja, pastaj shtoi: — Po qe se nuk i ke lyer duart me gjak, nëse na ndihmon, të dërgojmë në ndonjë teqe larg ndjekjes osmane, t'u shpëtosh Bademilëve!

— Ora e florinjte dhe medalioni i artë i Lec Batalakut do të vareshin në një xhami, ku t'i shikonin arnautët katolikë me qëllim që të hidheshin kundër arnautëve myslimanë... — tha bylykbash Teslimi.

BULETINI I SHKODRËS

Violinist Currani kaloi kryepazarit me instrumentin varur krahaqafë. Vështroi dyqanet me radhë. Asnjëri nuk i tha violinistit të luante ndonjë melodi, dhe ai ishte boll i mençur sa të kuptonte se, kur vrenjtej Shkodra, pritej rrebeshi.

Fallxhore Raba qenka larguar nga qyteti, thonë se ka vajtur të mbledhë kërpudha, mbasi vegjëlinë e ka pllakosur skamja.

Thonë, kur turbullohen ujërat, është kohë e përshtatshme për gjahun e ngjalave. Peshkatarët janë fort të gëzuar mbasi do të kapin shumë sosh.

Në ishullin e Vraninës nuk po reshtin trazirat. Cuba të huaj paskan vajtur t'i vënë zjarrin, por këtë herë do të digjen vetë brenda...

Dyqani i hallvaxhi Gahranit qenka mbyllur me një alamet dryni të madh.

Piratë nga deti, kusarë nga mali... Tabakët, si lëkurë regjës të shkëlqyer që janë, parashikojnë se sivjet do të ketë shumë lëkurë kafshësh të egra, mbasi bishat e egërsuara synuakan të zbresin nëpër qytete e fshatra. Kësaj i thonë: Venë për rrush, bien në prush...

Ka dy ditë qy myezinët nuk ngjiten nëpër minare për të thirrur ezanin. U ka hyrë frika mos u ngjitet ndokush prapa dhe i hedhin nga lart.

Në Muzinë, midis Gjirokastrës dhe Sarandës, kanë sulmuar një koshadhe perandorake, e cila shoqëronte karvanin e xhephanes që dërgohej në Kalanë e Gjirokastrës.

Në Shkëlzen të Malësisë së Gjakovës është bërë një tubim nën drejtimin e Binak Alisë. U lidh besa dhe i çuan fjalë kajmekamit në Gjakovë: «Mos guxoni të shtrëngoni popullin për të dorëzuar armët, se si ortek kemi për të zbritur nga malet dhe do t'ju bëjmë t'i paguani me gjak të gjitha zullumejt!»

Buzë liqenit të Pogradecit janë gjetur të varur tre taksidarë...

Në limanin e Durrësit mileti futi në dorë një anije osmane përplot me xhephane. Sundimtari osman në Durrës paska thënë: «Mblodhëm pesëqind pishqolla nga katundaria, ata na rrëmbyen dhjetëra arka me barut e dengje me pushkë...»

KREU XI

Në avllinë e vilës misterioze të Bademilit, rrethuar me mure të larta dhe mbi to kangjella me shufra hekuri me thepa, gjatë natës u hodhën tre trupa të vdekur.

Ndonëse ishte mesnatë, Bademili dëgjoi zhurmën, doli në çast. Së pari iu afrua frëngjisë në mur. Si nuk i zuri syri njeri, u kthye në vilë. Rrëmbeu shandanin. Kur ua vërejti fytyrat të vdekurve dhe njohu tre oficerët e kompanisë ndëshkimore, u bë si i ndërkryer. Ai ishte nanuritur nga ëndrra të këndshme me bindje të plotë se të nesërmen do të pëlciste sherri midis shqiptarëve muhamedanë e të krishterë. Bademilit filluan t'i kumbonin veshët nga mendimet e veta: «Vrasja dhe hedhja e tyre në avllinë e vilës sime do të thotë se i kanë kapur, i kanë shtrydhur. Kanë mësuar kush i ka dërguar. I kanë vrarë dhe m'i kanë kthyer si peshqesh...» Pas këtij monologu të heshtur filluan asosh pyetjesh që ia kalojnë thumbimit të qindra grerëzave: «Kush i njoftoi rebelët se oficerët e mi do të shkonin të hapnin varrin e Lec Batalakut? Me kë kam biseduar unë?

Përveç me bylykbash Teslimin, me asnjeri... Të qe kapur Teslimi, të parin do ta vrisnin atë dhe do të ma vërvitnin jo në avlli, por në baxhën e vilës! Këtë të fshehtë e ka zbuluar ndonjë tjetër...» Dhe Bademilit iu kujtuan fjalët që u kishte thënë valiut, bashkadiut dhe gjeneralit në kala: «...Sot vdiq Lec Batalaku. Nesër pasdite varroset. Kauri kallet në varr me flori e margaritarë... Mos harroni se këto ditë mund të pëlçasë sherri midis lagjeve katolike dhe atyre myslimane...»

«Ah! — gatī thirri me zë të lartë Bademili. — Vrisja mendjen përse më ndiqnin dështimet si ndonjë mallkim! Nuk e dija se armiqtë e perandorisë qenkan të emëruarit me ferman nga Stambolli në postet më të larta në këtë vilajet... Mos e kanë bërë nga urrejtja kundrejt meje? Të tre do të jenë bashkuar në këtë komplot? Jooo! E kam rregulluar punën në atë mënyrë, sa ata kanë frikë edhe nga hija e vet, jo më të bien në ujudi për një delikt kaq të dënueshëm. Njëri prej tyre... Por në ç'mënyrë?... Fare lehtë. Ka shkarravitur një letër. E ka hedhur në shtëpinë e Hamzë Kazazit dhe... Cili ta ketë bërë këtë?! Vali Namik pasha? Bashkadi Buhshiri? Apo gjeneral Gymyshi? Dale! Secili prej tyre ka njerëzit e vet. Po qe kështu, brenda ditës së nesërme do t'i zbuloj... Punë e parë, duhet t'i fsheh kufomat. Nesër do të pres këtu të dhënat për rrëmbimin e Adi Fisit nga Vranina. Do të mësoj përfundimisht datën kur do të bëhet gjyqi gjithëpopullor kundër piratëve të kapur. Pastaj, po qe se ka nxjerrë të fshehtë valiun, bashkadiu apo gjenerali për grabitjen e varrit të Lec Batalakut nga oficerët e mi, do të krijoj klimë të mirë për gjyqin e arnautëve. Kur t'u dalin të palarat, do t'i shkoj sulltanit në padishallëk me një raport të ngjeshur...»

Me këto mendime e ngrysi natën pa futur gjumë në sy Bademili. Të nesërmen gjëja e parë që mësoi nga agjentët e tij ishte kjo: «Nga të tetëmbëdhjetë njerëzit e shërbimit special që rrëmbyen Adi Fisin tek po lundronte liqenit për në Shkodër, vetëm njëri ka shpëtuar. Edhe ai i plagosur keq. Sulmuesit ishin: Oso Kuka, Kolë

Hoti, Asim Kraja me trimat e vet komitë, Cufë Boriçi, Malë Spahia dhe Latë Muka».

Po atë mëngjes Bademilin e njoftuan edhe se kishte vdekur Mejremja e Haxhi Alisë. Ai ndjeu t'i vërshonte gjaku dejeve nga gëzimi. «Më në fund, plumbi, i përcjellë prej meje, dha frytin e vet...» Por, pak më vonë, mori një njoftim tjetër, ku thuhej se përgatitej një varrim i paparë i së vdekurës. Bademili doli si hije nga vila. Takoi agjentët më të aftë. I udhëzoi të organizoheshin të gjitha sektet osmane dhe të gjendeshin ngutësisht në atë përmortje. Pastaj thirri komandantin e policisë, të ushtrisë, i urdhëroi të shpallej gjendje shtetrrëthimi dhe të izolonin lagjet «Zdralej». «Dërgutaj», «Parrucë» nga tubimi i popullit të Shkodrës. Si i mori këto masa, Bademili u kthye në vilë ku do të priste njoftime për zbatimin e urdhrave. Sa hapi portën e avllisë, mu pranë pragut gjeti një letër:

«Veqil Bademili!

Na kapën tek po zhvishnim Lec Batalakun sipas urdhrit tuaj të posaçëm. Ata që iu kundërvunë shqiptarëve, e paguan me kokë. Kufomat e tre oficerëve i kenë në avlli. Që të mos e pësoni si ata, hiqni dorë prej këtyre punëve të djallit!

Të pafsha duke u djegur në zjarrin e xhehnemit! Ish-bylykbash Teslimi»

Bademilit i filluan të therura në kraharor sa i zinin frymën. U ul dhe, me zor, e detyroi veten të shpresonte në diçka të papërcaktuar. Priste ç'do të bëhej me varrimin e Mejremes së Haxhi Alisë.

Pa zbardhur mirë dita, Hamzë Kazazi, Haxhi Idrizi dhe Hasan Alia¹⁾ u gjendën në Zdralej. Oborri, sheshet,

1) Me emrin Sheh Shamia njihet Hasan Alia, udhëheqësi i

rrugët rreth shtëpisë të së vdekurës ishin plot me gra e burra shkodranë të të tri besimeve. Në një qosh të oborrit qanin me logori malësoret malazeze me Gordana Shoshkiqin.

— Sa shpejt paskan arritur malësoret malazeze! — tha si me vete Hasan Alia.

— Kanë ardhur qysh dje, iu gjendën pranë kur dha shpirt, — tha djali i madh i nanë Remit, që kishte dalë t'i priste burrat e njohur.

Përballë shtëpisë së nanë Ramit, në krye të sheshit «Bullaj», çardaku rrumbullak i një ngrehine dykatëshe zgjatej mbi hatulla në rrugë. Në shesh, përpara turmave të mortërëve, për çudi, u ngulën sa flamuj të huaj. Njëri ishte me fushë të blertë: Atje shkruhej: Zoti është allahu. Muhameti është profeti i tij.» Në një flamur blu me shkronja të verdha, shkruhej po osmanisht: «Çdo të mirë që bëni për së gjalli, është sevapi më i madh që çmohet mbi të gjitha në dynjanë tjetër.»

— Se ka kaq shumë flamuj një perandori si ajo osmane, u mor vesh, por nuk marr vesh cilët janë ata që i mbajnë? — pyeti Hasani Hamzën.

— Janë shëhlerët dhe baballarët e sekteve, — gjegji Hasani.

— Po ata që qëndrojnë prapa bajraqeve? — pyeti së-
rish Hasani.

— Janë myhibët, — gjegji Haxhi Idrizi.

Hasani fërgëlloi. Pastaj se nga u zhduk, nuk e pa njeri. Pas pak minutash u duk në ballkon. Valaviti dy shami që kishte marrë prej grave; njëra ishte e kuqe, tjetra e zezë.

— Vëllezër! — thirri Hasan Alia. — Po të qe gjallë nanë Rami, që iu desh si dritën e syve, do t'ju thoshte: Ata që kanë atdhe të përbashkët, gjuhë të njëjtë, zakone e

revoltës së bukës që shpërtheu në Shkodër më 8 gusht 1854 kundër spekulimeve të drithit dhe autoriteteve qeveritare osmane. Për të shpëtuar popullin nga uria dhe vdekja, Sheh Shamia (Hasan Alia) udhëhoqi mijëra kryengritës, duke dhënë shembullin vetjak, mbasi shpërtheu depot e babait të vet, pastaj të tuxharëve të tjerë të mëdhenj.

veshje të njëfytyrshme janë njësoj, si vëllezër të një nëne. Kanë vetëm një simbol kombëtar, flamurin shqiptar...

Se si u zhdukën bajraçet e sekteve prej sheshit, përveç atyre që shkelën mbi shtizat e tyre, askush nuk mori vesh.

Gjindja po ngjishej si fishekë në gjerdan. Hamzë Kazazi që e mori me mend se mund të shpërthente ndonjë kacafytje e të bëhej gjakderdhje, u ngjit në ballkon dhe thirri:

— Vëllezër! Po sillet kurmi i nanë Remit! Meqë nëpër rrugë s'ke ku hedh mollën nga kallaballëku, hapuni udhë njerëzve që sjellin trupin e kreshnikës!

Atë çast nga kështjella u dëgjuan dy të shtëna topash.

Hamzë Kazazi u dha shenjë burrave. Ata e ngritën në krah trupin e nanë Remit. Tërë sheshi «Bullej», Udhë e Dukagjinit dhe sheshi te Çinari i Hoxhë Dheut ishin shtruar me qilima.

— Sa jam gjallë unë, — thirri Bademili si i ndërkyer, — do t'ia gërryey tokën nën këmbë këtij mileti! — dhe vajti në ahur. Nxori kalin. I hipi dhe u ngut për në kështjellë. I tha vetëm pak fjalë valiut: — Ju pata thënë të mos organizoni gjyqin kundër Besëlidhjes Shkodran. Rrethanat e krijuara bënë ta pleqëroj thellë këtë çështje. Përpara se t'i nxirrni në gjyq krerët e arnautëve, duhet të shkaktoni trazira! T'i bëni arnautët të humbin kontrollin mbi vete dhe të hidhen në veprime të pamatura. Por, përpara se t'i trazoni këta turbullira, duhet të merren të gjitha masat me ushtri, polici, xhandarmëri...

— Si të shkaktojme trazira? — pyeti vali.

— Një ndër pikat më të ndjeshme të arnautëve janë gratë, — tha Bademili, — rrëmbeni femra nëpër sokakë, nëpër pazare! I akuzoni si kontrabandiste meqë shesin

e blejnë në pazarin e teshave të vjetra! — përfundoi Bodemili dhe u largua.

Vali Namik pasha thirri kryekadi Buhshirin, komandantin e ushtrisë, komandantin e policisë dhe i udhëzoi si duhej të vepronin.

Bademili po atë natë tuboi njëqind bashkëpunëtorë. I veshi me rroba malësorësh shqiptarë. I nisi për në Mal të Zi me detyrë të vidhnin tufa të mëdha bagëtish në vathat e vojvodëve. Nga ana tjetër nisi dy agjentë të tjerë për në Cetinjë. Ata duhej t'i dorëzonin një letër njeriut të blerë nga Bademili në oborrin e knjazit.

KREU XII

Malësia e Shkodrës përbëhej prej Dhjetë Maleve¹⁾ dhe njëzet e katër bajraqeve. Sa herë truallit i kanosej e keqja, mbledhej Kuvendi i Dhjetë Maleve. Pasi pleqërohej mençurisht puna, kuvendi lëshonte zërin e kushtrimit. Kërcisnin njëzet e katër pushkë nga tri herë.

Bie fjala Hoti kishte dy bajraqe, atje kumtohej thirrja luftarake me gjashtë të shtëna pushke; e përsëriste me gjashtë të shtëna të tjera edhe Gruda që kishte dy bajraqe. Kelmendi me dymbëdhjetë të shtëna, meqë kishte katër bajraqe, me nga tri Kastrati e Shkreli, me pesëmbëdhjetë pesë bajraquet e Rrënxës, me gjashtë të shtëna Reç-Lohja, me nëntë Postriba, me gjashtë Shllak-Temali, me tetëmbëdhjetë Shalë-Shoshi.

Aso rastesh, tri krismat e para çanin qiellin me mjegull në majën më të lartë të Jezercës dhe, duke jehuar gryka e Valbonës në Majën e Madhe, tutje Vermoshit, këndonte tri herë grykëholla tjetër; tri të tjera ushqenin refrenin në majën e Vilës, pastaj me radhë.

1) Organizim luftarak sipas krahinave të rrethit të Shkodrës, qeverisja dhe mbrojtja e truallit sipas kanunit shqiptar.

Brenda tridhjetë e një minutave zinxhiri i krismave të pandërprera kalonte nga Vermoshi në Krajë dhe nga Shpuza në Nikaj-Mërtur.

Po kush i njoftonte të njëzet e katër udhëheqësit e bajraqeve dhe Dhjetë Malet për Kuvendin e Madh? Cili diktonte armikun që herë si ujk e herë si dhelpër përvidhej të kafshonte trojet e arbrit? Të ndjekim rrjedhën e ngjarjeve.

... Korriku i atij viti e mbylli me erë e stuhi, me shi e rrebeshe. Gushti filloi me një vapë të përnjëhershme. Njerëzia u sul nëpër ara, sepse moti i keq i kishte vonuar të korrat. I madh e i vogël iu përveshën punës.

Ishte natë e khjellët. Qielli sa s'po ndizej flakë prej yjeve si prush, kur u dukën pesë flakadanë në pesë kreshta përnjëherësh: Njëri në majën e Bërskut, i dyti në majën e Vermoshit, i treti në Murinë, i katërti në Perendi, i pesti në Shinik. Pas gjysmë ore u ndezën zjarre të tjera: Në Jezercë, në Sukën e Grudës, Kërrabë e Theth, Maranaj — Guri i Kunorës, në Valeçik; Međun; Rumije; Cukał. Tarabosh. Të fundit qenë zjarret mbi dy majucat e kreshtës së Vraninës dhe në pesëdhjetë ishujt e tjerë të liqenit.

Të bëhej se kreshtat me tërë ata flakadanë po e sfiidonin qiellin.

Diku, në një prozhm ku piqeshin kufijtë e krahinave të Hotit, të Grudës dhe të Kelmendit ishte mbledhur Kuvendi i Madh i Dhjetë Maleve. Në atë tubim të ngutshëm krerët e krahinave folën për planet e armikut, duke i zënë në gojë vojvodët më ngatërrestarë me nofka.

— Vojvoda dhambëcatall, si më kallëzuen, dashka me hy në Virpazar, — tha prijësi i Grudës, — me derdhë giak në Krajë e me mbjellë vorre në Anamal: me i ra Shkodrës nga bërryli i liqenit!

— Burra: — tha prijësi i Hotit. — Knjazi i madh i Cetinjës mbledhë i ka vojvodët, tamam ata që sherre kërkojnë, berre e plackitje lakmojnë, nesër në feks të agut kanë ndër mend të sulmojnë në shumë anë!

— Qe besa, njaj dhambëcatalli me cubat e tij rënuakuaka për tre kut vorre! — tha prijësi i Krajës, — Ani,

të vijnë. Ma shtrenjtë ka me iu kushtue dallkaukllaku sesa sharku! Në Pasjanë do t'ua zanë pritat krajanët dhe shestanasit. Çdo gur e mbron një hutë!

— Vojvodëve të Kuçit duhet me u ba prita të forta, — tha prijësi i Kastratit, — janë trima të çartun, ma të rreptë e kanë duhinë. Nëse nuk njoh kend mbi veten, as nën vete nuk qes njeri. Në mos ju ardh të keq që po zgjedh ma guximtarët, ma trimat e mi kanë m'u ndeshë me kuçiotët!

— Burra, kam një fjalë, mbani vesh, më ndigjoni e më gjykoni! — tha prijësi i Kelmendit. — Knjazi i madh kuçiotët i ka zët. Një i Kuçit erdhi e më tha: «Kelmend e Kuç berrat përballë njani-tjetrit i kullotin. Knjazi i madh fitme shtie pa ia nda. Nesër, kur dielli ta nxjerrë synin në kreshtat e nalta, knjazë e vojvodë synojnë të hyjnë në Shkodër e ma tej! Kuçi nuk e shkelmon krëshnikninë e vet me u ndeshë me ju që, për nga trimnia, nuk bini ma poshtë se askush. Kurrë nuk na e kenë turbullue ujin!...» Kështu tha i dërguem i vojvodëve të Kuçit. Ia dhashë ma të mirin mashkull ta përcillte deri në nahijen e vet. Mbasandaj ndeza zjarrmin e parë të kushtimit.

— U lumtë kuçjanëve! — tha prijësi i Shkrelit .

— Edhe nipat e stërnipat të pleqnofshin, o i parë i Shkrelit! — tha prijësi i Shoshit. — Që, të mos ma quani fjalën mburramadhe, po them mendimin tem: «Kokrra e tërshanës asht e kënaqun me veten, mbasi ka mësue ç'heq kokrra e grunit nën rrotat e mullinit.» Ka vojvodë që thonë: «Jam kah të marr vesh mirë, o knjaz guza, po, me të kundërshtue nuk po ma çon zusa!...»

U ngrit prijësi i Shpuzës dhe tha:

— Kuçjanët, si ne, ma parë pranojnë me u ba vorr sesa horr. Disa prej vojvodëve duhet ta dinë se, ta përkrahësh të keqin, asht njisoj si me e përqaful dreqin! Po nuk u falet që i shkojnë mbas avazit!

— Pa ndigjo, o prijës i Shpuzës! — u ngrit e tha prijësi i Kelmendit, — vojvodë kryekërçyemi me nguca-keqët e vet ka ndër mend ta bajë urë kalimi Shpuzën për të dalë në Moraçë, mbasandaj në Shkodër.

— Ora e Shpuzës kurrnjherë nuk asht përgjumun, — tha prijësi i Shpuzës — Shpuzjanët i kanë pa flakadanët, ata duhet të gjinden tash nëpër istikame! Kryekërcyemi, edhe sikur të bahet lakuriq i natës, nuk mund të bjerë i gjallë në rrafsh!

— Vojvodë kryethu kenka nisun prej Danillovgradit, e paska lanë pjekjen me vojvodë sysaritin te livadhet poshtë Kamenicës, — tha prijësi i Kelmendit.

— Hot, Grudë e Kelmend do të zanë shtigjet nga Burimi i Gjinit te Brinja e Palit, — tha prijësi i Hotit, — ujku pa dhambë e lepur i pa kambë nuk mundin me jetue. Lakmithiut e sysaritim do t'ua thyejmë turinjte, në shkelshin një pëllëmbë të truellit shqiptar. Në i paçin kambët e leprit, le t'u ngjiten skërkave e të kthehen në strofkën e tyne! Ma ndigjoni mirë fjalën, në ma pëlqefshi pleqnimin, i japim udhë shpejt e shpejt kuvendit!

— Fol! — i thanë të gjithë.

— Kastrati, Shkreli, Rrënxat, Shoshi e Shllaku do ta mbajnë të qerthullue liqenin e Shkodrës nga Bregu i Ranës në Rrekë e përmatanë, deri në Shirokë! Të gjithë prijësit do të japin nga dhjetë trima. Të zgjedhim për bashkarisht prijësin e tyne. Të kalojnë në të pesëdhjetë ishujt e liqenit të Shkodrës! Temali e Postriba... — atë çast në kuvend bënë ballë pesë trima, kuajt u avullonin nga djersa; ata ishin të pluhurosor nga udhëtimi i gjatë dhe i ngutur. Njëri prej kalorësve tha:

— Falmeshëndet prej Shkodre Kuvendit të Madh të Dhjetë Maleve! Ta falni Kolë Shalën që nuk mund t'i përgjigjej kushtrimit të maleve! Kur janë ndezë zjarret kushtrimtare, Kolë Shala me tri mijë shaljanë gjendej në VaDejë. Ai me trimat e vet do ta mbajë qytetin të rrethuar, meqë në Shkodër është duke plasur lufta. Shaljanët do të pengojnë çdo ndihmë që mund t'u vijë osmallinjve nga kazatë dhe sanxhaqet e vilajetit!

— A keni për me na kumtue gja nga kreu i Besëlidhjes? — pyeti prijësi i Grudës.

— Përveç pushkë të mbarë e syrin pishë, asgjë tjetër! — tha kalorësi shkodran.

— Mbaj vesh e i thuej Hamzë Kazazit, — porositi

prijësi i Hotit. — Çfarë sjell vera, e ha dimni. Ata, që nisën prej knjazit të madh për në truallin shqiptar, do t'i kafshojnë plumbat e Dhjetë Maleve me njëzet e katër bajraqe!

Pesë kalorësit u kthyen vrik për në Shkodër. Kur ranë në Pult, dëgjuan të shtënat kushtrimtare. Trimat u ngazëllyen. Ata e morën me mend, Kuvendi i Madh i Maleve kishte marrë vendim; tashti gjithsecili zinte vendin e vet në llogoret e luftës.

Kur kalorësit shkodranë u gjendën në Maranaj, dëgjuan krismat e dendura që vinin nga qyteti...

KREU XIII

Ende pa zbardhur dita u dëgjuan zërat e tellallëve osmanë:

«Dëgjoni, millet, dëgjoni! Në të gjitha mëhallët e qytetit, muhamedanë e kaurë kanë strehuar kusarë e vrasës, «armiç» të Portës së Lartë. U bëhet e ditur strehuesve: Po nuk i dorëzuan ata që po kërkohen prej hyqymetit deri ditën e nesërme, qeveria do të marrë masa të rrepta!...»

Në kala valiu priste dorëzimin e piratëve. I thanë se shkodranët po tregohen kryeneçë. Madje edhe i vinin në lojë fjalët e tellallëve.

Të nesërmen, pa aguar mirë, vali Namik pasha urdhëroi të arrestoheshin disa femra shqiptare. Policia kapë pesëmbëdhjetë shitëse të rrobave të vjetra, me sebpin se kishin tregtuar mall kontrabandë. Do t'i shpinin në kështjellë si peng për t'i këmbyer me piratët e kapur nga besëlidhësit shkodranë.

Bejtë Kuka dhe Reshat Armëtari me pesë burra të tjerë, që kishin qenë në Lagjen e Tabakëve për të parë gatishmërinë dhe po zbrisnin në pjesën tjetër të qytetit, ndeshën ballë për ballë me policinë që po çonin në kë-

shtjellë pesëmbëdhjetë femrat e kapura. Me ndihmën e banorëve të Qafës arritën t'i çlironin tellalleshat.

Ndërkohë u njoftua valiu. Nuk vonoi, nga kalaja zbritën disa kompani ushtarake. Ata i mbërritën Reshatin e Bejtën me të pesë shokët rrëzë brinjës së kalasë. Dëshën t'i kapnin. Filloi përleshja. Trimave shqiptarë u jepnin dorë pritë. Ata vranë disa armiq, por pas një ndeshjeje fytyfyty, edhe Bejtë Kuka, edhe Reshat Armëtari, edhe pesë trimat e tjerë mbetën të vranë.

Zejtarët hovën nga dyqanet.

Ushtria, suvaria, policia, xhandarmëria, që e kishin mbajtur të rrethuar atë lagje dhe ishin përgatitur enkas për atë rast, vërshuan në njëzet e shtatë tregjet e Shkodrës. U futën nëpër dyqane. Plaçkitën, rrahën, madje edhe vranë shumë çirakë e zejtarë.

Tutje Urës së Qafës gjendej një arkë e lartë, ku simitexhinjtë vendosnin mallin e tyre për ta shitur të mërkurën, ditën e pazarit.

Ndërsa populli kacafytej me osmanllinjtë dhe njësi të tjera ushtarake zbrisnin nga kështjella, Hasan Alia vrapoi drejt Urës së Qafës t'ua priste hovin ushtarëve. Ai hipi mbi arkë dhe, me një osmanishte të kulluar, filloi t'u thërriste këmbësorëve që zbrisnin si ortek. Përpiquej t'i bindte të mos kryenin urdhrat e eprorëve.

Një grup ushtarësh ndaloi mu pranë arkës ku kishte hipur Hasani.

— Dëgjoni, o bashkëmoshatarë! — u thirri Hasan Alia. — Nuk ka hije t'i biesh në qafë një populli të pafajshëm vetëm pse i është tekur valiut apo kadiut të derdhin gjak për të mbuluar vjedhjet dhe horrlleqet e veta! Mendoni sikur dikush të vepronte me prindërit tuaj kësisoj! Kthëhuni prapa!

— Kemi bërë betimin ushtarak! — thirri një ushtar.

— Betimi kurdoherë është i rremë kur bëhet me dhunë! — tha Hasani.

Atë çast arriti një togë e suvarisë policore. U dëgjuan disa të shtëna. Një plumb e goditi Hasan Alinë në krahun e majtë. Një dhimbje e fortë iu ngjiti rrufeshëm kurrizit dhe ia shpoi si me bizë trurin. Dy palë duar e

mbërthyen nga prapa dhe e hodhën nga arka poshtë. Për herë të parë Hasan Alia dyshoi në ata libra që kishte lexuar. Ai po bindej se fjala, sado e vërtetë, nuk kuptohej njësoj prej njerëzve të ndryshëm. Ndërsa e shpini në burg, si asnjëherë e ndjeu veten të mjeruar. «Më lehtë qenka të ecësh zbathur mbi ferra se t'ua mbushësh mendjen të paarsyeshmëve, kryengjeshurve!» — mendoi ai me dëshpërim.

Ndoshta ajo plagë dhe burgu do të ndreqnin një mori tezash në pikëpamjet filozofike e politike të dijetarit të ri. Gjëja kryesore që kuptoi Hasan Alia qe: «Mjerë ai që beson se me fjalë mund të zbuten bishat!»

Si çdo ngjarje e madhe që bën mrekullira ose krijon skandale, edhe sulmi ushtarak shkaktoi një gjendje më se të koklavitur në Shkodër.

Shoqëria «Djelmënia Shkodrane» kishte ndarë detyrat dhe ishte sulur në sheshin e luftimeve.

Komiti Asim Kraja bashkë me çetën e vet ishte futur në Shkodër dhe ishte bashkuar me Kolë Hotin.

Oso Kuka dhe Ali Armëtari ishin caktuar të venin në lagjen «Dudas». Kur arritën, panë se ajo lagje dhe e Ndocejt ishin qerthulluar nga luftëtarët e çetës vullnetare të Dasho Shkrelit. Morën vesh se ushtria po derdhej si ndonjë lavë e zezë në kryeqendrën e tregut. U nisën vrapthi për në Bezistan. Tre suvarinj, ndoshta pararoja e rrëmetit që po vinte prapa, u dölën përballë dy të rinjve. Edhe pse kaluan trokthi, pa u dhënë rëndësi, Osoja dhe Alia zunë prita prapa një muri të rrëzuar. Atë çast kaloi krah të rinjve Terezina, e vetmja femër anëtare e shoqërisë. Ajo, e hipur në kalë, i thirri Oso: «Në sulm, «Djelmënia Shkodrane»! Po vrapoj se më pret Gjeto Gruda, Malë Spahia dhe Gjergj Cemi. Armë kanë, fishekët u janë sosur. Tek Ura e Bunës na keni! Hajt, pushkë të mbarë!» Dhe iku duke mbajtur tratat me fishekë.

«Lumti Gjeto Gruda, i lumti! Ç'yll të zjarrtë ka zgjedhur për jetë», — tha Ali Armëtari.

Ndërsa Asim Kraja e Kolë Hoti me shumë trima zunë prita te bërrylaku i Fushës së Skelës dhe radhës së duogajave, Oso Kuka dhe Ali Armëtari vrapuan rrëzë mu-

reve të magazave të mëdha me qëllim që të zinin pritat te Qafa e Urës. Kur dolën në Sokakun e Pemnave, ndeshën në një pirg trupash të vrarë e të përgjakur. Midis asaj batërdie armiqsh që kishin mbetur siç i kishte zënë agonia; me sytë të ngrirë, sikur të qenë penduar pse kishin ardhur nga vendet e largëta për të humbur, veç jetës, edhe varret; atje gjendeshin edhe dy kurmet e Bejto Kukës dhe Reshat Armëtarit.

Osoja ndjeu një dhimbje të paprovuar, pastaj iu përzie diçka përbrenda. Më keq që nuk derdhi lot, sepse ndrydhja e brengës në thellësi i krijoi një mulla midis kafazit sa mezi merrte frymë.

Kurse Ali Armëtari, që ishte më impulsiv, u shkullullua nga të dënësura ngashëruese. U ngujua midis dy të rënëve, përballë babait të vrarë, atij prindi që kishte pajisur qindra luftëtarë me armë, përballë atij babloku shpirtmadh e trim, fytyra fisnike e të cilit, edhe e vdekur, sikur buzëqeshte në një mënyrë të veçantë. Alia nuk mund ta merrte me mend atë çast si do të jetonte pa babanë. Përmes lotëve shikoi fytyrat e dy të rënëve, të Reshatit e të Bejtës. Gëlltiti lotët dhe foli me zë të lartë:

«Reshat Armëtari ishte babai më i mirë; si binjak në trimëri me Bejto Kukën! Ju befohem se hakun do t'ju marr!» Pas këtyre fjalëve ua përshkoi fytyrën me dorë dy të rënëve, u përpoq t'ua mbyllte sytë.

— Ali! — thirri Osoja me një zë të trishtuar, — Shiko atje larg! Nuri Kiri me një këmbë, mbështetur në patericë, ngarend nga Xhamia e Plumbit!

Të dy vrapuan anëj.

Mu pranë mureve të xhamisë u duk gjeneral Gymysh pasha. I krekosur mbi një kalë të galmë, fort i kënaqur që po i jepej rasti të shuante etjen për gjak, vringëllinte shpatën duke nxjerrë vetëm dy fjalë me gërvallje:

«Arnaut! Tabut!»!

Fare papritur ia zuri rrugën Nuri Kiri. Ia mbërtheu kalin për frerësh dhe i tha osmanisht:

— Gymysh pasha, të gjithë e dinë sa shtrembanik je nga shpirti! Mbrapshtan nga qëllimet! Fodull nga mun-

gesa e arsyes! Desha të të pyes: I ka hije një gjenerali të ndërsejë ushtrinë kundër një populli të pafajshëm? Kundër një qyteti zejtarësh që me mund e djersë e nxjerrin kafshatën e gojës?

— Sikter, bre ibret! Sakat arnaut! — këlthiti Gymysh pasha dhe ngriti shpatën ta qëllonte.

Nuri Kiri u mbështet mbi mur, ia përmbloodhi me patericë, në të njëjtën kohë nxori koburen. Mirëpo dy adjutantët që i venin prapa gjeneralit, e mbërthyen, ia përdrohdhën krahët Nuriut.

— Mbamnani! — këlthiti gjenerali, pastaj me të dy duart shtrëngoi shpatën, e qëlloi mbi qafë, Kokën e Nuri Kirit e nguli në majë të shpatës dhe shkumëzoi si i marrosur:

— Arnaut, tabut! Komit, jezit!

Atë çast mbërritën, duke vrapuar sa u hanin këmbët, Osoja dhe Alia. Ata kishin vënë re nga larg ndeshjen e gajtanxhiut me gjeneralin.

Nga të dyja anët e rrugës arritën hamajtë e skelës dhe peshkatarët. Filloj përlëshja me ushtrinë. Lëkurëpunuesit, që kishin thyer sulmin e një batalioni në Lagjen e Tabakëve dhe i kishin ndjekur deri në kështjellë, u erdhën në ndihmë peshkatarëve dhe hamajve.

Osoja dhe Alia përfituan nga tollovia e madhe dhe shtinë me kobure mbi gjeneralin.

Komandanti i ushtrisë mbretërore, që pak më parë krekosej me kokën e Nuri Kirit ngulur në majën e shpatës, rrëshqiti aq paburrërisht nën barkun e kalit, sa, ta kishin nëmur tërë nënat e djemve të Ballkanit që kishte vrrarë ai, zor të kishte pasur një fund aq të përçudnuar. Edhe pse iu hapën dy mazgalla nën nënsqetulla, paçka se ndiente dhimbje të lemerishme, nga ankthi i tutës u shtir si i vdekur.

Oso Kuka jetonte çaste të rënda. Pak më parë e pa trupin e babait të shpuar nga plumbat e të çarë nga shpatat. Kurmi i babait të tij të dashur dhe i Reshat Armëtarit dergjej në Sokakun e Pennave midis pargut të armiëve të vrrarë nga dora e tyre. Tashti që Alia mbante

në duar kokën e Nuri Kirit, të cilin e kishte çmuar aq shumë, mullani që i ishte mbledhur, i shpërtheu me një vrull të papërmbajtshëm urrejtjeje e zemërimi. Qëlloi me shpatë mbi kokën e gjeneralit që matej të godiste tinëz Alinë. Në të njëjtën kohë edhe Alia qëlloi me shpatë gjeneralin. Osoja mori në duar kokën e prerë të Nuriut, e mbështolli.

Në lagjet «Dudas» dhe «Ndocej» luftohej kundër policisë e xhandarmërisë. Në Parrucë, Zdralej, Dërgutaj, Rus i Madh, Rus i Vogël, Lekaj shtinin nga frëngjitë e shtëpive kundër këmbësorisë që u përpoq të hynte nëpër shtëpi.

Pasi u tërhoqën repartet e dërrmuara dhe u ngujuan në kështjellë, Hamzë Kazazi mblodhi kuvendin e të gjitha esnafeve. Thirri kryeparët e të gjitha lagjeve. Hapi fjalë se mund të merrnin pjesë në atë kuvend edhe disa nga krerët e klerit, konsujt që kishin zyra në Shkodër. Madje thirri vetë valiun dhe bashmyftiun. Sundimtari nuk guxoi të zbriste nga kështjella, dërgoi Tabi aganë, komandantin e policisë.

KREU XIV

Bademili, sa pa me sytë e vet me ç'vrull, urrejtje e guxim iu kundërvu ushtrisë osmane populli i Shkodrës, u bind se nuk i kishte matur e peshuar mirë forcat kundërshtare. Vendosi të mbyllej në vilën e vet, meqë në atë zallahi nuk kishte ç'të bënte. Në banesë gjeti edhe lajmin e hidhur:

«Vojvodët e knjazit të Malit të Zi, që, të paguar, ishin yshtur të sulleshin kundër malësive shqiptare, me t'i parë zjarret kushtrimtare në kreshtat e Malësisë së Shkodrës, bënë dy sulme. Një mbi Shpuzë, tjetrin mbi Pasjakë. U pritën me batare zjarri nga mbrojtësit shqiptarë. U sprapsën në Cetinjë!»

Bademili mendoi me vete:

«Suksesi për një qeveritar nuk qëndruaka vetëm në mençurinë dhe dinakërinë për të zgjedhur mënyrat e nënshtrimit e të asgjësimit, por edhe tek ajo që veprimet t'i bëjë fshehur, pa marrë vesh askush. Me një vathë funksionarësh spekulues, të cilët me puthadorësi të neveritshme dhe me ryshfete kanë arritur në poste shtetërore dhe ushtarake, me ushtarakë fodullë, që më ngarkoi bafti t'i kem për bashkëluftëtarë, përveç disfa-

lës, nuk kam për të provuar gjë të mirë! Duhet të fshihem, sa nuk kanë zbritur të «handakosurit» e Dhjetë Maleve! Nga ky çast unë nuk di asgjë! Fundja unë nuk kam nënshkruar kurrnjë vendim...»

Pa lënë të ftoheshin gjakrat, Kuvendi i Besëlidhjes së Zejtarëve u mbajt midis Bezistanit. Dyert e mëdha, përballë njëra-tjetrës, qëndronin të hapura. Zejtarët, të armatosur, patrullonin e bënin rojë në çdo rrugë e udhëkryq.

Ushtria ishte tërhequr në kala. Valiu priste forca të reja nga Stambolli.

Në Bezistan u sollën piratët, me ta edhe Terak Kiri.

Veç konsujve, kureshtarë për atë kuvend të hapur, ku do të gjykoreshin kusarët e vrasësit e kapur, në Bezistan kishin ardhur myderizët e të gjitha medreseve të Shkodrës, plot hoxhallarë, shehlerë edhe ndonjë prift.

Bashmyftiu qëndronte krah komandantit të policisë, Tabi agait, i cili kishte vajtur në kuvend pa asnjë polic me uniformë ose civil. Kishte diçka Tabi agai, që nuk kishte arritur ta zbërthente askush.

Hysen Bushati, njëri nga krerët e besëlidhjes, tregoi emrat e secilit prej banditëve ku kishin kusërusur, vrapë e grabitur, nga ishte gjithsecili, si i kishte vjellë trualli i tyre ku kishin lindur. Kur i urdhëroi të flisnin, Hamzë Kazazi ndërhyri:

— Kuvendin shqiptar e fyen fjala e kujt do qoftë lidhur me zinxhirë! T'u zgjidhen duart të gjithë piratëve!

Së pari e detyruan të fliste Gahran hallvaxhiun. Doli se ishte dërguar edhe në vilajete të tjera me detyra të posaçme si spiun fort i zoti. Ai përfundoi ligjëratën me këto fjalë:

— Nuk jam pishman që kam punuar për padishahun, paçka se zanati që kam ushtruar përbuzet edhe nga ata që të ngarkojnë me detyra... — Pastaj, duke

u përjargur, foli nëpër hundë fjalë të mira për trimërinë dhe bujarinë e shqiptarëve.

Jo vetëm të tjerët, por edhe komandanti i policisë fërgëlloi:

— Ptuh! — pështyu ai. — Kam tridhjetë vjet polic, por të tillë dredharak s'paskam parë ndonjëherë!

Pas Gahrani dha hesap grabitësi i varreve, bimbash Teslimi. Tha se kishin qenë të detyruar të kryenin të tilla veprime, për të shlyer dënime vetjake.

Banditët e tjerë, për t'ia lehtësuar vetes fajin, mbrojtjen e kthyen në akuzë kundër valiut. Thanë se vali u kishte grabitur treçerekun e vlerave të vjedhura.

Hamzë Kazazi tha:

— Siç i dëgjuat, këta sjanë agjë tjetër, veçse vrasarë që ia shesin shpirtin kujtdo që i paguan. Bota nuk do të gjejë qetësi, nëse nuk shterpëzon pjellën këso dore!

— Të varen në konop të gjithë! — thirri një grup zejtarësh.

Fill pas atyre zërave, u ngrit duke u kollitur mbyturazi bashmyftiu. Ai tha:

— Flas në emër të shariatit¹⁾. Këta duken fakirë jo për t'u dënuar, po për t'u mëshiruar! Këta, si budallenj, marin përsipër edhe fajet e pabëra! Si frikacakë quajnë bashkëpunëtorë dhe njerëz të nderuar... Prandaj bëj çudi që efendilerë si Hamzë Kazazi, Hysen Bushati, Haxhi Idrizi merren me të tillë njerëz! Këta duhet të përplasen në një anije dhe t'u thuhet të mos shkelin më në vilajetin e Shkodrës!

— Më mirë është të dësh pak, — tha Hamzë Kazazi, — sesa të luash rolin e dijetarit e të përpiqesh ta mbulosh të vërtetën me sajime. të bësh be në allah e pejgamber për ta paraqitur dreqin si engjell!

— Zotëri! — u ngrit Terak Kiri duke marrë zemër nga fjalët e bashmyftiut. — Historia e vëllazërisë

1) ligji fetar muhamedan.

pirate është e njëjtë me jetën time. Babai im, Nuri Kiri, ra në burg për punë që i di ai, burgu «7 kullat» dhe kadiu. Atje la njëren këmbë. Sot dergjet në shtëpi, i penduar që u mor me politikë dhe na la rrugëve. Gjen ngushëllim në atdhedashurinë e pastër. Nejse! Ajo është punë e tij. Unë po flas për vetveten, Sapo kapërceva fëmijërinë, dajë Man Tuxhari, të cilin më të padrejtë e mbiquajnë fajdexhiu, më pajtoi si shërbyes në kafe «Skela» apo «Porti» siç po e quajnë tashti mejhanen e zotni Xallit. Ajo mejhane shërbeu për mua si mejtep dhe medrese. Për myderizë pata piratët. Nuk jemi aspak më të ulët se valiu, sundimtar i Shkodrës, që na merr trefishin e hajdutërisë si taksë, vetëm pse na jep leje që të mos na ngasë Tabi agai që paska zënë vend në krahun e majtë të gjykatësit të shariatit. Ne jemi më të lartë se çdo gjykatës mbasi kusërojmë me rrezikun e kresë! Kurse kadiu vjedh hapur duke u paguar për faljen e fajtorëve dhe për dënimin e të pafajshmëve. Do të doja të ndodhej në këtë kuvend e të më dëgjonte babai im, Nuri Kiri...

— Po të dëgjon! — thirri Oso Kuka dhe e shpësh-tolli me kujdes kokën e prerë të Nuri Kirit. — Babai yt nuk dergjet në shtëpi, siç the ti, por me patericë nën sjetull i doli përpara gjeneral Gymyshit. I tha ndal dhe e goditi. Atje, te Xhamia e Plumbit, gjendet trupi i vdekur i Gymysh pashës, komandantit të divizionit, që ndërseu e urdhëroi ushtrinë mbi popullin e një qyteti.

«Sa i thjeshtë është ky Oso Kuka! — mendoj me vete Dasho Shkreli. — Bashkë me Alinë ia ndanë kokën më dysh gjeneralit, lavdinë ia fal Nuri Kirit...»

Tërë kuvendi shtangu i nemitur.

Koka e prerë e Nuri Kirit, me sy e buzë të ngrirë me vulën e urrejtjes e të hakmarrjes, mbolli te njerëzit një ndjenjë të paprovuar.

— Qenka vrarë gjeneral Gymyshi, — i tha bashmyftiu komandantit të policisë edhe i habitur, edhe i frikësuar.

— S'kam asnjë dijëni, — u përgjigj Tabi agai, — unë e dija se gjenerali vajti jashtë Shkodrës për të tërhequr përforcime! — dhe brofi e përbiroi përmes turmës së zejtarëve.

Bashmyftiu prapa Tabi agait.

— Mos guxoni të lëvizni nga ky tubim, — u thirri Kolë Hoti, — në doni të mos provoni fatin e gjeneralit.

— Tabi aga, — thirri Dasho Shkreli, — ju shikoj të frikësuar! Në mendoni se do të pësoni gjë të keqe, flijeni mendjen! Gjendeni në një kuvend shqiptar ku nuk ngjitet pabesia! Nëse u dëshpëruat për vdekjen e gjeneralit, kot turbulloni gjakun! Komandanti i divizionit osman duhej ta dinte se ky truall kurrë s'ka lënë gjak pa marrë e hak pa larë.

Edhe komandanti i policisë, edhe kryu i gjykatës fetare u strukën diku midis zejtarëve.

Ndodhka që edhe ndonjë i zvetënuar të ketë çaste dhimbjeje për ata që ia kanë bërë kokën. Terak Kiri për disa çaste mbeti gojëhapur e me sy të zgurdulluar duke parë kokën e prerë të babait të vet. Pas asaj hallakatjeje, u turr drejt Osos. Por dora e Dasho Shkrelit e gozhdoi në vend. Ai tha me zë të lartë:

— Tradhtarët kurdoherë u kanë shërbyer si shkallë armiqve për t'u ngjitur në fron gjakatarët!

— E di se jam e keqja e vetvetes, — tha Teraku me ngashërim, — por shpirtit iu dashka kohë të mësohet me gjithë këto brenga që i paska ruajtur fati për mua dhe për familjen time!... — dhe shpërtheu në të dënesura.

— Mjaft u përqyrre! — i thirri një terzi Terakut.

— Nuk po t'i merr lotët hua, — i thirri terziut Mani, daja i Terakut, që gjer atë çast, futur midis klerikëve, nuk e kishte parë asnjëri.

— Qaj për vëllezërit më të vegjël. Mbas vdekjes së babait edhe ata kanë për të marrë udhën time të mbrapshtë... — tha Teraku.

— Kuvendi i Besëlidhjes, — tha Hamzë Kazazi, — duke pasur parasysh rënien kreshnike të Nuri Kirit,

vuri dorën në zemër për të birin plangprishës. Do ta lirojmë Terak Kirin me kushte, të cilat do t'ia diktojë më vonë Dasho Shkreli.

Teraku, i bindur se do ta dënonin me vdekje, u trullos nga ai lajm i papritur. Fort i mallëngjyer, bërtiti pa vetëdije:

— Dajë Hamza, nuk meritoj mirësinë e Kuvendit, se i rëndoј gjithë Shkodrës!

Kuvendi, pasi i dënoi banditët, hartoi një peticion me anë të të cilit kërkohet prej Portës së Lartë të shkarkohet valiu Namik pasha për bashkëpunim me piratët, për spekulime në regjistrimin e nizamëve dhe për pazarllëqe të tjera. E njëjta akuzë u ngrit edhe kundër kryekadiut dhe gjeneral Gymyshit, paçka se ky i fundit e kishte paguar me kokë.

Porta e Lartë, e gjendur ngushtë përpara asaj revolte gjithëpopullore, u detyrua ta shkarkonte Namik pashën dhe emëroi vali të Shkodrës Hafiz pashën, komandant të divizionit emëroi famëkeqin e masakrave të Manastirit, gjeneral Karaiblin.

Ali Armëtari, pas rënies së Reshatit, zuri këmbën e babait. Punonte në kafenenë tek Udha e Karvaneve. Vazhdoi traditën e gjyshstërgjyshërve armëtarë. Në bujtinë strehonte hallexhinjtë dhe ata që ndiqeshin prej hyqymetit. Në kafene u shiste myshterinjve kafe me kajmak, verë të trashë si pekmez, kukurecë me kundërmim të këndshëm; kurse fshehur pajiste patriotët me armë.

Djali i madh i Bejto Kukës, Ibrahim, që shërbente në oborrin e Mehmet Ali pashë Misirit, me të marrë lajmin e vdekjes së të atit, u kthye në Shkodër. Ai e gjeti të udhës ta niste Oso Kukën për në Egjipt me një letër për sundimtarin e Misirit që ta pranonte në shkollën e lartë ushtarake. E kundërshtoi e ëma, Nifa. E pikëlluar nga vdekja e të shoqit, kërkonte t'i mbante pranë të gjithë fëmijët.

Edhe vëllezërit, edhe e motra, Tatja, iu lutën Nifës. Ajo nuk lëshoi pe. Kur i thanë se Oson mund ta burgosnin dhe ta dënonin me vdekje në rast se nuk ikte, Nifa pyeti:

— A nuk u tha se vrasja e gjeneralit i mbeti Nuri Kirit?!

— Po, — ia ktheu e bija, Tatja, që ishte si sovajkë, — ti, nënë, paske harruar se as mbyrtjen e një qeni të huaj nuk mund ta fshehësh për një kohë të gjatë, lëre më vrasjen e një gjenerali. Ta zëmë se nuk dalka e fshehta, por, para se ta vriste gjeneralin, Osoja ia ka kthyer potkonjtë përpejtë edhe bimbash Hulinsanit? Harrove se gjer dje jetoi si komit në shtëpinë e Nuri Kirit?

Nifa u bind.

Para se të nisej, Osoja u përshëndosh me të gjithë. Me tre veta e pati shumë të vështirë: Me Nifën që ia kishte bërë kokën; me Ali Armëtarin, me të cilin ishte rritur dhe, siç i thonë fjalës, kishte ndarë edhe qesen e barutit përgjysmë. Ishte edhe një e tretë, me të cilën u besatua gjatë ndarjes, kujtimi i Sevdijes do ta ndiqte pas deri në Egjiptin e largët...

PJESA E DYTË

KREU I

Kishin kaluar dy mote. Secili e kishte shtuar mallëngjimin në shpirtin e Oso Kukës. Megjithëse ditët i dukeshin më të gjata se muajt, ai vuante në vetvete, pa ia kallëzuar kujt as brengën, as shqetësimet. Jo rrallëherë mendonte: «T'ia kesh tutën vetvetes qenka gjë sa e çuditshme, aq edhe fatkeqe!» Pikërisht atë hall qante Osoja në mërgimin e largët. Në jetën e përditshme gjithmonë e kishte ndier veten të qetë. Për të gjitha momentet me ngjarje e ndodhi të ndryshme arsyetonte me gjakftohtësi. Vinte një çast vrundullues kur ai nuk i ngjante vetvetës. Kjo ndodhte ngaqë ai me përpjekje e vullnet të fortë ndryente përbrenda urrejtjen ndaj padrejtësive dhe, kur trysnia nuk mban-te më, ai shpërthente aq furishëm.

Po të shfletojë defterin «Veçori të oficerëve të veçantë» shkruar nga sundimtari i Misirit, Mehmet Aliu, do të lexojë:

«Oso Kuka, i biri i Bejtullahut dhe i Nifës, lindur në Shkodër...» dhe, pasi rendiste vitet derisa kishte arritur në Misir, vijonte: «...Kursimtar në fjalë. Ç'bluan përbrenda, nuk ua zbulon as shokëve të ngushtë. Sa shkon, bëhet më i ngrysur. Kërkova të studioj në shkollën speciale të zbulimit, u fye pa masë. Osoja vërtet respekton të tjerët, por ka një nderim të veçantë ndaj vetvetes.

Guximi dhe zhdërvjelltësia e Oso Kukës në betejën te limani i Suakinit, buzë Detit të Kuq, i ka habitur të gjithë oficerët. Edhe në Mosuah¹⁾ është treguar kreshnik i rrallë.

Eprorët e tij e kanë të vështirë të parashikojnë çastet e shpërthimit të Oso Kukës. Edhe në rastet më të mençura ata nuk qëllojnë ku duhet. Oficerët e mi nuk e njohin karakterin e studentëve shqiptarë.»

Mehmet Ali pasha e kishte pyetur Oson qysh kur kishte arritur nga Shqipëria në Misir:

— Yt vëlla, Ibrahim, më shkruan se ke dëshirë të bëhesh oficer, cila armë të pëlqen?

— Si luftëtar më pëlqejnë ato armë që di t'i përdor mirë, si oficer i ardhshëm dua t'i zotëroj ato armë që nuk i ka trualli im.

— Mendimet ditke t'i shprehësh bukur, — tha si me vete Mehmet Aliu. — Të shohim si i vë në jetë ato. Por dije se për zanatin që po zgjedh, të duhet edhe trastë për kokën...

— Zotni Mehmet, kam pasur një gjyshe të mençur fort, ajo thoshte: «Kur vdesim, gjindja nuk pyesin ç'qe, por ç'të mira la mbi dhé.» Shqipëria, po nuk i pati bijtë si qiriu, që veten shkatërron, të tjerët ndriçon, nuk mund të ecë përpara.

— Ashtu është. Lumi hap rrugën e vet duke rrjedhur. Ti, Oso Kuka, do të bëhesh oficer artilerie, — i tha Mehmet Aliu.

1) Është fjala për luftën e forcave të Mehmet Ali pashës kundër osmanllinjve në limanet e Detit të Kuq, Suakin dhe Mosuah.

Osos i kishte bërë përshtypje të madhe sundimtari i Misirit. Nuk ia kishte marrë mendja se Mehmet Aliu do ta ndiqte hap pas hapi ecurinë e tij.

Pas një viti në shkollën për oficer artilerie, Osos i ndodhi një ngatërrësë me komandantin e artilerisë, kolonelin Rej. I dhënë me pasion pas armës që mësonte, nuk kishte vënë re kur kishte ardhur koloneli Rej. Komandanti i topit kishte dhënë komandën «gatitu!»; Osoja nuk kishte dëgjuar ç'bëhej rreth e qark. Koloneli Rej e kishte pandehur për kursant të rëndomtë, e kishte qëlluar me kamxhik në kurriz dhe e kishte sharë. Oso Kukë fjalëpaku, në dukje njeri i patrazuar, atë çast ishte pushtuar nga një egërsi e papërmbajtur. Sa çel e mbyll sytë, i ishte hedhur kolonelit mbi kalë, e kishte rrokullisur prej kafshës dhe e kishte goditur me shkelm. Pastaj kishte kërcyer mbi kalin e kolonelit dhe kishte ikur. Shokët dhe oficerët e baterisë së Osos, të hutuar e me sy të zgurdulluar, kishin parë kolonelin të plandosur përdhe.

— Suluni pas tij! Në pamundësi ta kapni, vriteni rebelin! — kishte hungëruar koloneli Rej.

— Shkëlqesi, — kishte kundërshtuar komandanti i baterisë, — për kursant Oso Kukën kemi porosi të posaçme nga lartmadhëria e tij, Mehmet Ali pasha...

— Ç'porosi na paske për një të tillë rebel?! — kllithi koloneli duke mbajtur bërrylin e lënduar.

— Për çdo sjellje, shkelje, vërejtje apo masë duhet të vihet në dijeni sundimtari dhe të veprohet sipas urdhrave të tij, — gjegji komandanti i baterisë.

Koloneli Rej mori dhjetë oficerë frëngë të kavalërisë, bashkë me ta u vu në ndjekje.

Osoja e pikasi që po e ndiqnin, ndaj dredhoi në rrugën e lindjes. Në periferi të qytetit, në atë udhë që quhej Sokaku i Kontrabandistëve gjendej postblloku më i fortë ku shërbenin vetëm policë me origjinë shqiptare. Osoja e ngacmonte kalin me mamuze dhe vinte re mos binte në ndonjë grackë. Reji urdhëroi të shti-

nin. Oficerët e kavalerisë, vrapthi, shtinë me breshëri. Mirëpo atë kohë Osoja hyri në postbllok.

Pas asaj që kishte ndodhur, Osoja kishte dashur të arratisej dhe të kthehej në atdhe, mirëpo, pa vënë në dijeni sundimtarin, iu duk bukëshkalësi e ai mirënjohjen e çmonte ndër cilësitë më të mira të njeriut. Meqë tërë toga e policisë në postbllok përbëhej prej shqiptarëve, ua qau hallin dhe kërkoi këshillën e tyre. Komandanti i postbllokut vajti në oborrin e sundimtarit. Në mbrëmje u kthye. Ai e qëlloi dashamirësisht Oson në supe dhe tha:

— «Më mirë i vdekur, sesa i marrë nëpër këmbë!» Përsërita fjalë për fjalë atë që dëgjova nga goja e sundimtarit. Mehmet Aliun e gjeta të shqetësuar, meqë e kishte marrë vesh ngjarjen. Ai më porositi të qëndrosh tri-katër ditë tek i biri i sundimtarit, tek Ismaili, i cili të do dhe të çmon shumë. Ndërkohë kolonelit Rej do t'i ftohet zemërimi. Do t'ju thërrasë të dy.

Mehmet Ali pasha, me kaftanin prej kumashi të kuq, me gëzof prej këlyshi tigri përbrenda, i cili i varej deri te zogu i këmbëve, shëtiste përgjatë rezidencës së tij. Priste të vinin koloneli Rej dhe Oso Kuka. Të dy i kishte thirrur si të barabartë, për faje të ndryshme. Njërin për arrogancë të tepruar, të dytin për krenari të theksuar. Sundimtari i madh, edhe pse tashmë nuk ia kishte nevojën Rejit, sepse kishte krijuar artilerinë, ishte i detyruar, të paktën për mirësjellje diplomatike, meqë kolonelin ia kishte dërguar vetë mbreti i Francës, të sillej ndryshe nga ç'ndiente dhe mendonte për të. Ai e kishte shoshitur çështjen, kishte bërë edhe llogari: Oso Kuka, veç të tjerave, ka përcjellë në botën tjetër një major dhe një gjeneral. Atëherë Reji duhet të jetë aq i mençur sa të kuptojë se Osoja sot e plagosi, nesër e vret.»

Më në fund erdhën: Osoja kokulur, si njeri që s'di

të mburret. Koloneli Rej, duke shkëlmuar me këmbë e turfulluar me hundë, hyri në rezidencën e sundimtarit me qëllim që ta fyente Mehmet Alinë dhe t'i kërkonte dyluftim Osos. Mirëpo Mehmet Aliu e ktheu mbrapsht duke thënë:

— E ke të qartë me kë ke të bësh?! Dil, mëso si duhet të paraqitesh, pastaj hyr!

Koloneli Rej, i fyer edhe më tej në sedrën kalor-siake, deshi të ikte fare. Mirëpo, tek po dilte në oborr, ia zunë udhën dy oficerë me origjinë shqiptare, i thanë se edhe oficeri madhor frëng, Sevesi, e kishte dënuar sjelljen e tij.

Kur u kthye për herë të dytë, Reji ndeshi në shikimin zhbirues e të mbarsur me zemërim të Mehmet Aliut, iu kujtua se sundimtari kishte lindur në Buçefal, në të njëjtën krahinë me Lekën e Madh, kishte shtruar rebelët disa herë duke shpëguar me gjak dëmet e bëra. Solli nëpër mend se çdo kundërvënie mund t'i kushtonte kokën dhe, siç e kanë kokoroshët, nga luan i kërleshur, u kthye në qengj të bindur.

Mehmet Aliu mbeti fort i kënaqur se e kishte vërtitur punën në atë mënyrë, sa tjetri ra viktimë e hundëpërpjetësisë së vet. Kur u largua koloneli, ai i tha Osos:

— Ti do të kalosh nga artileria në xhenio me të drejtën e provimeve plotësuese, që të mos humbasësh asnjë vit akademik!

Osos po i venin punët fjollë në xhenio. Ca nga zelli, ca nga sedra, më e rëndësishme se i pëlqeu arma e xhenios, ai kishte dhënë shumë provime. Ndërsa përgjigjej në lëndët eksplozive, në klasë hyri kryekopshtari i oborrit. I foli diçka në vesh oficerit pedagog. Ky i fundit iu drejtua kursantit:

— Shkëlqyeshëm, Oso Kuka! Provimin e morë me notën më të lartë. Mund të shkosh. Të kanë ardhur bashkatdhetarë...

Osoja ndjeu si i vërshoi gjaku në rremba. Edhe pse

tani fare rrallë i merrej goja, e ndjeu se të gjithë tingujt do t'i kurthoheshin atje, në pjesën e pasme të gjuhës. Përshëndeti me qëndrimin gatitu dhe vajti prapa kryekopshtarit.

Sa dolën në oborrin e shkollës ushtarake, kryekopshtari i foli Osos shqip:

— Anijet që erdhën prej Shkodre ishin përplot me mall.

— Shqiptar qenkeni! — u habit Osoja. — Ju kam takuar edhe herë të tjera në oborrin e Mehmet Aliut, por ju kam marrë për egjiptian, sepse kurrë nuk ju kam dëgjuar të flisni shqip.

— Shumë shqiptarë që ndiqen, o pse janë shpague për të mbrojtur nderin dhe fytyrën, ose ata që janë ndeshur me armikun e vatanit, kanë gjetur strehë te Mehmet Aliu, — shpjegoi kryekopshtari i oborrit. — Që të mos akuzojnë sundimtarin e madh si bashkëpunëtor të komitëve, ndokush prej nesh duhet të mos tregojë se është shqiptar.

— Çfarë kanë sjellë anijet prej Shkodre? — pyeti Osoja.

— Verë, putargë, lëkurë egërsirash: dhelpre, ujku, shqarthe, kunadheje, lepuri, Kanë sjellë kaçkavall, puplin Shkodre, armë të veshura në argjend e në ar dhe plot mallra të tjera, — u përgjigj kryekopshtari.

— Sa veta kanë ardhur nga Shkodra? Kush më kërkoi mua? — pyeti Osoja.

— Emrat nuk ua mbaj mend. Të kërkuan tre-katër veta, — gjegji kryekopshtari, pastaj me oborrësi i tha Osos: — E mira e do që në sy të të tjerëve të mos më flisni shqip!

Osos i tingëlluan keq ato fjalë. Por nuk foli. Ai u takua me tregtarët shkodranë. Pas tri orë çmalljeje, Oso Kuka u fut thellë midis pemëve e drurëve dekorativë dhe hapi bohçen që i dha njëri prej marinarëve. Aty gjeti një palë çorape dhe një qeleshe që ia kishte dërguar nënë Nifa. Një qese me gurabije të pjekura dy herë. E veçuar prej sendeve të tjera ishte një shami dore. Në njërin cep të shamisë së qëndisur ishte viza-

tuar një pikë loti poshtë qerpikëve; në cepin tjetër, një trëndafil i fishkur. Në cepin e tretë, dy duar të porsashkëputura nga ngjatjetimi. Në cepin e katërt, një dallëndyshe e rrëzuar nga foleja. Ajo shami e turbulloi Oson. I arriti me vrap shkodranët dhe i pyeti cili ia kishte dërguar bohçen me sendet.

— Shaminë na e dha Esma defaxhesha, kur po nisej anija.

Osoja u kthye sërish në kopsht. Vazhdoi të lexonte me padurim letrën.

«I dashuri kushëri! I shtrenjti vëlla e shok!

Në këtë shkrim që nuk i ngjan letrës, por një defteri me shënime, kam qethur hollësitë e ngjarjeve. Do të më qortosh pse të kam shkruar kaq thatë për kryengritjen e madhe të zejtarëve të Shkodrës. Në të njëjtën kohë do të habitesh. Ndoshta do të pyesësh: Ç'e paska gjetur Ali Armëtarin? Ai gjithmonë letrat i quante dobësi qyrrashësh. Shënimet që mbajta m'i pëlqeu Hasan Alia, bile ai më shtyu që të shkruaja këtë letër të ngutur. Shumëçka ka ndryshuar për këto mote të largimit tënd.

Nga qindra dëshira që ka i sëmuri, kryesorja është të shërohet. Edhe ne luftën për liri e kemi qëllim të vetëm të jetës. Mungesën tënde në këtë luftë e ndiej thellë. Ajo më gërryen mizorisht.

Domosdo mezi të pritet të lexosh për të rejat në qytetin tonë. Më poshtë në vend të t'i rendis disa nga ato ngjarje për të cilat kemi mbajtur shënime të sakta unë dhe Hasan Alia, po të dërgoj numrin special të Buletinit të Shkodrës.»

BULETINI SPECIAL I SHKODRËS

U shkarkua me ferman të Porës të Lartë Namik pasha. Në vend të tij erdhi një tjetër, Hafëz pasha. Ai, sa zbriti në Shkodër, filloi nga ndjekjet. Esnafët qyshkur e kishin zgjedhur Hamzë Kazazin kullukçibash

(ruajtës të rendit publik të tregjeve dhe të mbarëvajtjes së zejeve e të tregtisë). Valiu i ri, Hafëz pasha, e shkarkoi nga ajo detyrë. Në vend të tij vuri një sahanlëpirës të Portës së Lartë, Tyhsen Rahbinë. Në të njëjtën kohë dërgoi policinë dhe arrestuan Hysen Bushatin. Ndërsa po e shpinin në kështjellë, Hamzë Kazazi e Dasho Shkreli me trimat e tyre çarmatosën policët dhe çliruan shokun e tyre të armëve e të besës.

Nuk thonë kot, cungu i lashtë nuk e lëshon zjarrin pa u djegur deri në fund. Edhe Hamzë Kazazi u ngujua në shtëpi me tridhjetë komitetë e Asim Krajës. Në mbrëmje ushtarë e policë rrethuan shtëpinë e Hamzës. Ende pa i zënë pritat mirë, mbi ta kërcitën pushkët. U vranë shumë rrethues.

Hamzë Kazazi, më 6 maj mblodhi Kuvendin e Atdhetarëve të Çinari i Hoxhë Dheut. Atje u vendos të ngrihej tërë Shkodra kundër mizorit.

Qysh atë ditë Xhamia Plakë quhet Xhamia e Fesatit.

Tellallët përhapën zërin e kushtimit në të gjitha rrugët e Shkodrës. Atë zë e dëgjoi edhe Kolë Shala me malësorë. Zbriti si ortek nga malet me tri mijë shaljanë.

Hafëz pasha tërhoqi ushtrinë në kështjellë. Filloi të përgatitej për të sulmuar tërë qytetin.

Më 19 maj rrahu me artileri Lagjen e Tabakëve. Shkaktërroi mbi 960 shtëpi. Pas kësaj, tri-katër batalione u sulën të shtinin në dorë rrugën kryesore që ndan qytetin në dy pjesë.

Thuhet se tufani është trill i erërave, kurse budallallëku e zezë e të zotit... Ndërsa ushtria zbriste nga kalaja si ndonjë lavë e murrme, udhët «Ndocej», «Dukagjin», «Udha e madhe», «Serdarej», «Bajë», «Sokolej», «Dracin», «Kor Hasaj» i ngjanin jo përmbytjes nga uji, por prej njerëzve të armatosur. Çeta e Djelmënisë Shkodrane, e përbërë prej dyqind trimash, u ndesh te Xhamia e Haxhi Bajramit me batalionin më të hardallosur otoman, i cili drejtohej nga gjenerali famëkeq, Karaiblizi. Ai, për t'i kallur tmerrin qytetit, kishte shpuar një foshnjë evgjitësh me këmishë të leckosur

që mezi ia mbulonte kërthizën. E rrotullonte në shpatë si kecin në hell. Çeta e Djelmënisë Shkodrane u gjend përballë dhe u turr mbi të. Karaiblizi shkundi foshnjën nga shpata dhe u zhduk.

Ndërkohë reparatet e policisë e të xhandarmërisë përmes rrugicash përbiruan në Serdarej. Kur iu afruan urës mbi përruan që rrjedh nga Cukali, jo larg Xhamisë së Haxhi Bajramit, u gjendën të rrethuar nga çetat e Dasho Shkrelit. Njeriu që mbërthehet nga ankthi i frikës, për të shpëtuar kryet, qëllon që zgjedh vdekjen më të keqe. Edhe policët e xhandarët, të gjendur nën kërcënimin e armëve të Dashos me shokë, u rrokanitën në përrua.

Batalionet ushtarake, të përgjysmuara, ia kthyen shpinën betejës dhe, si grigje të dhive të egra kur tmerrohen nga bubullimat dhe rrufetë, u tërhoqën me ankth e panik në kala duke i lënë shokët stërvinë në arenën e braktisur.

Beteja e dytë rifilloi më 24 maj. Zgjati disa orë. Përfundoi me sprapsjen e otomanëve.

Ndoshta beteja e 24 majit do të quhet «Dita e zjarreve të Dasho Shkrelit», sepse kreshniku i Dudasit, i zemëruar nga dëmet e të huajit, nxori në rrugë të gjitha familjet e ushtarakëve e të funksionarëve otomanë, i përcolli në kështjellë dhe u vuri zjarrin shtëpive.

Hafëz pasha shkumëzonte atje në fortesë tek vërente se disfatat ndiqnin njëra-tjetrën. Në muajin gusht u vu në krye të të gjitha forcave luftarake dhe sulmoi tinëzisht pa mëshirë mbi familje e fëmijë. Mirëpo Shkodra kishte ngritur barrikada në çdo shteg e rrugë. Hamzë Kazazi, Dasho Shkreli, Hysen Bushati, Kolë Shala e Haxhi Idrizi, të cilët përbënin shtabin e kryengritjes, kishin parashikuar edhe hollësitë më të imëta të luftës. Çdo gur, çdo tjegull mbrohej nga një tytë arme.

Osmanllinjte u trullosën nga plumbat që u vinin prej çdo çatie, nga frëngjitë e shtëpive dhe prej mureve të

larta. Nata e 12 gushtit u ndez flakë nga armët e kryengritësve. Vetë Hamzë Kazazi gjendej në ballë të vijës së zjarrit.

Armiqtë, sa dolën rrëzë Taraboshit, u gjendën ngushtë nën goditjet e kryengritësve. U ndezën flakadanë në tërë brinjat e Taraboshit. Të lebetitur, armiqtë u hodhën në Bunë. Gjeneral Karaiblizi u plagos rëndë. Vdiq më vonë.

Në agun e ditës së fitores, u formua Qeveria e Kryengritjes së Shkodrës. Kryetar dhe komandant i përgjithshëm u zgjodh Hamzë Kazazi. Hysen Bushati u ngarkua të përkujdesej për drejtësinë dhe për mbarëvajtjen e kërkesave të popullit; Kolë Shala u emërua komandant i gardës; Dasho Shkreli i përkujdesshëm për punët e brendshme; Haxhi Idrizi përgjegjës për tregtinë e jashtme dhe për hereqetet.

Po mbushen pesë muaj që e kemi ngjuar Hafëz pashën në kështjellë me të gjitha forcat e armatosura,

Shkodra dhe malësitë janë bërë zot të vetvetes.

I madh e i vogël, qytetarë, malësorë e fusharakë, për çdo nadje tubohen përpara selisë së Qeverisë (tek Oxhaku). Punohet me këmbëngulje për të mbyllur mazgoallat që na i shkaktoi armiku gjatë ditëve të kryengritjes. Nga 960 shtëpitë e shkatërruara nga artileria në Lagjen e Tabakëve janë rindërtuar mbi 200. Të tjerat po ngrihen njëra pas tjetrës.

I dashur Oso!

Nuk besoj të kesh nevojë për sqarime të tjera për ngjarjet pasi ta kesh lexuar këtë numër special të Buletinit të Shkodrës. Më fal, harrova të të vë në dijeni: Me të këputur qafën Namik pasha, ndër kërkesat më këmbëngulëse që iu bënë sundimtarit të ri, ishte edhe lirimi i të burgosurve politikë, në mënyrë të posaçme i Hasan Alisë.

Tashti Hasani është këshilltar i Qeverisë së Përkohshme të Shkodrës.

E marr me mend sa do të të vijë keq kur të mësosh se Qeveria e Përkohshme, e detyruar nga fanatikët e rrjedhur, nuk mori asnjë masë kundër klerit mysliman. Me bashmyftiun na polli një telash i madh. I mblodhi gjithë hoxhallarët, shehlerët, dërvishlerët, myhibët e marrosur, vajti dhe arrestoi imzot Maranajn, duke e shpallur armik të profetit e të allahut, sepse shërbesat fetare i ka bërë në gjuhën shqipe. Njerëz të popullit u hodhën në mbrojtje të imzot Maranajt. Bashmyftiu, kur e pa punën ngushtë, futi kthetrat në hojet e shpirtit të patriotëve. «Ky kaur, — tha ai, — është agjent i Venedikut!» Kushedi si do të kishin rrjedhur ngjarjet, të mos qëllonte atë çast Hasan Alia, të cilin e zemëruan kaq shumë shpifjet dhe trillimet, sa nuk u përmbajt, shau rëndë kreun e klerit mysliman. U ndez një sherr i madh. Fanatikët kërkonin të ndëshkonin imzot Maranajn gjoja si agjent të Venedikut. Hasan Alia rrëmbeu priftin patriot, e futi në të parën arkapi që kishte pranë; pastaj nxori dy kobure. Me shtatin e vet mbuloi kornizën e derës. U foli besimtarëve të ndërkyer:

— O të varfër për mend! Shumë më mirë është të hash mish të pjekur, sesa të dish si i thonë atij osmanisht! Ju hidheni kundër mbrojtësit të gjuhës suaj, ia mbani ison një armiku të saj. Dhe pse?! Nëse ju kanë rrjedhur trutë, shkoni dhe mbylluni në vatrat tuaja! Le t'ju tregojnë gratë, camërdhokët sa e shtrenjtë është gjuha e nënës! Shartimi i padijes me kapadaillëkun jep rrugaçë marroqë! E për asisoj krijesash të mjera i qëron hesapet kjo! — Tregoi koburen dhe shtiu dy herë në ajër, pastaj përplasi derën fort i zemëruar.

Thonë se Hasan Alia e ka çuar imzot Maranajn në famullinë e Hotit.

Meqë të dërgova numrin special të Buletinit të Shkodrës dhe të shkrova shkurt për trazirat, po përpigem të plotësoj boshllëkun duke të dërguar një këngë të një të huaji që e pa me sytë e vet kryengritjen. Këngën e shqipëroi Hasan Alia:

Krenari shqiptarësh¹⁾

Nuk të përulem, as të lëshoj udhë!
Pse jam i vorfën, pa fajin tim, jam burrë!
Nuk të lëshoj udhë, anise pjellë e një bareshe!
Nuk të nënshtrohem, sikur të jesh bir i çdo
mbretneshe!

Ti mund të kesh lindun në djepin me ar,
i mbështjellun me mëndafsh të butë e të
paparë;

ushqye me musht lulëshqerrash e me mjaltë,
paskanikja të ketë mbështjellë me brez të artë.
Po unë jam ma i madh se në kasolle vorfnie,
me bukë, krypë e fjalë fisnikie
e ruejta, e mbrojta, u gjakosa për këtë tokë,
ndër motet ma të vështira pushkën pata shok.
Në lahutën time do ta gjesh historinë,
të lashtë sa rruzulli për mua, për Shqipninë!
Më ka lindë shqiptarja e ashpër, e fortë,
midis dhenve dhe krismave, mbi shkambin e
ftoftë,

Më ka mbështjellun me shallin e leshtë e të
ngrohtë,
pështjellakun ma të mirë, që s'asht pa në botë!
Lidhun më ka me sixhim, lozë manaferre.
Nuk më ka përkëdhelun, por ushqye me tamël
dele!

Dhe për këtë jam betue:
Askujt udhën s'kam për t'ia lëshue!

I dashur Oso!

Domosdo pret të të shkruaj për një njeri që përbën
mall e brengë për ty... E marr me mend sa do të të

vijë zor që po futem në të fshehtat e tua, por nuk më durohet pa të kallëzuar se ajo vuan për ty. Gjithashtu nuk mund ta mbaj fshehur. Po nuk u ktheve sa më parë, të shtrenjtën e zemrës do ta humbasësh! Për të janë vënë në garë familjet më të mëdha të Shkodrës. Secili jep gjithçka dhe përpiqet të përfitojë duke kërkuar dorën e saj.

Tashti po të shkruaj për veten.

Vazhdoj të jem kryetar i shoqërisë «Djelmënia Shkodrane».

Deri tashti kanë bërë përçapje të më vrasin katër herë dhe asnjëri prej tyre nuk jeton më...

Asim Kraja ka krijuar një çetë të madhe e të fuqishme. Shtabi kryengritës nuk e gjeti të leverdishme zbritjen e komitëve në Shkodër, sepse nuk donte t'i jepte shkas Stambollit dhe botës të shpifin për bashkëpunim të kryengritjes me «cuba». Shkodra ngjan me një ishull qerthulluar nga të huajt e banda. Çeta e komitëve mbron skajet e qytetit. Asimi me shokë janë krahu i djathtë i shoqërisë «Djelmënia Shkodrane».

Hamzë Kazazi i ka dërguar një letër sundimtarit të Egjiptit, Mehmet Aliut. I shpreh falënderimet për shumë shqiptarë që studiojnë në shkollat e ndryshme të Misirit. Ka kërkuar të ktheheni sa më parë në Atdhe. Për ty i ka shkruar në mënyrë të veçantë.

Po e mbyll letrën me shpresë se do të shihemi sa më parë.

Shkodër, më 22 të tetorit

Yti
Ali Armëtari

Oso Kuka e rilexoi disa herë letrën. Kujtoi nënën dhe malli iu mblodh një në fyt. Rilexoi rreshtat për

1) Dr. Gerhard Geseman „Heroische Lebensform zu Literatur und weskunde Balkanische Patriarchalitet», Munchen, 1979.

Sevdijen, mendjen ia qerthulloi një tymnajë, hojet e shpirtit sikur iu mbushën me helmarinë. Mallkoi karakterin e vet, përse nuk mund të derdhte lot. U fut në thellësi të kopshtit. Të mos e gjente shoku i tij i kursit, Ismail Kaçeli, ai mund të qëndronte tërë natën atje duke pritur e përcjellë gulshet e hidhërimit dhe të mjerimit që ndiente për fatin e vajzës.

KREU II

Frynte Tivarja. Një rrymë tjetër ajri të vakët dhe plot lagështi që vinte kundruall, nga jugu i Shkodrës. përplasej mbi tivaren mu tek ura e Bunës, përfshinte hirin dhe blozën e shtëpive të djegura dhe e mbyste me një kundërmim të rëndë shkumbi tërë qytetin e Shkodrës.

Te limani i Bunës prisnin plot pleq, më shumë gra e fëmijë. Ishte ditë e enjte. Përpara një muaji ishte hapur fjala se në Shkodër do të arrinte një anije perandorake. Nënat kërkonin të mësonin ndonjë lajm për djemtë e internuar përtej detrave. Gratë prisnin ndonjë letër prej burrave. Fëmijët, duke dëgjuar rënkimet dhe ofshamat e plakave, strukeshin nën squetullat e nënave dhe shikonin me kërshëri memece valëzimet e Bunës. Arritën dy anije tregtare. Zhurma e marinarëve, zërat e gërvallur të qehallarëve dhe tuxharëve që u bërtisnin hamajve të shpejtonin, bënë të largohej gjindja në skaj të limanit.

Pasdite erdhi një anije nga Egjipti. U hap lajmi se në atë vapor gjendej Oso Kuka. Pas pak, duke

ngarendur, u gjendën në liman nënë Nifa, Tatja me fëmijët ngrykë, vëllezërit dhe Ali Armëtari me Kolë Hotin.

Pas katër vjetësh e gjashtë muajsh Oso Kuka kthehej në atdhe. E kishte lënë pa mbaruar shkollën e lartë të xhenios për gjysmë viti, ngaqë nuk kishte duruar brerjen e mallit. Para se të nisej, sundimtari i Misirit, Mehmet Ali pasha, e kishte graduar kapiten dhe i kishte dhënë një letërrekomandim lëshuar nga një nëpunës i lartë i Ministrisë së Luftës të Qeverisë Osmane, mik i Mehmet Aliut në Stamboll. Atë porosi duhej t'ia dorëzonte sundimtarit osman në Shkodër.

Sa zbriti nga anija, si u ngjatjetua me të afërmit e shokët e fëmijërisë, Osoja pyeti për Hamzë Kazazin. I thanë se ishte dënuar me internim shumëvjeçar dhe e kishin vërvitur në një ishull të humbur në Azinë e Vogël. Osoja përmendi emrin e Dashos dhe mori vesh se Dasho Shkreli me të vëllanë, Sefën, dhe me çetën e tij të Dudasit ishin ngjitur në malësi.

Për të mos ia trazuar gëzimin e kthimit pas atdheve malli e brengje në dhe të huaj, Ali Armëtari i tha Oso:

— Shok e kushëri. t'i gëzohemi çastit fatlum që na u ktheve shëndoshë e mirë. Të vemi në shtëpi, të çmallemi e të festojmë fundin e pritjes së gjatë. Do të mësosh për gjithçka që të mundon.

Oso Kuka ia nguli vështrimin turmës së njerëzve që po prisnin në breg të Bunës. I zuri syri një njeri, një dashakeq që kishte dalë enkas për ta parë. Ishte Teraku i Nuri Kirit. Osoja u pështiros. Hoqi vështrimin nga ajo anë. Tatja e mori me mend se i vëllai kërkonte të shikonte Sevdiyen. I tha:

— Vëlla i motrës... — Ndonëse Nifa e preku me bërryl që të heshtte, Tatja, pas një ngurrimi të vogël, vijoi: — Oso Kuka, mos e helmo gëzimin me kujtime të moteve që nuk kthehen... Me këto mustaqe kapreçe, trup kreshniku e sy azgani të gjen motra një

tjetër... Shkodra edhe ka mbetur pa bukë, por kurrë pa bujari e vajza të fisme...

Osos sikur iu këput një tel i ndehur në thellësi të shpirtit. U nis midis të dashurve. Ndonëse helm e vrer, u përpoq të mos e jepte veten.

— Të pastë nëna! — i tha Nifa. — Unë e Tatja duhet të ngutemi. Se me mote e kam pritur këtë ditë. Eja me burrërinë ngadalë. Sonte do ta djegim!

Me Nifën e Taten vajtën edhe vëllezërit e Osos, mbasi do të ftonin të afërmit, të thernin bagëti.

Tek po çapitej midis Alisë dhe Kolës. Osoja u tregoi shokëve letërrekomandimin që i kishte dhënë Mehmet Ali pasha dhe, pa pritur ndonjë mendim, u tha:

— Një natë na mjafton të çmallemi e të pleqërojmë hallet. Përballë këtyre mizorive që jetuaka Shkodra, nuk mund të qëndrojmë duarlidhur. Nesër do të nisem për në malësi. Do të bashkohem me çetën e Dasho Shkrelit.

— Ta lumsha, o kreshnik! — shpërtheu Kolë Hoti. — Le të thonë mbasandaj se Oso Kukën e ka zbutur shkolla e nuk i ngjan Osos së përparshëm...

— Kush ka thënë ashtu? — pyeti Osoja me një frymë.

— Disa përgojues që përpiqen t'ia ftohin zellin shokërisë «Djelmënia shkodrane», — gjegji Kola.

— Edhe në rastet më të mençura, — ndërhyri Ali Armëtari, — kur ngutemi, bëjmë gabime të pafalshme.

— Pse u ngutkam?! — foli i fyer Kola. — Nuk është e përnjëmendtë se pas mbytjes në gjak të kryengritjes së Hamzë Kazazit, na i kanë futur të dyja këmbët në një këpucë?! Rrenë është ajo që shikojmë përditë! Tre veta të bashkohen, vërsulen mbi ta osmanllinjte! Disa shikojnë punën e vet, të tjerët duan të bëjnë diçka, por druhen mos bie kobi mbi krye si atyre të Hamzë Kazazit. Pakica lufton si mundet. Të mos kisha tre fëmijë, do të shkoja edhe unë te Dasho Shkreli. U pështirosa nga kjo «hiq e mos e këput» këtu. Po më zihet fryma.

— Kryengritja bëri të vetën, — tha Ali Armëtari, — duhet të punojmë me mençuri. Tash për tash kreshnikëri është të qëndrojmë këtu, në Shkodër. T'ua përshatim luftën tonë kushteve të reja...

— Dasho Shkreli, po ua dredh tokën nën këmbë koshadheve osmane, — tha Kola.

— Ashtu është, — pohoi Alia, pastaj vijoi: — Kur u plagos rëndë Hamzë Kazazi te Guri i Shëngjonit dhe u kap nga osmanllinjët, Dasho Shkreli çau rrethimin me cetën e vet, mësyu ushtrinë që ishte me shumicë si rërë e detit dhe, meqë nuk arriti të shpëtonte Hamzën, që të mos binte në dorë të armikut, u ngjiti në male. Ai nuk mund të ietojë në Shkodër, sepse Porta e Lartë nuk i harron lehtë dëmet që i shkaktoi Dashoja. Të mos ishim mashtruar nga fiala ledhatare e armikut që kërkoi të uleshin rreth oxhakut për bisedime, të ishin të gjithë të prerë si Dasho Shkreli, ndoshta tjetër fat do të kishte natur kryengritia shkodrane. Por ja që nieriu nuk i ditka të gjitha. Osoja të ngiitet te Dashoja. Por io me bujë e me vujë. Të përvidhet fshehurazi. Do të mësojë se edhe Dasho Shkreli nuk i mbështet shpresat mbi një cetë kryengritëse. Dita e lirisë mbërrihet vetëm kur ngrihen të gjithë ata të cilëve u mungon liria. Komitetë janë një zjarr i vogël, i veçar.

— Edhe unë do të jem një shkëndijë e atij zjarri, anipse i vogël dhe i veçar, — tha Osoja.

— Pa më thuaj si e çmon Mehmet Ali pashë Misirin? — pyeti Alia.

— Për të tjera nuk di, por, se është trim dhe i mençur, se ia njuh damarët luftës, për këtë jam i bindur, — tha Oso Kuka.

— Kot të ka dhënë letërporosi për sundimtarin osman në Shkodër? — pyeti Alia.

— As do ta kisha pranuar, ta kisha ditur ç'qenka bërë në Shkodër! — tha Osoja.

— Dhe kërkon ta lësh në këto halle Shkodrën, kur

njerëzve si ti ajo ua ka nevojën më tepër se kurrë?!
— tha me ton Alia.

— Shpagimi kundrejt atyre që na shkaktojnë mjerrime, mos tjetër, është shërim për shpirtin e mbufatur,
— tha Osoja.

— Ta lumsha, Oso Kuka, edhe unë mendoj njësoj,
— mbështeti Kolë Hoti, — bindja ndaj pushtuesit të kthen në raja.

Ndërhyri Ali Armëtari:

— Shkodra as i është bindur, as i është nënshtruar armikut. Kjo heshtje i shërben asaj për shërimin e plagëve, për këndelljen e fuqive luftarake. Ja, ti, Oso, shkuake te Dashoja, në malësi, apo tek Asim Kraja, që i bie kryq e tërthor vendit, në prita të koshadheve, një pushkë u shton, asgjë tjetër.

— Një top, thuaj! — ia pati Kola.

— Makar një top, por ai është një, armiku ka mijëra asisoji, — tha Alia.

— Ç'më thua të bëj unë? — pyeti Oso Kuka.

— Pyet njëqind vetë, bëj si di vetë! — ia ktheu Alia. — Dije se edhe Dasho Shkreli, edhe atdhetarët më të urtë të Shkodrës do të porosisnin këtë që do të ta them unë. Edhe mua do të ma donte zemra të rrëmbeja një pushkë, të luftoja armikun ballë për ballë dhe të mos ia nuhasja firomën përditë. Zëri i truallit më bëri thirrje të zgjedh një llogore tjetër lufte e qëndrese. Prodhoj armë fshehtas. Po tinëz armikut pajis ata që do të ngrihen nesër. Vatani ka më tepër nevojë për një Oso Kukë, që ka kryer shkollë për oficer xhephanesh. Një Oso Kukë që ka të drejtë të lëvizë lirshëm. Ti do të shërbeje si nyjë për të lidhur fijet e këputura të lëvizjes e të qëndresës.

Duke biseduar arritën te Çinari i Hoxhë Dheut. Edhe Ali Armëtari, edhe Kolë Hoti u mallëngjyen nga ajo skenë e dhembshur që u zhvillua përpara syve të tyre, Osoja ra në gjunjë pranë rrapit të lashtë dhe e miklonte trungun e drurit, sikur të donte të shkundte atje tërë mallin e mërgimit, të ngjallte kujtimet e fë-

mijërisë. Pesëmbëdhjetë-gjashtëmbëdhjetë hapa më tutje, përpara portës së avllisë, prisnin shumë njerëz. Osoja i pa. U ngrit i ngashëruar. I mori ngrykë e u ngjatjetua.

Atë mbrëmje u shtrua darkë e madhe në konakun e Kukajve. Atje ishin ftuar edhe drejtuesit e «Djelmënisë shkodrane» që tashmë ishin bërë burra. Osoja uronte në heshtje të zgjaste pafundësisht ai festim familjar. Por ja, nga mesnata u shpërndanë. Edhe vëllezërit që ishin martuar vajtën nëpër dhomat e tyre. Osoja iu lut së motrës të shkonte edhe ajo. Por Tatja e përmalluar përcolli burrin e bashkë me të ëmën i qëndroi pranë Osos.

Oso Kuka mori vesh sa padrejtësisht ishte sjellë fati me Sevdijen. E kishin martuar me djalin e vogël të Dah bej Singisë, Garipin. I kishte lindur edhe djalë. të cilit ajo ia kishte vënë emrin Osevdi.

Osoja shkoi nëpër mend atë emër të rrallë dhe një ndjenjë agushitëse ia ngushtoi frymëmarrjen. Në vend që të largonte mendjen andej, buzët i lëvizën vetvetiu. Shqiptoi tingull për tingull atë emër: «O-s-e-v-d-i». Pastaj tingujt iu rënduan si tunxh, u ndanë më dysh. Sërish lëvizi buzët: «Oso dhe Sevdi... Ajo paska vulosur kujtimin në krijesën e vet. Sevdija nuk më paska harruar! Po burrëziut nuk i paska shkuar nëpër mend të pyeste ç'u duhej ky emër i padëgjuar?! — Mallkoi veten, fatin, ikjen dhe kthimin në Shkodër. Sërish pyeti vetveten: Si do të marr frymë nën të njëjtin qiell me atë që desha dhe që nuk më përket më mua?! Ajo tashti është nënë. Ka lidhur jetën me një tjetër. Osevdiu është nyja e këtij bashkimi. Po... Ç'mund të bëj unë! Halle, o halle, sa mynxyrrëmëdha qenkeni!»

Përpara se të paraqitej në kala me letërporosinë e mikut të Mehmet Ali pashë Misirit, Oso Kuka u ngjiti në malësi. U takua me Dasho Shkrelin. Si u çmallën, e pleqëruan hollë e mirë punën. Dashoja e këshilloi të qëndronte atje ku armiku mund të luftohej brenda për brenda. Pas kësaj Osoja vajti në kështjellë.

Sundimtari osman, si lexoi letërporosinë dhe pa firmën e njeriut aq me peshë të Ministrisë Perandorake të Luftës, mendoi ta emëronte në ndonjë post ushtarak në Shkodër. Megjithatë, ngaqë të rrallë ishin oficerët me përgatitjen e një specialiteti të tillë, apo kushedi pse, i tha Osos të merrte mundimin dhe të ngjitej pas një jave në kështjellë.

Me kë u këshillua sundimtari osman, nuk u mor vesh. Dihej se i vetmi nga funksionarët e hershëm të Stambollit në Shkodër ishte Bademili.

Oso Kukën e emëruan komandant të xhenios me qendër në Tuz, që kishte në ngarkim objektet ushtarake lumore dhe rrugët malore në atë zonë.

Megjithëse kishte vendosur të qëndronte larg Sevdijes, duke shkuar për në Tuz, Osoja si padashas i grahu kalit dhe kaloi rrëzë mureve të avllisë së Singive.

Tek iu shfaqën përpara ato mure të larta, një zemërim i hidhur dhe shungullues iu mblodh në gjoks. Pështyu, sikur ta quante veten të paburrë, mbasi nuk arriti, si ngaherë, të qeveriste mbi shpirtin e vet. Trokthi i kalit mbi të cilin udhëtonte, barabitej me të rrahurat e zemrës së tij.

As i shkonte nëpër mend Osos se Sevdija, që kishte pyetur dhe e kishte marrë vesh për ku do të udhëtonte Osoja, ishte përvjedhur dhe kishte përgjuar nën shegët rrëzë mureve të avllisë. Çdo ditë e kishte mbajtur rrugën në vëzhgim nga një frëngji. Tamam kur iu prenë shpresat dhe pandehi se do të kishte kaluar në ndonjë rrugë tjetër, dëgjoi trokthin e kalit. Vuri syrin në frëngji. E pa. Po ta kishte pyetur njeri Sevdijen përse e bënte atë veprim, nuk do të dinte t'i përgjigjej. Æs vetvetes nuk do të mundte t'i shkoqiste arsyen. Sa e pa Oson, një zjarrmi ia përshkoi tërë trupin. Lëkura e lëmuar e faqeve mend iu kthye në prush. Pa vetëdije hapi gojën. Deshi të thërriste. Por gryka i ishte tharë e ngushtuar. Lotët e valë që i rrodhën faqeve, sikur ia freskuan sapak zjarrminë. Atë çast e pickuan mendime zuzare e të mbrapshta: «T'i

thërras, Osoja do të mendojë: «Siç ndërron hëna faqen, ashtu ndodh edhe me femrën.» Ai nuk di dhe nuk ka si ta dijë se shtrati martesor është varri im, që ma bren shpirtin pak e nga pak. T'i them si ma punuan, të paktën të mos mendojë keq për mua! Ç'rëndësi ka! Tashti gjithçka ka mbaruar. Më mirë të mendojë keq, ashtu i ftohet kujtimi, nuk vuan. Të gjejë fatin e vet... Fjalët e fundit e hallakatën më keq. Prandaj e mori veten më të mirë: — Kam birin. Osevdiut do t'ia kushtoj të gjitha kujdesjet. Emri i djalit më lidh me kujtimin më të shtrenjtë të jetës. Duke dashur Osevdiun, mund të më shkrihet edhe kallkani që më ndan me babanë e tij, Garipin.»

Ndërsa Sevdiua priste e përcillte mendime agushitëse, e kruspullosur midis shëgëve xhufrrake; Oso Kuka la prapa Shkodrën. I grahte kalit pa ndërprerje, sikur të donte të gjendej sa më larg asaj tronditjeje për të cilën nuk mund t'ia hapte zemrën askujt.

Sa mbërriti në Tuz, iu paraqit komandantit të garnizonit osman. Pas pak rreshtoi ushtarët. Të gjithë ishin kombësish të ndryshme. Më shumë ngjanin me të burgosur. Tërë zhele e të palarë. Sërish vajti te komandanti. I tha:

— Erdha në Tuz me mendimin se mund të bëj shumëçka. Por, sapo njoha ushtarët, m'u squll zelli. Ata jo të meremtojnë ura e të ndërtojnë udhë, por, si qenkan katandisur, zor e kanë të tërheqin edhe këmbët e veta. Nuk është çudi të paguajmë unë dhe ju për ndonjë hata që mund t'i pllakosë...

Komandanti i kështjellës, ndonëse nuk shquhej për asgjë, si bir i një esnafi të Stambollit, ishte i dhënë pas rregullit e pastërtisë. Mbi të gjitha, shpresat i kish-te mbështetur te karriera ushtarake, mbasi esnafi i babait të vet e kishte marrë rrokopujthin. Sa dëgjoji fjalën «hata» nga ai oficer i zyrtë dhe që të ngjallte respekt, u zverdh nga e papritura e beftë, kërkoi shpjegim.

— Do të molepsen nga tifoja e morrit, — sqaroi Osoja.

— Qafiri! Dinsëzi! E kam marrë me mend se ai do të ma hajë kokën...

Osoja nuk mund të shtinte fall kujt i drejtoheshin ato fjalë pa adresë.

Komandanti i kështjellës vu re një hije kanosëse e fort të rrezikshme që përshkoi fytyrën e Oso Kukës dhe u ngut të shpjegohej:

— Bylykbashi, ai po ma bie sherrin në kështjellë. Më e keqja është se nuk kam ç'ti bëj... Eh, sa të mëdhenj qëndrojnë prapa atyre që ma sjellin në majë të hundës...

Osoja, që e pa me vend të mos ishte dëshmitar i fjalëve që nuk i hynin në punë, u ngut të shtronte kërkosat për ushtarët. Arriti të siguronte roba të pastra. Puna e parë që bëri, çoi tërë njësinë në lumin e Cemit. I shtyu të zhvisheshin e të laheshin. Vetë ndezi zjarrë. Vuri mbi to kazanë. Hodhi brenda të gjitha teshat e vjetra e të pista të ushtarëve.

Ndërsa ushtarët laheshin të nemitur, ngaqë nuk mund ta shpiegonin sjellien e oficerit të ri të tyre, Osoja u ul mbi një gur dhe u krodh në mendime. Nga mesdita, kur dielli ia përcolli tokës rrezet më të ngroh-ta, Osoja i rreshtoi ushtarët. Nën mbikëqyrjen e tij, i shtyu t'i lanin, dhe t'i ndenin, teshat e vjetra. U tha, pasi të thaheshin, t'i arnonin dhe rrobat e vjetra t'i përdornin vetëm për punë.

Dy prej ushtarëve iu afruan me drojë dhe i folën shqip. Njëri ishte nga Vlora, tjetri nga Kolonja. Prej tyre mësoi se edhe mbajtësi i kutit, siç quhej ai që maste vendin ku do të bëhej traseja, ishte shqiptar. E quanin Pjetër Berisha.

— Ku është Pjetër Berisha? — pyeti Osoja.

— E ka shpënë bylykbashi t'i gjejë gjëkafshë për t'u sarhoshur, — tha vlonjati.

— Ty si të quajnë? — pyeti Osoja.

— Mevlan Ullishtasi, — gjegji vlonjati.

— Mua më quajnë Dine Barmashi, — u përgjigj pa e pyetur kolonjari.

— Bylykbashin nuk e pashë... — vërejti Osoja.

— Kushedi ku zhgërryhet si derri, ngaqë pi shumë, — tha Mevlan Ullishtasi.

— Sa na nxjerr prej fortese, — shtoi Dine Barmashi, — zhduket. Djalli e merr vesh ku vete.

— Pjetër Berisha merret me të gjitha, — tha Mevlani.

Oso Kuka mësoi nga dy nizamët me origjinë shqiptare se, derisa kishte ardhur ai në Tuz, bylykbashi kish-të drejtuar punët xheniere. Ishte pijanec e ryshfetxhi, kishte spekuluar jo vetëm me uniformën, por edhe me porcionin e përditshëm të ushtarëve.

Pas pak muajsh Osoja u bë aq i dashur për ushtarët, sa ata s'dinin ç'të bënin për të.

Komandanti i kështjellës në Tuz fliste pa rezerva për zotësitë dhe zellin e Oso Kukës. Osoja mësoi një për një prejardhjen dhe cilësitë e nizamëve të njësisë së xhenios. Mbi të gjithë i pëlqeu Pjetër Berisha, të cilin e bëri më tepër se adjutant dhe e ngarkoi me shumë detyra.

Nën drejtimin e Osos njësia xheniere ngriti ura mbi ngushticat e Cemit e të përrënjeve malorë ku u binte të kalonin përditë banorëve të malësisë. Osoja i quante ato objekte ushtarake, pa zënë në gojë përse shërbenin.

Pjetër Berishën, Mevlan Ullishtasin, Dine Barmashin i dërgonte me «shërbime» të gjata në malësi, gjoja si vëzhgues, të përcaktonin ku ishte e nevojshme të ndërtoheshin udhë ushtarake. Kështu mbulonte largimin e tyre. Kurse tre shokët e ngushtë, që merrnin me vete pesë-gjashtë mushka të ngarkuara, thellonin shtratin e burimeve, ndërtonin mbi to çezma dhe siguronin ujë për dimër dhe për verë. Meremetonin kassollet dhe kullat e rrënuara të malësorëve.

Oso Kuka bëri çmos derisa e largoi prej Tuzi bylykbashin batakçi.

Malësorët, mirënjohës për të mirat që u bëheshin,

u gjendën të gatshëm t'i ndihmonin njësisë xheniere me krah pune e me bagëti të imëta.

Oso Kuka, me mjetet e fuqishme që krijoi me duart e veta (bucela me rrathë hekuri, të mbushura me barut, gurë e eshkë), filloi të hidhte në erë shkëmbinj e të shkërmoqte kreshtëza, për të shkurtuar udhët e këmbësorëve, të cilëve u duhej të kalonin rreth e rreth për të vajtur në Tuz, ose në rrugën Tuz-Podgoricë, Tuz-Shkodër.

Një ditë, ndërsa drejtonte punimet për hapjen e një udhe, i mbiu mu përpara një malësor plak. I lëshoi Osos një vështrim të mbarsur me zemërim.

— Përse nuk na thua «punë të mbarë», o bacë! — vërejti Osoja.

— Nuk dua të ngatërroj në vendet urimi me mallkimin, nuk po di nëse e ke hak nëmën... — ia ktheu plaku.

— Pse?

Malësori rrudhi supet dhe i vrenjtur shikoi Pjetër Berishën, sikur ta pyeste: «Ka besë ky kapedani?»

— Fol, baca Mëhiu, — i tha Pjetri plakut. — Kapedani, veç teshës, nuk ka gjë të huaj në vete. Është si unë e ti.

— A je kah kuvendon përnjimend, o Pjetër Berisha? — pyeti me ngurrim plaku.

— Cok përnjimend e kam.

— N'kjoftë ashtu si thue, duhet të kuptojë ky miku, — tha plaku, — udha na lehtëson udhëtimin midis vedit, po edhe ordinë osmane ta sjell te dera. A e di ky miku, o Pjetër, fjalën: «Qëndresa e Kelmendit i ka rrënjët edhe tek istikami i vendit...»?

— S'po të marrë vesh, o bacë, — tha Osoja.

— Paj, nuk paske marrë vesh se orditë mezi presin me i shtrure edhe malet, si ua kanë vu kamën fushave! U kërkujnë haraç e nizam. Ndigio, o kapedan! Udha ta bie mu te dera hasmin. Ma mirë pa udhë e i lirë, sesa me udhë e në zinxhirë... — tha plaku dhe iku.

Gozhdë në tru i mbetën Osos ato fjalë.

Nuk shkoi shumë kohë dhe Oso Kuka mori një lajm

nga Ali Armëtari. Sundimtari i Shkodrës do të dërgonte një ekspeditë ndëshkuese në rrafshin e Moraçës. Ajo krahinë buzë liqenit ishte zgjedhur kryefilli për realizimin e reformave të prapembtura në vilajetin e Shkodrës.

Osoja dërgoi Pjetër Berishën të njoftonte Dasho Shkrelin. Mirëpo nuk e gjeti. U kthye i vrerosur. Kur e pyeti Osoja, Pjetri u përgjigj:

— Prijësi i Kuçit, Zharko Drekalla, paska një hall të madh. E ka kërkuar Dasho Shkrelin për ta pleqëruar gjendjen. Dashoja ka vajtur në takim. Por nuk di askush në cilin mal e kanë lënë pjekjen.

— Çfarë lufte do të pleqëruakan? — pyeti Osoja.

— Vëllai i Dashos, Sefo Shkreli, më tha se knjazi i madh i Malit të Zi paska shtrënguar kuçiotët të paguajnë taksa. Zharkoja paska kundërshtuar. Knjazi i paska lënë dorë të lirë pashës së Podgoricës të nënshtrojë Kuçin. Si më kallëzoi Sefoja Zharko Drekalla kërkon të lidhet me çetën e Dasho Shkrelit për luftë...

— Ç'të tha tjetër Sefo Shkreli? — pyeti Osoja.

— Kohë të këqija po aviten, barutin e kanë mangut çeta e Dashos dhe malësia, këtë ma tha Sefoja, — gjegji Pjetri.

Të nesërmen, në mesnatë, Oso Kuka, u takua me Sefo Shkrelin rrëzë malit të Grudës. Me vete kishte Mevlan Ullishtasin, Dine Barmashin dhe Pjetër Berishën. Ata tërhiqnin pesëmbëdhjetë mushka të ngarkuara me thasë plot barut.

Ndërsa Sefo Shkreli sa s'po fluturonte nga gëzimi, mbasi ngjitej në malësi me mushkat e ngarkuara me barut, Dasho Shkreli ngiste pa pushim kalin të arrinte sa më parë për të thirrur çetën. Do t'i shkonte në ndihmë Kuçit. Kundruall tij venin tre luftëtarë të çetës. Si u takuan, i kallëzuan ç'e priste Moraçën.

KREU III

Kasollet, të rrënuara nga zjarri i betejës së asaj dite ende nxirrnin tym. Tytat e armëve, të skuqura nga luftimet e pandërprera, përcëllonin duart e ndërluftuese. Moraça ishte kthyer në një shesh të përgjakur. Të vdekur e të plagosur dergjeshin gjithandej. Atje, përpos fusharakëve shqiptarë e malazez dhe çetës së Dasho Shkrelit kishin zbritur malësorët nga Hoti, Gruda, Kastrioti, Shkreli e Kelmendi.

Ç'kishte ndodhur në Moraçë?

Sundimtari osman i vilajetit të Shkodrës kishte zgjedhur pikërisht Moraçën për të zbatuar reformat e prapambetura sulltanore. Tërë fshatrat e Moraçës, shqiptarë e malazez kishin kërkuar ndihmë nga Shkodra dhe malësitë.

Valiu i Shkodrës përveç reparteve që kishte dërguar nga qendra e vilajetit, kishte urdhëruar pashanë e Podgoricës t'i binte Moraçës nga verilindja. Ky i fundit u nis me tërë ushtrinë. Sa u gjend në bigëzimin ku bashkohen lumi i Cemit me atë të Gurishtës, u hallakat. Lumi i fryrë ishte bërë i pakapërcyeshëm. Urat

ishin shembur. Pashai u detyrua të kthehej në Podgoricë. Pa u vonuar, u lidh me knjazin e madh dhe i tha:

«Shpeshherë në takimet tona më keni shprehur nevojën e zgjerimit të principatës autonome, se e kishit të domosdoshme të zbrisni nga malet pa bukë në fushat e Moraçës. Por fusharakët e gjakut tuaj bashkuan armët me arnautët, bile thirrën në ndihmë edhe malësitë shqiptare. Nga ana tjetër më jeni ankuar se Kuçi po ju del dore. Ju premtova se do të shtroj Kuçin me Zharko Drekalloviçin që nuk pranon t'ju paguajë as taksa, as haraç. Me ta edhe ne kemi hesape të vjetra. Unë po dërgoj disa taborë nën drejtimin e kolonel Qypërlisë të shtrojë Kuçin, ju zbrisni në Moraçë. Është çasti t'u bini prapa shpine rebelëve arnautë dhe malazezve që janë bashkuar me ta. Po mundët, bëjeni Moraçën për vete. Por kjo të mbetet midis nesh, mbasi këto punë vendosen me ferman nga Stambolli. Megjithatë shpresoj se, duke i ardhur në ndihmë ushtrisë osmane, Porta e Lartë do të vërë dorën në zemër e do të mendojë edhe për zgjerimin e knjazhevinës suaj...»

Knjazi, i zemëruar kundrejt fusharakëve malazez që ishin bashkuar me shqiptarët, i etur për zgjerimin e pronave të veta, dërgoi në Moraçë disa vojvodë me një hordhi të madhe.

Tymi dhe flakët e luftës po fashiteshin. Kryengritësit i kishin qeruar hesapet me ekspeditën osmane, e cila, si ndonjë bishë e plagosur, kishte marrë udhën e kthimit për në Shkodër. Megjithëse luftëtarët e thjeshtë malazez që ishin nisur nga Cetinja e nuhatën situatën e paleverdishme, vojvodët që vuanin nga kapadailëku, e kishin për turp të ktheheshin te knjazi pa u ndeshur. Për dy ditë e net vazhduan luftimet. Kur ndodhi e pangjashmja, u dëgjuan shpërthime shkundu-luese në prapavijat e hordhisë së knjazit, vojvodët u

tmerruan. Atëherë kryengritësit braktisën llogoret e mbrojtjes dhe hovën si të çartur. Hordhia u tërhoq në trojet e veta me luftë, duke lënë më kryekërcyerit në sheshin e betejës.

Në atë kacafytje ranë edhe shumë shqiptarë. Midis tyre edhe Mevlan Ullishtasi dhe Dine Barmashi, të cilët kishin minuar me fuçi baruti prapavijën e hordhisë së knjazit.

Kuçiotët, që kishin dëgjuar se ushtria e pashës së Podgoricës ishte nisur për në Moraçë dhe e kishin fjetur mendjen, i gjeti në befasi ekspedita e allajbej Qypërlisë.

Kur betejës së shqiptarëve në Moraçë i buzëqeshi fitorja dhe Dasho Shkreli po mblidhte trimat, i gatshëm të nisej për në Kuç, sipas fjalës që i kishte dhënë Zharko Drekalloviçi, arriti Pjetër Berisha. Ai e njoftoi se Asim Kraja gjendej i rrethuar nga shumë koshadhe osmane në Luginën e Shëngjonit.

Dasho Shkreli me çetën i kthyen kuajt me ngut. Në udhë takuan tri kalorëse kuçioete të veshura si djem. Ato kishin kërkuar gjithandej dhe kishin mësuar ku gjendej Dasho Shkreli. Tashti që e takuan, i thanë:

«T'fal me shëndet Zharko Drekalloviçi. Kurrë më ngushtë punët nuk i ka pasur. Është kapur nga osmanët. Tellallët kanë përhapur lajmin në tërë Malin e Zi: «Zharko Drekalloviçi me pesë djemtë dhe gjashtë trimat e tij, pasnesër, ditën e martë, varet te Çeltina e Ulkonjave!»

— Mos bre! — thirri Dasho Shkreli. — Po iku Zharkoja, s'ka si ai besnik dhe armik i pushtuesit të përbashkët. Por një vëlla imi, më i afërm nga gjaku, gjendet në rrezik. Si ta shpëtoj vëllanë, do t'i ndihmoj komshisë. — Dhe u premtoi kalorëseve: «Në mos më parë, para agut të së martës, do të shpëtoj Zharkon, ose do të lë kryet në fushën e betejës!»

Kalorëset u kthyen vrik për të çuar lajmin atje ku duhej.

Nata e fundit e atij muaji zbriti bashkë me fërfëllizën e vakët që kundërmonte tym e shkumb. Errësira mbuloi rrëmetin. Krismat dhe thirrjet luftarake sikur i kishin përpirë honet rreth e qark. Asgjë s'pëpëtinte. Vetëm disa shpendë grabitqarë krrakitnin. Nata qe mece dhe ngjethëse.

Drita e mugët e atij paramëngjesi të së martës ndriçoi sapak dymbëdhjetë trekëmbështa. Në trekëmbëshin e parë gjendej Zharko Drekalloviçi me litar në grykë, të cilin atë çast po e mernte në pyetje kolonel Qypërlia:

— Hë, Zharko Drekalloviç, më të rënda taksat dhe haraçi i knjazit, apo litari në grykë?!

— ...!

Turma që kishte dërguar knjazi i madh në Çeltinën e Ulkonjave, mbajti frymën të dëgjonte e të shikonte si do të ligështohet Zharkoja përballë litarit. Midis atyre që kishin udhëtuar kaluar për tërë natën, gjendej edhe beniamini i vlladikës së Cetinjës, princi i ri, Danilloja. Ai i thirri prijësit të Kuçit nga bregu ku vështronte:

— Zharko Drekalloviç, thuaji kolonelit se do t'i nënshtrohesh knjazit të madh; unë bëhem garant për jetën tënde!

Zharko Drekalloviçi pështyu me neveri.

— Fol! Edhe pak minuta të kanë mbetur! S'kam kohë të pres! — këlthiti kolonel Qypërlia.

Zharkoja i hodhi një vështrim djalit të vogël, Barçit, trekëmbëshi i të cilit ishte puqur me të tijin. Sikur deshë t'i thoshte: «Shiko princin e ri, Danillon! Mos të duket më i mirë se ky koloneli osman?!» Pastaj iu përgjigj komandanit armik:

— Kuçiotët nuk i kanë paguar taksa as sulltanit, as kralëve, as mbretërve, as knjazëve. As ty nuk do të të paguajnë!

Kolonel Qypërlia kishte dëshirë të madhe t'i dërrmonte shpirtërisht kundërshtarët, pastaj t'i ndëshkon-

te. Ai bëri sikur nuk e dëgjoi Zharkon dhe eci përballë trekëmbëshave të tjerë.

I biri i Zharkos, Bardiqi, mendoj të përfitonte nga koha dhe i foli të atit:

— Kishe besim te fjala e dhënë e Dasho Shkrelit! Kanë ndryshuar kohët, me të edhe njerëzit... Dielli po i afrohet agimit, Dashoja nuk po duket.

— Bardiq, mos u ngut! Dielli ende nuk ka lindur! turfulloi Zharkoja.

— Unë nuk po ngutem, baba, por kolonelit nuk po i pritet! — tha Bardiqi.

Zharko Drekaloviçi tundi kokën.

Qielli po largohet me purpur mbi kreshtat e lindjes. Kolonel Qypërlia, që u bind se turma e malazezve mbi breg, sipas marrëveshjes me knjazin, ishte ngopur së sodituri, ngriti koburen në mënyrë solemne. Tri të shtëna do të jepnin shenjën për ekzekutim.

Atë çast, sikur të kishte rënë rrufeja, sikur të ishin rrokënitur orteqet, oshëtinë toka dhe qielli nga sokëllimat e luftëtarëve të Dasho Shkrelit. Nga ana e poshtme sulmoi Asim Kraja me komitë dhe malësorë. Njësi i ekzekutimit me kolonel Qypërlinë e morën me mend se ushtria e ekspeditës osmane që e kishin lënë te livadhet e Përroit të Keq, ishte asgjësuar në befasi nga luftëtarët shqiptarë. Dasho Shkreli shtiu mbi kokën e kolonelit. Këtij të fundit i rrëshqiti kobra prej dore. Skuadra e ekzekutimit u shtri përdhe.

Të dënuarve që prisnin vdekjen, u rrodhën lot nga zëllimi.

— A të lodhi litari, Zharko Drekalla? — pyeti Dasho Shkreli të porsaqliruarin.

— Nuk më lodhi litari, sa më mërziti djali, — gjegji Zharkoja. — Im bir, Bardiqi, nuk desh t'i besonte fjalës sate.

— Mos i vër faj! Është i ri. Nga ana tjetër s'ka pasur rast të provojë mbajtjen e fjalës së dhënë të shqiptarëve. Më e keqja është se knjazi i madh i ka futur si shumë kthetrat në shpirtrat e të rinjve mala-

zez. Por dijeni se knjazi ikën bashkë me lakmitë e tij, mallkimin dhe hasmërinë midis komshinjve jua lë si haraç.

Në një odë të sarajeve të knjazit të madh bisedohej rreth ndihmës së Dasho Shkrelit dhënë kuçiotëve në çastin më të vështirë të jetës. Atje gjendej konsulli i Rosisë. Knjazi kishte thirrur në atë bisedë edhe princin e ri, Nikolla Petroviçin; kurse vlladika ithtarin e tij të ri, princ Danillon.

— Ndhima e Dasho Shkrelit është kundërvënie dhe poshtërim për knjazhevinën e Malit të Zi, — tha konsulli rus.

— Të gjithë vojvodët dhe harambashët janë njoftuar të mblidhen në kuvendin e nesërm, — tha knjazi, — do të vendosim bashkë t'u japim një mësim të mirë kuçiotëve. Për Dasho Shkrelin e ka menduar hollë një rreng vlladika me princin e ri, Danillon. — Knjazi iu drejtua vlladikës: — Shkoqitja gospodarit planin!

— E kemi këtu njeriun që do të çojë në botën tjetër Dasho Shkrelin, — tha vlladika.

— Kush është? — pyeti fort i interesuar konsulli carist.

— Dashoja në botën tjetër, turpin kuçiotëve, she-r-rin midis shqiptarëve dhe kuçiotëve... — tha princi i ri, Danilloja.

— Po nëpërmjet cilit do t'i realizoni këto aksione kaq të leverdishme? — pyeti konsulli rus, duke e parë Danillon me një simpati të veçantë.

Në vend të princit të ri, u përgjigj knjazi i madh:

— Njeriu i posaçëm për këtë punë pret në odë-zën prapa sarajit, — dhe bashkë me konsullin, vlladikën dhe princ Danillon zbritën në kthinën ku priste renegati kuçiot.

— Si e ndien veten, Dimko Pusoviç? — pyeti vlladika kuçiotin.

— Shenjtëri, ju e dini thënien e shqiptarit: «Kur një lis nuk mund ta çajë asnjë sëpatë, zgjidhet pyka nga degët e tij. Ajo kryen punë...» — gjegji Dimko Pusoviçi.

— Shenjtëria e saj, vlladika, të ka thënë për kë të kemi thirrur në këto saraje? — pyeti knjazi kuçiotin.

— Di edhe të tjera, — tha Dimko Pusoviçi. — Përpara se të më thërrisni mua, vlladika u ka ofruar qese me para shumë njerëzve të sërës sonë. Meqë të paktë janë ata njerëz të lindur prej nëne që ua mban të maten me Dasho Shkrelin, më zgjodhi mua...

— Veç të tjerash, qenka edhe tregtar. Ditka t'ia ngrejë çmimin vetes, — i tha konsulli me zë të ulët knjazit, pastaj shtoi: — Mos edhe ky ka frikë prej Dasho Shkrelit.

— Vlerësimi i parë është i qëlluar, — ia ktheu knjazi konsullit, — edhe dyshimi për të tjerët është i përfillshëm, por jo për Dimko Pusoviçin.

— Veç shpërblimit dhe hakut të majmë që do t'u japë knjazi i madh, — i foli vrasësit princ Danilloja, — mos harro se me zhdukjen e Dasho Shkrelit i bën një shërbim të madh atdheut.

KREU IV

Oso Kuka u thirr ngutësisht të paraqitej te komandanti i divizionit osman në Shkodër.

Ato ditë ndodhën shumë ngjarje të mistershme. Në kishën malore të Shën Gjonit u gjend i vrarë famullitari. Bajraktarit të Hotit i ngordhën papritur dyzet dele. Dikush kishte shtënë për ta vrarë Dasho Shkrelin dhe e kishte plagosur. Jo vetëm vrasësi, por as gjurmët e tij nuk u gjendën gjëkund.

Oso Kuka i hipi kalit. Mori me vete edhe Pjetër Berishën. Tek zbriste për në Shkodër sërish iu turbullua gjaku nga kujtimet për Sevdijen. Më vonë lloj-lloj pyetjesh ia ngacmuan trurin.

«Përse më thërrasin me kaq ngut në komandaturën e divizionit? Jam takuar me ndonjë mik për të cilin dyshojnë? Mos hafijet e Badenilit kanë përgjuar kur Ali Armëtari u ngjit në Shpellën e Cubit dhe bashkë me shokët morën thasë me barut? E di se kanë ardhur në krye të çdo muaji te Shpella e Cubit, herë Alia me Kolë Hotin, herë Malë Spahia me Cufë Boriçin, por unë nuk jam takuar me ta... Edhe punët e tjera i kam kryer përmes të tretësh. Pjetër Berisha më ka

shërbyer si nyjë. Por as atij nuk i kam shpjeguar asgjë pse duhej bërë kjo apo punë...» Ktheu kokën. Pjetri qëndronte mbi rrangallën e vet fare i patrazuar. Në fytyrën vrarë lie të atij njeriu nuk mund të lexonte asgjë. Kur qenë nisur, Osoja i pati thënë të zgjidhte një kalë të mirë nga njësia e xhenios. T'i vinte edhe shalën. Pjetri kishte zgjedhur një gërdallë, të cilit mezi ia mblidhte lëkura eshtrat. I kishte vënë mbi shpinë një samar të vjetër nga pikonin fijet e kashtës. Duke menduar mos i zemërohej Osoja, ngaqë nuk ia kishte zbatuar urdhrin, i kishte thënë:— Kapedan, do të më kesh pranë. Të zgjedhurit si trimi yt, më krenon. Mos kërkto të kapardisem! Kali i mirë i bën njerëzit ziliqarë.

«Mos sundimtari e shikon me sy të keq ndihmën që u kam dhënë tërthorazi malësorëve që t'ua lehtësoj sadopak barrën e rëndë të jetës? — e ngacmoi një pyetje tjetër Oson, së cilës nuk diti t'i përgjigjej. — Të jetë dëgjuar shpërthimi i vozave me barut te bigëzimi i lumenjve Cem dhe Gurishte kur u shembën brigjet dhe mbufatën lumin? E pamundur. Pjetri, me të edhe të ndjerët, Mevlani e Dino, më thanë se atë natë shiu binte me rrebesh. Bubullimat dhe rrufetë prisnin qiellin kalakryq...

...Mos shpërthimi i bucelave me barut në prapaviën e sherrexhinjve të knjazit në veri të Moracës më ka hapur avaze?... Atje ranë edhe Mevlan Ullishtasi dhe Dine Barmashi... Ç'trima ishin! Ndonëse vendosën bucelat e mbushura me barut në tërë prapaviën e horðhisë së knjazit dhe kishin porosi të prera të ktheeshin me Pjetrin, vlonjëti dhe kolonjari, kur panë se si harambashët digjinin kasollet e shoqiptarëve, u turrën, i vranë, mbetën edhe vetë të vrarë. Pjetri me malësorët e tjerë që kisha dërguar atje nuk i lanë kurmet e fatosave. Mbërritën t'i merrnin me vete. I varrosa me duart e mia, në fshehtësi, por siç u ka hije të rënëve. Të tmerrshme qenkan çastet, kur të detyruakan që rënien e kreshnikëve ta mbulosh me fjalë të tjera në sytë e armikut. Edhe Mevlan Ullishtasin, edhe

Dine Barmashin i shpalla të arratisur. S'kisha si t'ia bëja ndryshe. Kështu raportova në kështjellën e Tuzit, kështu njoftova edhe komandaturën e divizionit në Shkodër. Eh, kjo lloj lufte qenka më e vështira. Po mbushen gaçi dy vjet e nuk po mësohem me këto lloj ndeshjesh të heshtura... Një gjë është e vërtetë: Si shumë hapur i kam kryer veprimet! Nëse kësaj here nuk bie brenda, duhet të jem më i matur...»

Në kohën kur Oso Kuka u nis për në Shkodër, Shpuza gjendej në prag të një rrëmeti të madh. Këtë nuk e dinte Osoja. Ai, gjatë atij udhëtimit, duke i bërë pyetje vetes, arriti në një mendim të saktë: «Nuk më thërrasin në divizion për këto që më mendojnë.» Megjithatë zuri vend në kallamishte buzë liqenit. Dërgoi Pjetër Berishën të thërriste Ali Armëtarin. Si u bashkua me të, vajtën vjedhurazi në Zdralej. Në të ndarën e fshehtë të kafenesë tek Udha e Karvaneve u ulën për të biseduar Oso Kuka, Hasan Alia dhe Ali Armëtari.

— Nga Mirosh Shega mësuam pse të kanë thirrur në komandaturën e divizionit, — i tha Oso Hasan Alia.

— Si të thashë dy fjalë udhës, — i tha Alia Oso, — do të shoqërosh për në Stamboll një bandë të rrezikshme.

— Janë vrasës politikë me damkë dhe agentë të zاناتit, — plotësoi Hasan Alia. — Financohen fshehtas nga shtete armike të Perandorisë Osmane.

— Qenka punë me spec, — tha Osoja, — u dashka ta kundërshtoj këtë detyrë të ngatërruar.

— Pse? — pyeti Ali Armëtari.

— Armiqtë e pushtuesit osman me njëfarë mënyre janë miqtë tanë, — tha Oso Kuka.

— Shtetet armike të Perandorisë Osmane mos i pandeh për miq të shqiptarëve. Tokat e sunduara nga otomanët i lakmojnë për vete, — tha Hasan Alia. pastaj vijoi: — Banda për të cilën të folëm, përbëhet nga vrasës, kusarë dhe të zvetënuar.

— Pyes dhe nuk gjej përgjigje, përse pikërisht mua

më zgjodhën ta shoqëroj këtë bandë për në Stamboll?!
— tha Oso Kuka.

— Bisedova goja-gojës me Mirosh Shegën, — tha Hasan Alia. — Miroshi ka zbuluar se sundimtari i vilajetit të Shkodrës ka marrë porosi prej një njeriu me peshë në Ministrinë e Luftës, i cili paska kërkuar të të ngrenë në përgjegjësi. Po ashtu, Miroshi mendon se sundimtarit të Shkodrës përveçse i duhet një oficer i zoti e trim, ndoshta i shtyrë nga Bademili, kërkon të vërë në prova besnikërinë tënde kundrejt Perandorisë Osmane. Po ashtu, edhe komandanti i kështjellës së Tuzit të ka ngritur permendore me lëvdata. Të quaka oficer të pazëvendësueshëm. Për t'i dal ndonjë zemërimi të mundshëm të mikut të Mehmet Ali pashë Misirit, që punon në Ministrinë e Luftës në Stamboll e që ka kërkuar ngritjen tënde, kërkojnë të të vënë në provë. Një udhë e dy punë. Të shoqërosh për në Stamboll një bandë aq të rrezikshme, lidhjet e së cilës çojnë në zbulimin e të fshehtave të shumë shteteve të mëdha, domosdo është një detyrë tejet e vështirë. Rreziku do të të përgjojë e do të të kanoset në çdo hap...

— Përse nuk i gjykuan banditët në Shkodër dhe t'i ekzekutojnë këtu, kur çenka puna kaq e dretnuar?!
— pyeti Osoja.

— Kryetari i bandës, — tha Ali Armëtari, — njëfarë Shelaf de Bruski, nuk pranon t'u thotë as gjysmë fjale hetuesve. Ai quaka të denjë vetëm gjykatën e lartë ushtarake në Stamboll.

— Ç'mund të presësh nga një perandori e veremotur si ajo Osmane?! — tha Hasan Alia. — Pikërisht mbi këta funksionarë çapaçulë kanë bërë presion shtetet, që investojnë bandën e Shelaf de Bruskit dhe është lëshuar urdhri që banda të përcillet për në Stamboll. Duket janë të bindur që, nëpërmjet pusive gjatë rrugëtimit, t'i çlirojnë e të mos dalin në shesh ndërhyrjet kundër popujve të robëruar. Njëherazi përpiqen t'i shpëtojnë edhe zbulimit të funksionarëve të Peran-

dorisë Osmane që janë bashkëpunëtorë ose kanë lidhje me këtë organizatë.

— Stambolli ka dërguar edhe një repart special, i cili do të shoqërojë për në Stamboll Shelaf de Bruskin me bandën e vet, — tha Ali Armëtari.

— Atëherë ç'nevojë paskan për mua dhe koshadhen përcjellëse që do të drejtoj?! — pyeti Osoja.

— Hafijeve që punojnë për të huajt brenda Perandorisë Osmane u lipset asgjësimi juaj gjatë shtegtimit. Duke të zhdukur ty me koshadhen përbërë prej shqiptarësh, kërkojnë të na veshin fajin neve, — tha Hasan Alia.

— Nga ç'burime i mësuat fijet e këtij lëmshi kaq të stërngatërruar? — pyeti Oso Kuka.

— Mirosh Shega na tha diçka në vija të trasha, — gjegji Hasan Alia, — përfundimet i nxora unë.

— Mirosh Shega paska hyrë thellë në të fshehtat e perandorisë, — tha Osoja.

— Mirosh Shega zbuloi bandën e Shelaf de Bruskit, tha Ali Armëtari, — prandaj e graduan bimbash të policisë.

— Edhe më parë Mirosh Shega ishte oficer policie, — tha Osoja, pastaj foli si me vete: — Përpara se të vendos të nisem në krye të koshadhes së shoqërimit, u dashka mësuar sa është me ne Mirosh Shega. Është a' i mëparshmi, apo...

— Ai është, i mëparshmi, — gjegji Ali Armëtari.

— Ashtu qoftë! — tha Osoja.

— Kam rrahur mendime dikur, po edhe sot e ruaj miqësinë me Mirosh Shegën, — tha Hasan Alia. — Dikur, shërbimin në policinë e pushtuesit, Mirosh Shega e quante të vetmen mundësi për t'u ardhur në ndihmë, ose për t'i shpëtuar patriotët shqiptarë që ndiqeshin dhe për të luftuar armikun nga brenda. Sot Miroshi gjendet në një udhëkryq. Pikërisht kur m'i shkoqiti skuthëritë e Shelaf de Bruskit dhe të disa titullarëve perandorakë, i mbërthyer nga droja mos të ndodhte ty gjë e keqe, ty, Oso Kuka, në detyrën e shoqërimit të bandës, më tha: «Edhe pse i shërbej

me besnikëri Portës së Lartë, kur u kanoset rreziku bashkatdhetarëve të mi si Oso Kuka, nuk mund të qëndroj sehirxhi... «E pyeta si mund ta merrja thënien e tij t'i shërbej me besnikëri Portës të Lartë». Miroshi renditi turbullt pikëpamjet e tij. Tha se dikur Perandoria Osmane vuante në shtratin e vdekjes. Dhe se ai, Miroshi, priste varrimin e afërm të asaj Perandorie, që të përfitonte diçka nga «testamenti» i saj për të mirën e Shqipërisë. Tashti që ka ardhur në fronin e sulltanit Abdyl Mezhitit, Miroshi më tha se nuk beson më te «testamenti» i ëndërruar. Në të njëjtën kohë lulëzimin e Shqipërisë nuk mund ta përfytyrojë ndryshe, veçse nën hijen e flamurit perandorak. I thashë se reformat e Abdyl Mexhitit ngjajnë me veprimet e tuhafit që përpiqet të shartojë një filiz të ri mbi trungun e një druri të kalbëzuar. Miroshi ma ktheu: «Ti, folozof, shikon si mundësi të vetme vetëm luftën me armë kundër osmanllinjve. Por këtë e provuam dhjetëra herë vetëm gjatë kësaj dekade. Veç gjakosjes dhe rrënimeve nuk fituam kurrëgjë. Unë u binda se ne, si popull i vogël, nuk mund të matemi me perandorinë e madhe. Duhet t'i shërbejmë asaj, që të shpëtojmë nga kafshimet e të tjerëve. Duhet të ruajmë forcat, me qëllim që e nesërmja të na gjejë shëndoshë e mirë, jo të plagosur në ndeshjet e përditshme. «Po t'i shoshitësh me kujdes këto ide të Mirosh Shegës, gjen edhe kokrra me bukë. Por kthesa e tij më bën të dyshoj në qëndrimin e mëvonshëm të Mirosh Shegës.

— Për një gjë jam i bindur, — tha Ali Armëtari, — sado të përpunohet Mirosh Shega, tradhtar nuk bëhet.

— Atëherë ta pleqërojmë çështjen për të cilën u poqëm, — tha Osoja.

— Shoqëria «Djelmënia shkodrane» është bërë me një vëlla, — tha Ali Armëtari.

— Nuk po të kuptoj, — ia pat Oso Kuka.

— Kemi krijuar edhe një shoqëri të rriturish, ia kemi vënë emrin «Atdhedashësit», — e sqaroi Ali Ar-

mëtari. — Parmbrëmë u mblodhëm dhe vendosëm: Ti, Oso, do të drejtosh koshadhen e shoqërimit të banditëve. Nëse arrin të nxjerrësh gjë për qëllimet e ardhjes së tyre fshehurazi në Shqipëri, na leverdis. Asim Kraja me komitët më të zgjedhur, me ta edhe Malë Spahia, Kolë Hoti, Cufë Boriçi, Gjeto Gruda, Gjergj Cemi do të të mbrojnë ty nga çdo e keqe e mundshme.

— Në ç'mënyrë do të më mbrojnë? — pyeti Osoja.

— Pajtuam gjithë lëkurët e esnafeve të tabakëve, krijuam një karvan. Ata janë nisur dje që pa aguar. Karvani ju pret gjatë udhës. «Karvanxhinjtë» nuk drejtohen nga Asim Kraja, që është kryesori për mbrojtjen tënde, por nga Cufë Boriçi, mjeshtër i esnafit të saraçëve.

— Do të marr me vete edhe Pjetër Berishën, — tha Osoja.

— Aq më mirë, — thanë njëzëri Alia dhe Hasani.

KREU V

Knjazi i madh i Malit të Zi ishte detyruar të nxi-rrte mësim nga disfata që kishte pësuar hordhia e tij në luftën me shqiptarët në rrafshin e Moraçës. Fill pas asaj ngjarjeje të përgjakshme, jo vetëm të afërmit e viktimave që kishin humbur kokën në ato përleshje, por mbarë populli malazias shikonte me dyshim marrëdhëniet e knjazit me sundimtarët osmanë në Shkodër.

Knjazi kishte kërkuar ndihmë dhe ishte këshilluar me popët dhe vetë vlladikën. Ai u gjend përpara së vërtetës kryeneçe se populli i thjeshtë malazias ishte kundër çdo lufte me fqinjët e tyre, shqiptarët. Sidomos një mëri e përgjithshme ishte përfutur kundrejt knjazit qysh kur u ishte lënë dorë e lirë osmanllinjeve të bënin si të donin me kuçiotët.

Kur shpuzjanët pushtuan kështjellën dhe dëbuan që andej garnizonin e vogël osman, knjazi i madh lëshoi urdhrin për një mobilizim pravosllav kundër rrezikut osman që u trokitkësh te porta e hajatit të Malit të Zi.

Rrapatuan kambanat e të gjitha kishave dhe të ma-

nastireve në tërë Malin e Zi: «Shpuzjanët gjenden në rrezik. Oburrani t'u vemë në ndihmë! Ata, të vetëm, nuk mund të mbrojnë kështjellën e Shpuzës. Të sulemi drejt Shpuzës, përpara se atje të vijë ordi të tjera osmane!...» Këto dhe fjalë të tjera të përafërme iu thanë besimtarëve nëpër faltore. Shumë veta pyetën nëse shpuzjanët kishin kërkuar ndihmë U tha se ata gjendeshhin të qerthulluar nga deti i asqerëve osmallinj dhe nuk kishin si të merreshin vesh. Megjithatë, përveç vojvodëve dhe disa fanatikëve të rrjedhur, të tjerët nuk u bashkuan me vojvodët që do të venin në Shpuzë.

Knjazi i madh thirri me ngut renegatin kuçiot, Dimko Pusoviçin, i dha një qese me florinj dhe i tha:

- Kam dëgjuar se të janë zhdukur dy binjakët.
- Po i paguaj prapësitë në këtë botë, gospodar,
- ia ktheu pikë e helm Dimkoja.
- Jo prapësitë, por paftësive po u paguan haraç...
- ia ktheu knjazi.

— Domethënë ju... — belbëzoi Dimkoja me dhimbje dhe iu faneos mendimi kobzi: «E plagosa, por nuk arrita ta vras Dasho Shkrelin! Knjazi qenka hakmarrë duke m'i vrarë binjakët...» dhe i ra përdhe qesja me paratë që i kishte përfshirë me aq lakmi.

— Dimko Pusoviç, — i tha knjazi i madh, — binjakët janë shëndoshë e mirë. T'i kishte rrëmbyer Sefoja, vëllai i Dasho Shkrelit, si shpagim për plagosjen e të vëllait. Ia nxorën nga thonjtë trimat e mi. Binjakët mund t'i shikosh. Por, për siguri, do t'i mbaj në sarrajin tim. Kur ta përmbushësh marrëveshjen, për të cilën të dhashë kapar të mirë, do të vish këtu, të marrësh hakun dhe binjakët.

— Bën t'i shikoj diemtë?

— Posi, por pa u takuar me ta. Një trim i mallëngjyer nuk i ngjan vetvetes...

Pasi i pa Dimkoja binjakët nga një dritare e kryqëzuar prej hokurash, u nis i vendosur të kryente detyrën e knjazit.

Pa i thënë udhë mbarë, knjazi i kujtoi edhe një herë Dimkos:

-- Dasno Shkreli gjendet në Shpuzë. Pasi ta vrasësh, mos harro t'i lësh pranë kufomës armen me iniciale dhe emblemën e Zharko Drekalloviçit... Armen me iniciale dhe emblemën e prijësit të Kuçit. Po nuk e bërë këtë, binjakët nuk do t'i shikosh kurrë, as hakun nuk do ta marrësh...

Ndërkohë, kur vojvodët më ngucakëqij të knjazit me një hordhi fanatikësh të rrjedhur marshonin drejt Shpuzës, te brinjët e dhëmbëzuara të Gjiut të Vashës, atje ku liqeni lëshon degëzime deri rrëzë malit të Tuzit, bëhej luftë. Vargani i pritave shqiptare shtrihej nga brigjet e liqenit deri në malin e Valeçikut. Atje kishin zbritur luftëtarët nga Kastrati, Shkreli, Kelmendi dhe Rrënxat. Me ta ishin bashkuar edhe plot fusharakë shqiptarë e malazez.

Ekspedita osmane e Shkodrës, pas disa sulmeve të furishme, e gjendur nën goditjen e dendur e të padepërtueshme të mbrojtësve, u bë kutullaç. Filloi të rrihte brigjet me artileri, por pa ndonjë përfitim. Valliu urdhëronte ekspeditën të vazhdonte luftimet.

Banorët e brigjeve të Cemit, shumë luftëtarë nga Malësia e Madhe nuk lanë të bënin çap tutje katër batalione të Tuzit. Kurse Hoti, Gruda, Kraja, Shestani dhe shumë luftëtarë nga qyteti i Shkodrës mbronin Shpuzën nga ushtria osmane e pashës së Podgoricës.

Vojvodët me fanatikët e fandaksur sulmuan në fshehtësi Shpuzën prapa shpine. Shpuzjanët, për të futur armikun në grackë, e kishin lënë të lirë një përrua në prapavijë të mbrojtjes.

Dasho Shkreli me çetën e vet dhe shumë luftëtarë shpuzjanë i futën brenda një rrethimi dy batalionet e knjazit.

— O vojvodë Gofaniç, nuk dija se je kthyer në fyell nga këndohen mekamet e knjazit! — i thirri Da-

shoja nga prita vojvodës mercenar; pastaj u ngrit në këmbë dhe kërkoi të bisedonin përpara fillimit të luftimeve sipas rregullave të malësisë.

— Të bisedojë si burrat, posi, — tha vojvodë Gofaniçi duke u ngritur në këmbë. Sakaq shtiu mbi Dasho Shkrelin dhe u hodh vringthi në llagëm. Dasho Shkrelit i theri supi. Plumbi ia kishte çarë gunën dhe çarëshur lëkurën e supit.

Luftëtarët e çetës së Dashos, të zemëruar se u morën nëpër këmbë pabesisht rregullat e luftës, hovën nga pritrat rrethuese. Vojvodë e kapedanë u strukën nëpër llagëme. Kurse turma e fanatikëve u dyndën për të çarë rrethimin në një çeltnë si potkua. Andej u pritën me rrebeshe plumbash e me vringëllima shpatash. Turma u rikthye andej nga kishte ardhur duke luftuar me guximin e të marrit.

Dasho Shkreli, për të mos lënë të derdhej gjak midis fqinjëve, duke ditur se vojvoda ishte i krisur dhe mendjemadh, mendoi ta cyste, që t'i dilte ballë për ballë: — Vojvodë Gofaniç, kur qenke kthyer në minuk dhe kafshuake tinëz?! Dil, në ta mban, të matesh si burrat!

— Pritmë, Dasho Shkreli! Të tregoj unë sa të kushton lëkura të përgojosh krenarinë e vojvodëve malazez! — thirri Gofaniçi duke ecur gërmuqas përgjatë vijës që ngjante me ndonjë llagëm luftarak. Kishte ndër mend t'i dilte në anën nga nuk e priste kundërshtari dhe ta vriste duke qëndruar në këmbë.

Mirëpo Dashoja, që e provoi pabesinë pak çaste më parë, megjithëse i therte plaga në sup e gjaku i rridhte vu, i thirri:

— Gofaniç, fjalët që thua, nuk i përshtaten zvarritjes sate si hardhucé!

Vojvoda, që kishte arritur në fund të vijës, brofi me pushkën drejtuar Dashos, duke këlthitur:

— Ja ku më ke! — shtiu dhe njëkohësisht ra i vdekur përdhe.

Dashoja e kishte mbajtur në nishan dhe kishte shtënë më parë.

Vdekja e Gofaniçit, prijësit më ngatërrestar të asaj hordhie, bëri që të tjerët të tërhiqeshin nga fusha e betejës duke luftuar. Luftëtarët shqiptarë u hapën një shteg të ktheheshin andej nga kishin ardhur.

Vetëm një njeri që ishte mbledhur si iriqi në një si strofull në shkëmbin shtufor rrëzë drurëve, nuk u largua me të tjerët. Ai priste një rast. Ishte Dimko Pusoviçi.

Në atë përleshje të shkurtër ishte vvarë Sefo Shkrelit.

Dashoja hapi varrin me duart e veta dhe e varrosi trupin e vëllait, Sefos. Pastaj u mbështet mbi trun-gun e një gështenje të egër. Mjeku popullor, Rrok Palca, të cilin e quanin heqimi i çetës së komitëve, filloi t'ia mjekonte plagën Dasho Shkrelit. Njëzet-tridhjetë hapa më tutje, një grup luftëtarësh të Dashos hapnin edhe katër varre për të rënë të tjerë.

Dimko Pusoviçi filloi të kapërcente nga shkurrja në shkurre si ndonjë karkalec. Pastaj zvarrimthi iu avit një kaçube sipër gështenjës së egër. Përgjoi. Si vuri re se luftëtarët, të mallëngjyer e të pikëlluar, varrosnin të rënë, Dimkoja kërceu dhe ia nguli thikën prapa shpine heqim Rrokut. Pastaj me dy kobure shtiu mbi Dasho Shkrelin.

Dashoja, edhe pse i goditur për vdekje, arriti të nxirrte koburen prej brezi. Në kohë kur Dimko Pusoviçi u përkul të linte pishqollën dhe emblemën e Zharro Drekalloviçit aty pranë, Dashoja ia zbrazi armën në fytyrë.

Trimat e Dashos u gjendën me një frymë pranë tij. Bashkuan dy guna, e vunë prijësin mbi to dhe u nisën për në Zhabjak, ku gjendej një grua e cila shquhej për shërimin e plagëve të armëve të zjarrit.

Dashoja, ndonëse po e linin forcat, porositi luftëtarët:

— Merrini pishqollën dhe emblemën. I njoh. Janë

të Zharko Drekallës. T'ia dërgoni dhe t'i thoni: «Një kuçiot më vrau me armët e tua...»

Ndërsa po e shpinin në Zhabjak, Dashoja ndjeu se si po i ftoheshin këmbët. Në ato çaste iu kujtua e shoqja, Saja. Pastaj vargjet e këngës që i ishin shtënë në ëndërr nëpër pritën e pareshtura. Ai lëvizi buzët.

Atë çast ndjeu se një përçik poshtë zemrës u ngujua vdekja që po i ngjitej si ndonjë shtrigë e mërdhirë, së cilës nuk i pritet sa t'i ndajë njerëzit nga jeta. Ai me të lëvizura buzësh i këndonte gruas së vet shtatzënë, djalit që do t'i lindte ajo.

Sikur të kishte patur jetë, Dashoja nuk do t'i këndonte djalit, por dy vajzave binjake që kishte lindur Saja pikërisht në ato çaste...

PJESA E TRETË

KREU I

Ishin rrokullisur dymbëdhjetë mote nga koha kur ishte vrarë Dasho Shkreli. Oso Kuka ishte emëruar zëvendëskomandant i policisë së vilajetit. Komandant kishte Mirosh Shegën. Knjaz i provincës së Malit të Zi ishte bërë pric Daniloja.

Çdo përvjetor të rënies së Dasho dhe Sefo Shkrelit festonin ditën e lindjes binjakët e Dasho Shkrelit. Njërën e quanin Dashe, i ngjante së ëmës; tjetrën e quanin Kumrije, i ngjante të atit. Kjo e fundit, ndonëse dymbëdhejtë vjeç, ishte gacë e ndezur. Osoja bënte shumë pas Kumrijes.

Atë mbrëmje të përvjetorit të dymbëdhjetë, Osoja i kishte sjellë Dashes një jelek me qëndisma ari, kurse Kumrijes një kobure me zbukurime argjendi. Kumrija, e ngazëllyer për atë dhuratë të ëndërruar me vite, qeshi, këndoi e vallëzoi duke thirrur: «Dil në sheshmejdan, o sulltan benevreja, të matesh me vajzën e Dasho Shkrelit!» Fjalët e saj lanë gojëhapur Sajnën me të kumatën. Imagjinata e vogëlushes e mah-

niti edhe Oso Kukën. Kumrija nuk pushoi së cicëruari. Ajo me kobure në dorë kallëzonte si do t'i hipte kalit, si do të ngjitej në kështjellë të vriste sundimtarin osman. Pastaj do të bëhej zotëruese mbi topat. Do t'ua zbraste ordive. E, mbasi të dëbonte pushtuesit, do të tërhuzej për të marrë hakun e babait e të axhës...

Befas heshti e zymtuar. Po të mos i vinte turp prej Osos, ishte gati të shkruhej në vaj. Qëndronte buzëvarur, vetullngrysur dhe e nemitur. Kur Osoja i tha se një kreshnike si Kumrija e Dasho Shkrelit që vret valinj dhe vë përpara ordi nuk i ngjan vetvetes, nëse çelet e ngryset si dita e vjeshtës, Kumrija iu afrua Osos dhe përshpëriti në vesh: «Kush beson se mund të bëjë kreshnikëri një vajzë?!»

— Unë besoj, — ia ktheu Osoja dhe përmendi Norcën e Kelmendit.

— Po Nora ishte veshur si djalë, kur e vrau pashanë. Mua më bien të mëdha teshat e babait dhe të axhë Sefos, — i përshpëriti Kumrija.

— Do të porosis te terziu më i mirë tesha për shtatin tënd, — ia ktheu me përshpëritje Osoja.

Përnjëmend?

— As mos dysho në fjalën time!

Kumrija shpërtheu:

— Oso Kuka, kurrë mos të vdektë ora! Të gjitha lahutat shqiptare veç për ty këndofshin, që ia gëzove kaq shumë zemrën një vajze jetime me babë e axhë të vvarë e gjak pa marrë!

Gratë derdhën lot. Osoja, i prekur, u ngrit të ikte. Iu lutën të qëndronte edhe ca, sidomos Kumrija. Por ai nuk ndenji. Fshehurazi vajti në lagjen «Dudas», tinëz u largua andej.

Kur po kalonte pranë Xhamisë së Mahmutit, vuri re dy hije. E ndiqnin nga larg duke u çapitur nën hijen e mureve. I vërejti pa rënë në sy. Ishin klerikë. «Do të kenë falur jacinë, — mendoj Osoja, pastaj u kujtua: — Jacia falet një orë pas perëndimit

të diellit, tashti është mesnatë!» Ktheu kokën. Hijet që e ndiqnin fshehën fytyrat. Shpejtoi hapin, me qëllim që të fshihej te bërrylaku i Udhës së Bajës, t'i priste e t'i kapte atje. Atë çast vuri re edhe tre klerikë myslimanë të tjerë që dolën nga qoshku i udhës «Ollulahaj» Duke kaluar me kapërcime nën hijet e shtëpive e të mureve të larta u strukën tek udha «Qorrej». Atje pritën. Ata që i vinin nga prapa, nguteshin të shkurtonin largësinë. Tutje, te lakorja kundruall, dolën edhe tre klerikë të tjerë. Kur Osoja po matej të nxirrte shpatën prej këllëfi, mu te Sheshi i Camërdhokëve mbiu Pjetër Berisha. Përballë vinin të ndarë dy e nga dy, me largësi dhjetë-dymbëdhjetë hapa, të shkujesur, në dukje si kalimtarë të rastit, Cufë Boriçi, Malë Spahia, Kolë Hoti e Gjergj Cemi. Osoja vështroi prapa vetes. Dy njerëzit që e patën ndjekur, ishin zhdukur. Ibrahim Kopliku e Gjeto Gruda po vinin andej nga kishte ardhur Osoja. Edhe të strukurit te qoshku i udhës «Qorrej», klerikët, u zhdukën. Oso Kuka u mallëngjye. Sa dëshirë kishte atë çast të ngjatjetohej me të përbetuarit, shokët, që e ruanin dhe e mbronin në çdo kohë! Mirëpo ata kaluan krah tij duke i hedhur vetëm një shikim të ëmbël, sikur t'i thoshin: «Vazhdo rrugën tënde, vëlla, kudo ne na ke krah!»

Kur dolën te bigëzimi i rrugëve «Dukagjinej» dhe «Ndocej», Pjetër Berisha që i ishte bashkuar kapedanit, shfryu:

— Qenat! Sa i panë vëllezërit tanë, u bënë furtunë e tym!...

— I njohe? — pyeti Osoja.

— Nga nëntë, vetëm njërin, — gjegji Pjetri.

— Cili ishte?

— Terak Kiri.

— Prandj erdhe të më presësh? — pyeti Osoja.

— Janë shpërndarë pesëdhjetë burra për mbrojtjen tënde...

— Prej kujt të më mbrojnë?

— Erdhën dy veta, trokitën në derën time dhe

thanë: «Je adjutant i Oso Kukës dhe fle gjumë, kur kapidanit i kanë kurdisur pushi!» Unë menjëherë vrapova në Dudas. Të prita derisa dole. Duke e ditur se të fyen ecja prapa teje, kalova arkapi më arkapi, të ruajta nga larg. Nga ata që pashë, njoha vetëm Terak Kirin.

Oso Kuka nuk vajti në shtëpi, por në zyrën e vet. Në një të ndarë kishte edhe minderin me shilte. Megjithëse e porositi Pjetrin të kthehej në shtëpinë e tij, mbasi komandatura e policisë kishte roja rreth e qark, Oso Kuka e dinte se as Pjetri, as të përbetuarit nuk do të vinin gjumë në sy tërë natën. Ashtu, i mbështetur në shilte, siç gjykonte çdo mbrëmje veprimet e ditës, shkoi nëpër mend gjithçka.

«...Muaji ramazan duhej të quhej muaji i ngatërrësive, — mendoj me vete Osoja. — Nuk ndodhin gjullurdi në tërë vitin, sa shpërthejnë në këtë muaj. Besimtarët që agjërojnë tërë ditën, gjithçka e shikojnë kokëposhtë. Mjafton një fjalë, pëlçet sherri. Zaten vrasjet më të shumta ndodhin në këtë muaj. Po me mua ç'kanë?! Jo, jo, ky përgjimi im prej njerëzish të maskuar si klerikë s'ka të bëjë as me nervozizmin e agjeruesve, as me... — Midis atij mendimi iu fut si barut i ndezur emri i Terak Kirit. — Çfarë kërkon Teraku! Nuk u ngop së vepruari kundër meje! Mos përgjimi është i shtyrë nga shkaqe politike?!...

Vegimi i solli përpara Bademilin, me buzët si pafta llamarine. Iu përhinë sytë e tij me feksje blu, grabitqarë si të fajkoit që përherë lëvizin duke gjurmuar prenë.

«Mos ka mësuar për vizitat e mia të herëpashershme te familja e Dasho Shkrelit? — e ngacmoi Oson një dyshim tjetër. — Është e vetmja shtëpi ku hyj e dal. Paçka se shkoj fshehurazi, Bademilit nuk i shpëton gjë. Pas një përimtimi të ngutur të të gjitha rasteve kur e kishte kapur syrin dyshues të Bademilit, Oson e sulmuan pyetje të tjera: «Mos Bademili e ka organizuar këtë ndjekje me njerëz të hurit e të litarit për të më bërë qepaze në sy të bashkëqyteta-

rëve, të cilët mund të dilnin për të bërë sehir shamatën me halabakët?! Bademili mund të ketë pritur të vrisja ndonjërin dhe nesër të më thërriste dhe të më sulmonte me pyetje të dyshimta... Mos ka rënë në gjurmë, apo pse e ka në gjak dyshimin për cilindo, dyshon edhe tek unë? Po unë i kam shpëtuar jetën...

Dhe Osos iu kujtua udhëtimi për në Stamboll përpara dymbëdhjetë vjetësh, kur pati shoqëruar bandën e Shelaf de Bruskit. Në atë përcjellje pati marrë pjesë edhe Bademili. Ai pati qëndruar vazhdimisht midis koshadhes së përbërë vetëm prej shqiptarëve, komandant i së cilës ishte Oso Kuka.

Gjatë atij udhëtimi të gjatë, një ditë, në të perënduar të diellit patën arritur rrëzë maleve Rodope. Pesë minuta i ndanin nga bujtina buzë lumit Neslon, ku do ta kalonin natën. Komandanti i repartit që kishte ardhur nga Stambolli për të marrë në dorëzim bandën, kishte veçuar Bademilin dhe Oson e u kishte thënë:

— Mblidhni ushtarët tuaj dhe kthehuni në Shkodër! Të mos ju hajë merakun për bandën. Rreziku i ndonjë sulmi të papritur kaloi. Deri në Stamboll i shoqëroj unë.

Osoja kishte hetuar si i kishte vërshuar gjaku në fytyrë Bademilit. Fjalët e kolonelit e kishin bindur përfundimisht Bademilin se kishte të bënte me bashkëpunëtorë të bandës De Bruski.

— Allajbej Serbes, qysh në Shkodër e morët vesh prej kujt i marr urdhrat unë, — i kishte thënë oficerit të lartë Bademili. — Bandën e Shelaf de Bruskit e kemi kapur ne në vilajet, ne do ta dorëzojmë në Stamboll!

Komandant Serbesi kishte dashur ta arrestonte Bademilin. Por kishte ndërhyrë Oso Kuka:

— Nëse arrestohet Bademili, ka për t'u derdhur gjak!

Pjetër Berisha, që i qëndronte përherë pranë Oso Kukës, kishte njoftuar trimat shqiptarë të koshadhes. Ata, në befasi, kishin çarmatosur oficerët e repartit

që komandoheshin nga kolonel Serbesi. Pastaj kishin qerthulluar vendin. Kolonel Serbesi, që e kishte parë punën pisk, kishte kërcënuar me nervozizëm:

— Heq dorë nga shoqërimi i bandës De Bruski. Këtë çast do të nisem për Stamboll. Do të njoftoj Ministrinë e Punëve të Brendshme që më ngarkoi me këtë detyrë; po qe se nuk merren masa kundër jush deri me varje në litar, do të shkoj te sulltani!

— Nisu! — i kishte thënë Bademili.

— Dhe dije, o allajbej, — kishte thënë Oso Kuka, — trimat e vilajetit të Shkodrës do të maten me ju jo me fjalë, por me zjarr, po qe se ju ndërmerrni ndonjë punë të mbrapshtë gjatë këtij udhëtimi!

Kolonel Serbesi kishte kërkuar t'u ktheheshin armët oficerëve të tij. Osoja kishte kundërshtuar.

Sa kishin vajtur në bujtinë, Osoja kishte dërguar Vjedhtazi Pjetër Berishën tek Asim Kraja e Cufë Boriçi me shokë, të cilët i kishin dërguar të përbetuarit shkodranë për të mbrojtur nga çdo e papritur Oson. Pjetri i kishte treguar Asimit si qëndronte puna. Asimi i kishte vënë prapa kolonel Serbesit gjysmën e trimave të vet.

Kur kishin mbërritur te delta e lumit Ergane, midis turmës së udhëtarëve që prisnin trapin të kalonin lumin, Osos i kishin tërhequr vëmendjen tre burra. Ndonëse të veshur si fakirë, ai i kishte njohur. Ishin oficerë të kolonel Serbesit, me të cilët ishte ndarë në Rodope. Osoja i kishte mbajtur në sy. Kur njëri ishte matur të shtinte mbi Bademilin, Oso Kuka ia kishte mbërthyer dorën e ngritur armën. Plumbi kishte fluturuar në ajër. I kishte arrestuar të tre. Bademili ishte marrë pastaj me ta ashtu si dinte vetë. Duke hyrë në Stamboll, ai i kishte thënë Oso Kukës:

— Qysh kur u lëshua urdhri i valiut t'i nisnin agjentët e kapur për në kryeqendrën perandorake dhe të mos zhvilloheshin hetimet as gjykimi në Shkodër, dyshova se valiu ishte bashkëpunëtor i Shelaf de Bruskit. Kur erdhi ekspedita e posaçme për t'i marrë, u binda se luante një hile e madhe dhe se banda kishte

bashkëpunëtorë edhe në gjirin e selisë perandorake. Për ta vërtetuar edhe një herë dyshimin tim, ngula këmbë t'i përcillja vetë banditët. Valiu pranoi. Kur i thashë se do të krijoja një koshadhe nga vilajeti për shoqërim, valiu u hodh përpjetë. Këmbëngula të mësoja arsyen e atij kundërshtimi. Valiu, pas një ngurrimi, domosdo për të fituar kohë të jepte një përgjigje bindëse. tha: «Po t'i shoqërojë edhe një koshadhe nga vilajeti, fyejmë Portën e Lartë, e cila ka dërguar repart të posaçëm me allajbej Serbesin për atë punë.» Pastaj, për të mësuar sa të thellë e kisha dyshimin, sundimtari më pyeti: «Përse ngul këmbë në tëndën? Nëse ke ndonjë të dhënë, apo gjë tjetër që të mundon, duhet t'ia thuash eprorit tënd të parë si veqil që je!... — Pas një pushimi të shkurtër, Bademili vijoi: — Kam pasur bindje përherë, tashti ngul këmbë se ju, arnautët, po ju bëri njeriu për vete, jeni më besnikët që ka rruzulli. Sot u binda përfundimisht.»

Osoja e kishte dëgjuar Bademilin pa e dhënë veten dhe kishte menduar:

«Më parë besoja se mund të zbuloja të fshehtat e gjithë botës, sesa të vinte një çast e të thotë Bademili atë që mendon! Megjithatë duhet të ruhem, ky është tepër dinak. Ia shpëtova dy herë jetën, sepse ata që deshën ta vrisnin, ishin pleksur me bandën e Shelaf de Bruskit... Bademili lufton për paprekshmërinë e zotërimeve të Perandorisë Osmane, unë, nën hijen e Bademilit, do të luftoj kundër kësaj perandorie për lirinë e vatanit tim...»

Pas ca kohësh, mbasi kishin dorëzuar bandën e Shelaf de Bruskit në Stamboll, Oso Kuka kishte mësuar se shumë titullarë të Perandorisë Osmane ishin zbuluar si bashkëpunëtorë të Rusisë Cariste. Për çudi, emri i valiut të Shkodrës nuk ishte përmendur midis komplotistëve...

Këto solli nëpër mend Oso Kuka atë pasmesnate. Megjithëse kujtimi i hijeve që e kishin përgjuar sërish nuk e la të qetë, ai pyeti veten: «Mos, duke menduar

se Perandoria Osmane i ka ditët të numëruara, u nguta në veprime? Që kur jam emëruar zëvendëskomandant i policisë, futa shumë të perbetuar në policinë financiare, në doganë, në xhandarmëri e në nyjë të tjera. Mos u ka renë në erë këtyre Bademili? Por unë listën e besnikëve të mi që duhej të futeshin në vende kyçe, ia dhashë Ali Armëtarit, ky, nëpërmjet një të treti, ia ofroi Mirosh Shegës. Miroshi, anise ndjek vetëm deliktet ekonomike, mua ma ka ngarkuar sektorin politik, është komandant i policisë. Ai ka firmuar edhe emërimin e atyre njerëzve...»

Emri i Mirosh Shegës i kujtoi Osos një ndodhi përpara dy ditësh. E kishte thirrur Miroshi. I kishte thënë të vihej në krye të një batalioni të suvarisë policore e të nisej kundër Malit të Zi.

— Pse?! — e kishte pyetur i habitur Osoja.

— Sepse knjaz Daniloja përgatitet të sulmojë Shqipërinë! Synon të ngulet në Shkodër! — ishte përgjigjur Mirosh Shega.

— E presim buzë kufijve tanë. Atyre që shtrijnë putrën, ua presim kokën! — kishte thënë Osoja.

— Knjaz Daniloja ëndërron t'i dalë dore Perandorisë Osmane, — kishte thënë Miroshi.

Osos i kishte ardhur në majë të gjuhës të thoshte: «Mirë bën! Një armik i përbashkët, kur sulmohet nga të gjithë dhe nga shumë anë, shkatërrohet më shpejt e më lehtë!», por ngjiti gjuhën për qiellzë dhe foli tjetër për tjetër:

— Ato janë punët e Malit të Zi dhe të Perandorisë Osmane.

— Që kur Oso Kuka i veçuaka prej vetes punët e Portës së Lartë? — kishte pyetur Mirosh Shega.

Kur kujtoi me hollësi atë dialog me Mirosh Shegën, Oso Kuka i foli me zë vetvetes:

— Ngaqë e kundërshtova Mirosh Shegën, u bëra i dyshimtë. Megjithatë, unë do të bëj çmos për të penguar ndërhyrjet e mercenarëve apo të bashibozukëve në punët e Malit të Zi nga trojet shqiptare!

Princ Daniloja ishte i pari sundimtar klerik i Malit të Zi. I ushqyer qysh në fëmijëri me ambicie, Daniloja ishte këmbëngulës për zgjerimin e kufijve të Malit të Zi. Ai ëndërronte të fuste në dorë Hercegovinën nga njëra anë, Shkodrën nga ana tjetër.

Porta e Lartë, e frikësuar mos i shkisnin nga dora zotërimet perandorake, punën e parë që bëri, lëshoi urdhër për të gjitha autoritetet osmane në të katër vilajetet shqiptare të mos përdornin përkohësisht dhunën për zbatimin e reformave në krahinat shqiptare.

Sulltan Abdyl Mexhiti, me dekret të posaçëm, fali shumë të burgosur e të internuar shqiptarë. U bëri thirrje atyre feudalëve që e dinte se ia dëgjonin fjalën dhe klerikëve të sulmonin Malin e Zi nga jugu dhe t'i vinin në ndihmë ekspeditës osmane, të drejtuar nga Omer pashë Llatasi, që do të sulmonte Malin e Zi nga ana e Hercegovinës...

Sulltani i dha titullin pashë kapidanit Bibë Doda dhe e vuri në krye të një reparti mercenarësh të sërës së Terak Kirit, që do të nisej për në Mal të Zi.

U habit tërë populli i Shkodrës, kur mësoi se edhe Mirosh Shega me një batalion të policisë kalorsiake do të bashkohej me hordhinë e Bibë pashë Dodës. Gjer atëherë zor të gjendej edhe një oficer policie në shërbimin osman që kishte gëzuar njëfarë nderimi të heshtur të popullit si Miroshi.

Ali Armëtari dhe Gjeto Gruda vajtën te Hasan Alia. I thanë se vetëm ai mund ta bindte Mirosh Shegën të hiqte dorë nga ai trill marrëzie.

Hasan Alia vajti në vilën e Miroshit. I doli e shoqja dhe i tha se burri i saj kishte ditë që kishte vajtur në Stamboll. Megjë nuk e besoi, e kërkoi tërë natën. U bind se tjetri i ishte fshehur ballafaqimit me të dhe ishte i vendosur në udhën e nisur. I tha Ali Armëtarit: «Mirosh Shega po na del dore.» Pastaj vajti dhe u mbyll në «folenë e mendimeve filozofike», siç quante Hasani shtëpinë e vet përdhese rrëzë kodrave të Tepës, të cilën ia kishin ndërtuar shokët dhe miqtë

mbasi babai i vet, fajdexhi Mani, e kishte shpallur laik.

Meqë kohët e fundit Hasan Alia kishte shërbyer si hallkë lidhëse midis të përbetuarve dhe Mirosh Shegës, i rëndoi në shpirt kjo këthesë e keqe e tij. Solli nëpër mend rrugën që kishte ndjekur qysh përpara disa vjetësh, kur Mirosh Shega ishte bërë komandant policie për vilajetin...

Sapo i kishin ofruar postin e komandantit, Mirosh Shega, disi i lënduar, i ngashëryer dhe i menduar, kishte vajtur për ta pleqëruar punën me Hasan Alinë.

— Miku im u bëka komandant policie i një vilajeti! — i kishte thënë Hasan Alia dhe e kishte zhbiruar me një vështrim depërtues.

— Ende nuk jam bërë, erdha ta pleqërojmë përbashkarisht këtë emërim, — ia kishte kthyer Miroshi.

— Ti gjer dje i ke shërbyer popullit tënd, — kishte thënë Hasani. — Dinë gjë për këtë ata që po të ofrojnë detyrën e komandantit?

— Nuk dinë asgjë.

— Ti nuk ke ndër mend të lidhësh krushqi me Portën e Lartë?!

— Filozof, — ia kishte kthyer Mirosh Shega, — bindjet e mia, qysh se ka hipur në fronin e sulltanit Abdyl Mexhiti, nuk t'i kam fshehur. E ndiej të nevojshme të të them se edhe pa këtë post që po më ofrojnë, jam kundër çdo armiku të Perandorisë Osmane, përveç shqiptarëve. Lulëzimin e vatanit nuk e shikoj ndryshe, veçse nën hijen e flamurit perandorak.

— Flijimi nuk duhet të arrijë gjer atje sa të vetëvritesh për të marrë në mbrojtje një kufomë... — i kishte thënë Hasani.

— Nuk erdha të më bësh të ndryshoj bindjet e mia, — kishte folur disi i nxehur Miroshi, — por erdha të të pyes: Ta pranoj gradimin?

— Nëse je i bindur se nuk do të molepsesh, bëj si të të duket më mirë, — i kishte thënë Hasani.

Vitin e parë Miroshi ishte prirur nga drejtësia e paanshme, sidomos në kapjen dhe gjykimin e speku-

limeve të kundërligjshme nga cilëdo që ushtroheshin ato. Vitin e dytë Miroshi ishte zhdukur. Ishte kthyer pas tre muajve i martuar. Thuhej se gruaja e tij ishte nga rrethi sulltanor.

Kur ortakia e firmës Llanej që merrej me tregti të jashtme i dhuroi një vilë në breg të Bunës, Hasan Alia vendosi t'i bënte një vizitë. Vuri re se gjithçka në atë banesë ishte tepër e kushtueshme. Darka që shtroi për Hasanin ishte aq e shtrenjtë, sa filozofit iu mbush mendja se vetëm me shpenzimet e asaj nate ai mund të kalonte mbi një muaj dhe jo dorështrënguar.

— Ha, filozof! Me bark të ngopur njeriu punon e shkruan më mirë, sepse nuk e shikon dynjanë me syrin e natës, por me ferkun e muajit maj... — i kishte thënë Mirosh Shega.

Hasan Alia kishte vënë re se Miroshi kishte filluar të bënte ndryshime edhe në fjalorin e vet. I ishte përgjigjur:

— Paskë harruar se ata që matin punët me hijen e vetvetes në mëngjes, mesditën e presin të dështuar e të ngrysur...

— Unë nuk i mat punët me hijen e sabahut, por me kutin e reformave të sulltan Mexhitit, — ia kishte kthyer Miroshi, — me reformat e Tanzimatit Perandoria Osmane po evropianizohet. Duke i shërbyer Portës së Lartë, më jepet rasti të aftësohem, të bëhem më i dobishëm për veten dhe për vendin tim. Nesër pasnesër vatani dhe mileti do t'i kenë sofrat plot si kjo që keni përpara...

Hasan Alia ishte ngritur dhe kishte ikur. Duke ecur përmes natës me atë përshtypje të keqe, kishte qortuar vetveten pse aftësitë e tij prej filozofi përjashtonin çfarëdo fasade diplomati, kur gjendja e mjeruar e atdheut kërkonte edhe atë mjeshtëri. Arriti në banesë te Kodra e Tepes duke bluar lloj-lloj mendimesh: «Po ta braktis edhe unë, Mirosh Shega do të kridhet edhe më thellë në punë të mbrapshta», —

kishte menduar Hasan Alia dhe e ruajti miqësinë me Miroshin «hiq e mos e këput».

Oso Kuka dërgoi njerëzit e vet në malësi. Pastaj me Pjetër Berishën dhe ata që ua kishte mësuar 'mjeshtërinë xheniere u përvodh. Natën vajtën, natën u kthyen. Ku shkuan e ç'bënë, askush nuk e mori vesh.

Hordhia e Bibë pashë Dodës që po marshonte drejt Malit të Zi, i gjeti urat të prishura. Kur u lëshuan në kërkim të vaut, mbi ta u vërsulën malësorët shqiptarë.

Më i mençuri u tregua Mirosh Shega. Ai, si nuhati gjendjen, bashkë me batalionin e tij të suvarisë u kthye nga rruga e nisur. Duke u përvjedhur maleve e rrëzave, një mesnatë u gjend në Shkodër.

Ata mercenarë të handakosur që iu shmangën private të malësorëve dhe përbiruan nga mundën, u gjendën në Podgoricë. Atje u bashkuan me repartet osmane, marshuan drejt Cetinjës. Atyre që mbetën pa kokë, u humbi edhe varri. Ata që ia kthyen shpinën betejës me malazeztë, nuk guxuan më të ktheheshin në truallin shqiptar, përveç tarafi i Terak Kirit, i cili për një gërvishtje kërkoi dekorata dhe para nga valiu osman.

Ekspedita osmane e Omer pashë Llatasit që sulmoi Malin e Zi nga ana e Hercegovinës e që shpresat i mbështeste edhe te forcat mercenare të Bibë pashë Dodës, u zhgënjye. Megjithatë bënë shumë luftë.

BULETINI I SHKODRËS

Një njeri gjysmë i urtë gjysmë i marrë, duhet ta ketë më të madhe mençurinë, ndryshe do t'i vihen shumë nofka, siç po ndodh me valiun Osman Masar pashën, që po e quajnë edhe lahper edhe kryebeter! Ia ka bërë borxh Shkodrës. Nuk zuri mend i paudhi nga ç'pësuan dhjetëra sundimtarë që i dërgoi padishahu në Shkodër! Dikush me dajak, të tjerët me gjak ia lanë hijen këtij vilajeti. Zaten nuk erdhi një titullar i lartë nga qendra perandorake si vali pa shoqcat matrapazë, spekulues e dallaverexhinj.

Perandoria Osmane gjendet në luftë me Rusinë. Knjazët serbë, malazez, bullgarë e arkondët grekë përpiqen të kafshojnë njëri-tjetrin dhe të gjithë së bashku trojet shqiptare. Mos shpreson zotëria e tij, Osman Masar pasha, se shqiptarët gjenden midis shumë zjarrësh, janë të dënuar nga fati të ulin kryet dhe ai, vali, të bëjë ç'të dojë?! Sundimtari do të quhej i mjeri për mend, nëse shpresonte në të tilla ëndrra. Megjithatë, njerëzit që meritojnë plumbin, nuk i quajmë asisoj meqë pushka e shqiptarit nuk shtie në njerëz të papërgjegjshëm...

Të gjithë këta rreshta i harxhuam jo vetëm pse vali Osmani është bërë bashkëpunëtor me fajdexhinjtë e mëdhenj, as pse kurdis dallavere me sipërmarrësit e mëdhenj të drithit, as pse është bërë frymëzues dhe përkrahës i spekuluesve të brendshëm dhe të jashtëm. Për këto ai ka çfarë të mësojë nga fati i keq i paraardhësve të tij kobmëdhenj. Por të zemëruar se krijoi një rrjet të ndyrë censure përmes hafijeve vetjake dhe na i groposi disa numra të buletineve, ne po bëjmë këtë paralajmërim, pas të cilit (nëse nuk zë mend) i themi: «Të puthtë mortja në faqe!...»

Osman Masar pasha ua dyfishoi taksat «nizamie» vëllezërve tanë të një gjaku katolikë e ortodoksë. Nga 55320 që ishte, ua rëndoi në 110000 groshë.

E nisëm pak si ndryshe nga herët e tjera këtë numër të buletinit, ngaqë e ndiejmë për detyrë t'i ofrojmë lexuesit dijeni për pleksjen e vali Osman Masar pashës në disa skuthëri që do t'u dëgjohet mekami më vonë...

Tashti po i lidhim fijet e këputura me personazhet e ngahershme dhe me pasardhësit e tyre në fletushkën tonë.

Violinist Currani, domosdo është plakur, por ai, gjatë kohës që nuk jeni takuar me buletinin, ka krijuar shoqërinë «Dyzenxhinjtë shkodranë». Gjithmonë qëndron në krye të tyre si esnaf. Në këtë shoqëri janë edhe tre djemtë e Curranit. C'është më e pakapërdishme për otomanët, Currani ka futur në orkestër edhe të bijën, Marën. Ajo luan mrekullisht me mandolinë. Këtë shoqëri Shkodra e quan «lezeti i qytetit». Në të bëjnë pjesë edhe Latë Muka, Sali Sakica dhe Esmë defaxhesha. Meqë ra fjala, e shikojmë me vend të ndalemi pak te kjo femër që me guxim e mendje të zgjuar u ngrit mbi opinionin përçmues që kishin fanatikët për evgjitët; i ndihmoi Djelmënisë Shkodrane me armë, me këngë dhe me fjalë. Fitoi nderimin

e tërë Shkodrës. Esmaja është martuar qyshkur. Katër herë radhazi ka lindur binjakë. Meqë ka tetë djem si tetë yje, ajo thotë me shaka: «Kur të bëj edhe tetë varza, do të ndërpres pjellën!» Burri i saj ka strehuar kushedi sa herë Asim Krajën, i cili në krye të treqind komitëve gjendet kudo rreth e qark kufijve shqiptarë. Burrin e Esmasë e quajnë Derman. Është kryehamall në skelë.

Rabë fallxhorja, ndjesë pastë, pati vdekje të pakëndshme. Këta tre vjet mori thatësirë, siç e shikoni, kriza po thellohet, pa përmendur spekuluesit që po ia punojnë Shkodrës. Vitin e parë të pllakosjes së zisë së bukës, Raba, meqë kishte shumë nipër e mbesa që vuanin urie, vajti përtej Bunës, në Darze. I ndihmuan fshatarët. Ngarkoi gomarët dhe u nis për t'u kthyer në Shkodër. Meqë tek ura nuk mund të kalojë njeri pa paguar taksë, Raba që nuk kishte, kërkoi një va dhe e përfshinë dallgët bashkë me tre kafshët e ngarkuara. Vdiq Raba, por zanatin e fallxhores ua la dy nuseve të djemve dhe së bijës që është martuar matanë Urës së Bunës.

Dah bej Singia, përveçse çifligar i mykur, është bërë edhe tuxhar i madh i drithit. Tre, nga katër djemtë që ka, ia kalojnë babait në makutëri për fitime ku e ku, por edhe në fitme dhe intriga.

Djalin e madh të Dah bej Singisë e quajnë Syver. Qeveris çifligjet dhe akaparon drithin jeshil fshatrave nëpër ara. Të dytin e quajnë, më saktë vetëquhet tuxhar Nexhipi. Qeveris vetëm gazet e shumta. I treti, Adaleti, merret me transportimin e drithit jashtë vendit. Kanë mbi dyqind e pesëdhjetë hamaj, dhjetëra argatë, mëditës dhe shërbyes.

Hamall Çakërrri, që pati thyer këmbët në një aksident gjatë ngarkim-shkarkimit në skelë, ka vdekur. E shoqja, Havaja, që pati mbytur naibin për çështje nderi, u kthye prej burgu. I gjeti djemtë si mozot-mëkeq. Të pestë punonin si çirakë të paregjistruar tek esnaf Biza. Si të tillë kurrë nuk mund të bëheshin zejtarë, as të merrnin një grosh për punën e tyre. Ha-

vanë kolose nuk e kishte dobësuar burgu. Pyeti, I thanë se te Biza, nga dyzet çirakë që kishte, vetëm pesë figuronin në listat e esnafit. Në atë kohë mori vesh se Biza lëshonte mbi tridhjetë shtëpi e dyqane me qira, me të ardhurat e të cilave mund të mbante edhe dyqind anëtarë të familjes. I vajti e i tha:

— Shterpan i mallkuar! (Biza kishte tri gra, nuk kishte asnjë fëmijë ngaqë në rini të tij ishte marrë me do femra të liga që vinin me vaporë nga jashtë). Në varr do t'i marrësh fitimet e njomura me djersën e gjakun e fëmijëve tanë?!

— Largomu sysh! Nuk të njoh! Bile më dhembkan sytë kur më dalke përpara!

— Jam e ëma e Lamit, Canit, Danit, Shanit e Ganit që punojnë tash shtatë vjet për ty dhe...

— Aaaaa! E Çakërrajve qenke ti! Shko bridh nëpër burgje! Rebelja lind rebelë! Besoj se bashkë me kurrizin, t'i kanë zbutur edhe vithet në «7 kullat»!

Havasë iu bë toka e kuqe e qielli i zi nga ajo fyerje. E mbërtheu Bizën prej gryke, e përplasi mbi kudhrën e këpucëve. Dhe sërish përfundoi në burg.

Shemrat e Bizës, si femra, nuk mund t'i qëndronin dot konkurrencës që më parë nëse ndalohej nga këshilli esnafor, tashti nxitej prej hyqymetit, Nga ana tjetër, tri grave nuk u duheshin fitime të tjera përveç qirave të shumta, ndaj mbyllën esnafin e këpucarisë. I ndanë midis tyre dyqanet dhe shtëpitë e shumta që kishin lëshuar me qira. Vazhdojnë të jetojnë si «borgjezët» (është fjalë fort e pëlqver, që po hyn si diçka hyjnore në jetën e qytetarëve të kamur). Dy prej të vejava të Bizës janë martuar me njerëz dështakë në ekonomi, me ta kanë edhe fëmijë. Për djemtë e Havasë, që mbetën rrugëve, ndërhyjnë shumë shkodranë.

Meqë ka vërshuar malli i huaj, esnafet po mbyllën njëri pas tjetrit, qindra zejtarë bashkë me shegertët dhe kallfët e tyre po mbeten rrugëve. U duhen shtuar këtyre edhe çifçinjtë e papunë dhe malësorët e varfëruar që kanë zbritur në qytet. Vëllezërit Çakërrri janë

pajtuar si punëtorë sezonalë te Syver bej Singia. Beu plak, Dahu, edhe pse i prekur nga damllaja, tërë ditën qëndron nëpër magazine. Duke u përjagur, u bërtet vëllezërve Çakëri, i fyen me fjalor tepër të pistë (Nuk thonë kot, qeni i plakur, që s'mund të kafshojë, leh ditë e natë nga natyra e vet grindavece.).

Hanënzadja, që shtirej si gruaja e bashmyftiut, e bëri si në përrallë. Kur iku për në Anadoll bashmyftiu, ajo nuk u tund nga vila. Megjithëse iu zbulua peta lakrorit e u mor vesh përse kishte ardhur në Shkodër, ajo vazhdoi ta kryente aq sa mundej «punën» e vet. Përnjëmend dyzet vjeç, por i bën hyzmet vetes. Duket tort e kolme. Pastë hijen e vet! Sa herë përmend bush-trën, sikur të përhihet lehja e qenit! Edhe neve na u kujtua ashiku i pashoq, dashnori i të gjitha femrave të botës, Hundoz kasapi. S'po themi ç'bën, por po tregojmë se thotë: «Zemra s'paska të plakur...»

Xhambaz Kaleshi vazhdon të bëjë matrapazllëqe me kuaj. I blen nga ushtarakët në Shkodër, vete e i shet nëpër fshatra. Është plakur e dobësuar, sa mezi ia mban lëkura eshtrat. Kohët e fundit janë shumë konkurruesit matrapazë.

Kel Cukali, megjithëse është plakur, vazhdon të mjekojë sëmundje të rënda. Thonë se dy djemve që kanë kryer shkollë mjekësore jashtë vendit, po ua mëson mirë mjeshtërinë.

Zonja Tushinë ka mbetur fill e vetme. Qeveris të katër katet e hotelit të vet allafrenga me shërbyese. Nuk pranon t'ia shkelë pragun e bija, Terezina, meqë u martua me Gjeto Grudën pa pëlqimin e saj. Idhnake e pashoqe paska qenë!

Belbac Lushi tashti në pleqëri është bërë kujdestar i faltores Baba Mujo te porta e kalasë së Rozafës. Ishte një varr pagan antik, dihej si emër Baba Mujo. Belbac Lushi e rrethoi me mure, i vuri dhe kulmin. Në fillim njerëzit çonin atje nezra për t'i ndihmuar faki-rit. Tashti besojnë se ajo faltore «ndihmon» për shumëçka. Ndoshta nga emri i njohur, gjindja, hallexhinjtë më parë ngjiten te Baba Mujoja sesa u drejtohen tërë

atyre tyrbeve me emra osmanë e arabë. Belbac Lushi ka ndërtuar edhe një kthinë pranë faltores. Atje banon. Është më i qetë. Edhe pse i moshuar, ka forcën e buallit.

Bejtexhiu i Shkodrës, Deli Syka, është paralizuar në të dyja këmbët. Por ka djem të mbarë, e mbajnë mirë. Miqtë e shokët shkojnë dhe e vizitojnë përditë dhe e njohin me të rejat e ditës. Ai vazhdon të krijojë bejte atje, në shtëpinë e vet, te Kodrat.

Bepë Sheldija ka vdekur. Ka lënë gruan me shtatë vajza. E shoqja vazhdon të shpjegojë ëndrrat dhe nuk i punon keq fantazia.

Orakulli i Shkodrës, siç e quanin qorr Shytanin, ka ndërruar jetë. Varrimin madhështor të tij nuk do ta harrojë kurrë as Shkodra, as malësitë.

Plaku Gonmir, krijuesi i sentencave, u shpërngul në Gjakovë. Thonë se ka vdekur dhe varrin ia kanë bërë tyrbe.

Man fajdexhiu është ndër sipërmarrësit më të mëdhenj të drithit në Shkodër. Thonë se, duke dhënë para me fajde, ka arritur të futë në borxhe çerekun e Shkodrës. Ç'mund të presësh nga një njeri i tillë, i cili e ka bërë lanet djalin e vet, Hasanin, të cilin e do dhe e respekton i madh e i vogël në Shkodër. I vetmi njeri që ka arritur t'ia hedhë Man fajdexhiut është nipi i gruas së tij, Terak Kiri. Ai, me pazarllëqe sa të drequara, aq edhe të ndyra, ka përvetësuar dhe ndarë anash një shumë të mirë parash. Nga punëtor me pagesë te burri i hallës fajdexhi, arriti të bëhej ortaku i tij. Jo vetëm kaq. Meqë shumë familje janë rrënuar, shumë esnafe kanë falimentuar, Teraku i propozoi Manit të jepeshin para me fajde në emër të tij, mbasi emri i burrit të hallës ishte i barabartë me fjalën mashtrues.

Mani e Teraku janë ortakët më batakcinj që ka parë ndonjëherë Shkodra.

Ngjarja më e bujshme e kësaj jave është djegia e njëjës prej depove të firmës «Llanej». Kur populli vuan urie, magazinat dinga me drithëra janë djegur edhe do të digjen. Por flakët e hambarëve të sipërmarësve Llanej lidhen me një emër shumë të nderuar. Thonë se i paska vënë zjarrin Gjergj Cemi. Në fillim Shkodra nuk besoi të ishte zjarrvënës Gjergji, mbasi ai punonte si garson në kafe-hotelin allafrënga të zonjës Tushinë. Të paktën bukën e gojës e nxirrte. Disa e lidhin këtë ngjarje me mbytjen në liqen të gruas së Gjergjit, e cila pati punuar tek ortakët Llanej. Dhe... Për atë punë Gjergj Cemi u hakmor. Por ajo që i la të gjithë gojëhapur është se thonë që Gjergji u arratis. Gjetei strehim në sarajin e princit të Malit të Zi, Danillos.

KREU II.

Oso Kuka brehej përbrenda përherë e më shumë kur shikonte njerëzit e thjeshtë që kthenin kokën mënjane, sa herë kalonin kundruall tij. Ngushëllohej kur takohej fshehurazi me të përbetuarit kryesorë të lëvizjes kundër pushtesit, me të birin e së motrës, Tatjes, Salë Behrin, dhe me binjakët e Dasho Shkrelit. Një mesnatë u njoftua se disa djem të lagjes «Parrucë», që ishin kokëshkretë e të papërmbajtur, kishin vendosur t'i bënin atentat, mbasi e merrnin si njeri të shitur tek i huaji. Ai nuk mbajti as shënim, siç bënte rregullisht për raste të tilla. Por çështja u përdreqnua, mbasi e dhëna i kishte vajtur edhe Mirosh Shegës, i cili kishte thirur Pjetër Berishën, pa i thënë gjë Osos, dhe e kishte porositur: «T'i qëndrosh pranë kapedanit natë e ditë dhe të kesh kujdes». Sikur nuk ishte mjaftuar me atë, por kishte njoftuar edhe vetë valiun. Ky i fundit, në fillim kishte urdhëruar: «Të arrestohen qafirrat, — pastaj, si i penduar, kishte shtuar: — Të mos kryhet asnjë veprim! Jetojmë situata të rënda. Ministria e Punëve të Brendshme porositi t'i ruhemi çdo fesati me miletin e këtij vilajeti...»

Këto e mundonin Oson. Ai, edhe kur e mori situatën në dorë dhe vuri re se puna e tij i sillte dobi të pallogaritshme çështjes shqiptare, e ndiente nevojën e ngjatjetimit të bashkatdhetarëve, të cilët kishin qenë aq të përzemërt e të sjellshëm me të.

Perandoria Osmane, që gjendej në luftë me Rusinë, bëri shumë lëshime në vilajetin e Shkodrës.

Mirosh Shega, qysh se ishte kthyer nga rruga për në Mal të Zi, ndeshi në zemërimin e patriotëve të Shkodrës. Duket ai qëndrim e rëndoi keq. Prandaj nuk dilte më në qytet, veçse kur kishte punë. Vilë-komandaturë, kjo ishte rruga e tij e përditshme.

Në kazanë e Gjakovës kishte plasur një revoltë antiosmane. Valiu Osman Masar pasha urdhëroi Mirosh Shegën, i cili kishte një mik për kokë në Gjakovë, të shkonte atje dhe përmes mikut me autoritet të ndikonte për të qetësuar gjakrat e milletit.

Për habinë e Oso Kukës, Miroshi zgjodhi për atë udhëtim pikërisht ata oficerë që kishin bërë zullume të mëdha në Shkodër. «Miroshi duhet ta dijë, — mendoi Osoja — se këta oficerë kokoroshë do të lënë krenat në Gjakovë, prandaj gjeti mënyrën t'i heqë qafe! Më thershin, nëse e kuptoj politikën e këtij komandantit tim...» Dhe, sapo u nis Miroshi, njoftoi Gjakovën përmes njerëzve të vet.

Ngjarjet u zhvilluan me një trysni të hallakatur.

Një mesnatë, ndërsa Bademili u kthye në vilën e vet me mure të larta e kangjella, dikush shtiu për ta vrrarë dhe e plagosi në ije. Bademili, që nuk i besonte asnjë heqimi, zuri shtratin dhe vetëmjekohej.

Në mungesë të Mirosh Shegës, Oso Kuka hetoi çështjen.

Tri ditë përpara atentatit kundër Bademilit, nëpunësi më tinëzar i një konsullate të Fuqive të Mëdha në Shkodër kishte vajtur natën në argjipeshkvi. Ishte takuar me imzot Gjeshtën. Ky i fundit, po atë natë, kishte thirrur një vrasës profesionist, i cili punonte si hamamxhi në kështjellë.

Osoja nxori përfundimet: «Pas njëmbëdhjetë vjetësh të kthimit të urdhrorit të jezuitëve në Shkodër me ndihmën e dy Fuqive të Mëdha, argjipeshkv Gjeshta filloi të lëvizë...» Pa humbur kohë, Osoja iu kryshtrua punës për të zbuluar cili ishte vrasësi profesionist. Nga kishte ardhur në Shkodër? Si kishte arritur të futej hamamxhi në qendër të selisë së vilajetit?

Atë javë u vra edhe Garip Singia, i shoqi i Sev-dijes. Vrasësi nuk u gjend. Ai krim i nxori shumë garramete Osos.

Pasi e pleqëroi punën edhe me dy të përbetuar kryesorë, çështjen e parë vendosi t'ia shtronte Bademilit.

«Ndjekjen e mëtutjeshme të hetimeve ta besoj vetëm ty, — i tha Bademili Osos. — Përçapja për të më vrarë ka karakter politik. Drejtohet nga armiqtë e Perandorisë Osmane.»

Oso Kuka vajti te vali Osman Masar pasha. E vërtiti punën në atë mënyrë sa sundimtarit iu ftohën teshat në trup nga frika mos njoftohej drejtpërdrejt sulltani. Oso Kuka e shfrytëzoi atë rast dhe e detyroi valiun t'i kthente në fonde të posaçme të policisë së Shkodrës paratë dhe vlerat e tjera që ua kishte kapur piratëve, kusarëve dhe kontrabandistëve. Duke përfituar nga mungesa e Mirosh Shegës, i cili ende nuk po kthehej prej Gjakove, futi në uniformë edhe të tjerë besnikë që ishin provuar nga drejtuesit e të përbetuarve të lëvizjes shqiptare. Në marrëveshje vetëm me Ali Armëtarin, zgjodhi më të përshtatshmit për shërbime të fshehta. I pajisi me të holla dhe dokumente. Disa si reshperë shëtitës, të tjerë si zejtarë, klerikë ose me punë të tjera, i shpërndau në shumë vende, ku përgatiteshin komplete në dëm të territoreve shqiptare.

Nuk vonoi, ajo punë i dha Osos frytet e para. Ai mori njoftim me anë të shifrazhit të koduar që e kishte përpiluar vetë me numra romakë, duke filluar nga nënta, që përfaqësonte shkronjën e parë të alfabetit, A-në, dhe duke vazhduar me nënta: 19, 29, 39,

deri te 359 që i përgjigjej shkronjës së fundit, Zh-së. Si e deshifroi letrën që e kishte dërguar njëri prej bashkëpunëtorëve, lexoi:

«Janë nisur tri anije për në bregdetin shqiptar. Do të shpërndajnë misionarë në tërë bregdetin e Adriatikut. Më kryesorja prej anijeve do të ankorohet në Barbanë. Në atë anije udhëtojnë dy njerëz që kanë marrëveshje të fshehta me dy funksionarë osmanë në Shkodër. Vij-në për çështjen e «pansllavizimit të Ballkanit». Në Barbanë do t'i presin dy personalitete të larta otomane të Shkodrës. Bisedimet do të bëhen në Vilën e Beut, midis zabelit të Valifushës. Zemra shqiptare» — «Zemra shqiptare», — foli si me vete Osoja duke rrotulluar letrën nëpër duar. — si gjithmonë i përpiktë! — Rilexoi tekstin: «...Janë nisur tri anije për në Adriatik...»

Atë çast trokiti dera. Osoja fshehu shkresat. Tër-hoqi shulin e portës. Ishte roja vetjake e valiut. Sundimtari, sa herë kishte probleme me rëndësi të iashtë-zakonshme, nuk dërgonte ordinancat, bile as adjutant-in,

— Hë? — ia bëri Osoja.

— Ju kërkon shkëlqesia e tij. Duhet të ngjiteni ngutësisht në kështjellë! — tha roja dhe nuk po tun-dej nga dera.

— Shko se do të vij, — tha Osoja duke e zhbiruar me ata sytë me majë.

— Kam urdhër t'ju pres, — nguli këmbë roja.

— Nisu këtë dekikë, në mos po i urdhëroj policët të të japin ndonjë dajak, sa ta harrosh edhe udhën për në kala! — i tha Osoja.

Roja, që dinte se Osoja nuk ta zgjaste, iku i frikësuar. Pasi bëri dy-tre hapa, u kthye e foli me zë të dridhëruar:

— Zotëri, më ndjeni, por shkëlqesia e tij, valiut, ju kërkon me ngut. Ai më tha: «Mos u duk këtu, pa u ngjitur Oso Kuka në kështjellë!»

— Nisu, më prit te faltorja e Baba Muio, pranë portës së kalasë! — ia pat Osoja. Ndërkohë thirri sho-

kun e vet të akademisë së Misirit, bylykbashin tiranas, Ismail Kaçelin, të cilin e kishte ngarkuar me detyrën e të përkujdesshmit për të huajt që venevinin në vilajet, duke përfshirë këtu edhe funksionarët e Parandorisë Osmane. Ismaili, përveçse dinte shumë gjuhë, ishte ruajtës i rreptë i të fshehtave.

— Ismail, — i tha Osoja, — njofto Ibrahim Koplikun të thërresë «Çaushllarët». E di ai kë quaj kësisoji. Më kërkon valiu me ngut. Kur të zbres nga kështjella, ty bashkë me «çaushllarët» t'ju gjej këtu! Edhe një porosi: I thuaj Malë Spahisë, Cufë Boriçit, Kolë Hotit dhe Latë Mukës t'u hipin kuajve të bëhen furtunë! Të njoftojnë peshkatarët e tërë bregdetit të vilajetit! Të shtiren sikur gjuajnë peshk!

— Di gjë përse të ka thirrur valiu? — pyeti Ismail Kaçeli, pastaj vijoi: — Po i them Pjetër Berishës të kryejë këto porosi, vetë po vij me ty.

— Mos u bëj merak, Ismail! Ngutu, bëj çfarë të thashë! Me vete do të marr Pjetrin dhe asnjë tjetër, — tha Osoja, pastaj u kujtua se mund të prekej shoku i tij i ngushtë, i ra dashamirësisht krahëve dhe e sqaroi: — Po të vish me mua, do ta futësh në mendime sundimtarin. Prandaj mos ki gajle, por tuboi trimat! U thuaj t'i shalojnë kuajt sa më parë, se, kur të kthehem, kemi një punë me ngut...

Osoja u ngjiti në kështjellë. Valiu e urdhëroi të përgatiste batalionin e suvarisë policore dhe të nisej atë çast për në Prizren, mbasi mytesarifit i atjeshëm, që e kishte mik për kokë valiun, kishte kërkuar ndihma kundër një rebelimi.

Ndërsa valiu shkoqiste gjendjen e rëndë në Prizren e cila kërkonte ndërhyrje të menjëhershme, Osoja i shikonte fytyrën. Një rrudhë midis mollzës së faqes dhe flegrës së hundës së pashait, tregonte shumë më tepër se ç'fliste ai. Valiu nuk e kishte aq hallin e mytesarifit, sa e mundonte diçka tjetër.

«Domethënë ti, Osman Masar pasha, qenke ai që pritke «mysafirët» e jashtëzakonshëm te Vila e Beut midis zabelit të Valifushës!... — mendoi me vete Osoja.

— Cili është i dyti, më duhet të di? Bademili?... Jo. Ai ka kohë që dergjet në shtrat. Megjithëse nuk i ka mirë pipat me sulltan Abdyl Mexhitin, po qe se kërcënohen kufijtë e Perandorisë Otomane, është i gatshëm të lërë kokën për ta shpëtuar. Valiu kërkon të më largojë. Domosdo vetëm mua ma ka frikën. Do ta pyes kur duhet të nisem. që të mësoj përafërsisht kohën kur mbërrin anija në Barbanë. në atë skelë të braktisur:

— Një togë gjendet me shërbim në Tuz, tjetrën e ka marrë me vete komandant Miroshi në Gjakovë, — i tha Osoja valiut. — Desha të di kur të nisem. Nesër? Pasnesër?...

— Bah! Si jua zë goja të përmendni nesër! Mytesarifit të gjorë po i shkon festja vërdallë nga rebelët! Ju... Qysh tani të niseni, bile pa u kthyer as në shtëpi! Punë e madhe se ju munguakan dy toga! Për rendin në qytet të kujdeset ushtria: Ti merr batalionin special dhe nisni në këtë dekimë! — foli me ton valiut. — Brenda tridhjetë e tri orëve, sa mban rruga Prizren-Shkodër, të gjendeni atje! Unë pres lajmin me telegraf!

«Mora vesh gjithçka», mendoj me vete Osoja dhe zbriti prej kështjelle.

Valiu dërgoi njerëzit e vet të përgjonin tinëzisht kur do të nisej dhe ç'rrugë do të ndiqte Oso Kuka.

Kur e njoftuan vëzhguesit se batalioni i suvarisë policore me Oson në krye doli nga Shkodra dhe vazhdoi udhën buzë Drinit, Osman Masar pasha, vetë i dytë, i përcjellë nga më të zgjedhurit e gardës vetjake, zbritën në Bunë dhe ndoqën rrjedhën në të majtë të saj.

Oso Kuka, sa arriti rrëzë malit të Shllakut, i përcolli dy toga për në Prizren, kurse me tri të tjerat u nis vrapthi drejt Bushatit. Valiu ishte ende larg nga zabeli i Velifushës, kur Osoja gjendej atje dhe filloi t'u ndante policëve detyrat. Skuadrën më të mirë e dërgoi te rrënojat e Barbanës, me porosinë të qën-

dronin fshehur dhe të mos bënin asnjë veprim pa urdhrin e tij. Një togë e vendosi përgjatë rrëzës së Malit të Rrencit. Atje la edhe kuajt. Me togën tjetër qerthulloi larg e larg vilën, vendin e takimit. Maskoi çdo polic në zabelin e dendur e të kapërthyer.

Disa hapa larg lozeve të ngatërruara të manaferrave, ku kishte zënë pritë Osoja, ata të repartit të xhenios ndërtonin rrugën ushtarake Shkodër-det.

Tre ushtarë që ngjishnin trasenë me tokmakë të rëndë, këndonin me zëra të dhembshur:

*Që në Stamboll, në Janinë,
shumë asqerë po na vijnë.
Më njëzet e dy të gushtit
krisi topi tek arkë e pusit.*

*Duro gjyle dhe kumbara,
moj kalaja me bedena,
se lufton me padishah,
Ali pashë Tepelena!...*

Pjetër Berisha, Isuf Bushati, Sako Tona, Sinan Kërnin dhe Markolë Gila, që bënin pjesë në atë njësi speciale, të cilët Osoja i quante «çaushllarë», kishin zënë pusi në të dy krahët e Osos, dëgjonin me kërshtëri këngën.

Osoja ngriti sapak kokën, vështroi poshtë. Si vuri re se në udhë nuk po dukej njeri, u tha besnikëve me zë të ulët:

— Ata tre ushtarë që po këndojnë duhet të jenë bijtë ose nipërit e luftëtarëve të Ali pashë Tepelenës.

— Kapedan, një anije po hyn në grykëderdhjen e Bunës, — i tha Pjetër Berisha Osos duke shikuar nga deti.

— Paaa! Ç'kusarë! Sikur të kishin dalë nga fundi i detit! Si nuk i pamë më parë! — shprehu habinë Sinan Kërnin.

— Shiko dhelpira! — tha Sako Tona, pastaj pyeti:

— Është valiu ai që po valavit shaminë mbi bërrylin e bregut të Bunës?

«Pse të ketë ndërruar mendje? — pyeti veten Osoja. — Mos e ndien veten më të sigurt, ndaj kërkon t'i zhvillojë bisedimet në anije?! Kur të ketë hyrë në shërbim të tyre Osman pasha?... Mos kërkon t'i pajisë me dokumente, pastaj t'i shpjerë në Shkodër? Këtë nuk guxon ta bëjë se u ruhet edhe bashkëpunëtorëve të vet! Në krah të valiut qenka Nyrzel beu, drejtori i financës! Dale! Nyrzel beu është i martuar diku përtej Uralit. Shiko, shiko, dukeshe si shenjt, o Nyrzel bej! Paske qenë thëngjill i mbuluar, fort i rrezikshëm! Nuk thonë kot ruhu prej qerpikëpërmbysurit! Hajde, drejtor i financave, hajde! Unë të kujtoja vetëm si ripërtypës të parave! Domosdo ti do ta kesh futur në këtë valle Osman Masar pashën!...

— Shihni! — tërhoqi vëmendjen Pjetër Berisha, — Gardistët e pashës po i lidhin kuajt në trungjet e akacieve në bregun sipër bërrylakut të Bunës.

— Po zbresin poshtë në Bunë. Pashai hyri në anije, — tha Markolë Gila.

— Nuk lanë asnjeri te kuajt, — tha Isuf Bushati.

«Domosdo garda e valiut do të ruajë anijen nga afër. Ata e fjetën mendjen se s'ka njeri këndeje, derisa i lidhën kuajt dhe i lanë pa njeri, — bluante me vete Osoja. — Përse u vonuan anijet e peshkatarëve? Tashti duhet t'ua kishin zënë grykëderdhjen e Bunës. Apo kanë zënë ndonjë mëngë, rrinë e përgjojnë... Kuajt e gardës së valiut duhet të rrëmbehen! Një herë i fshehim, pastaj shohim e bëjmë. I lirojmë, po e deshi puna. Kur t'u vënë në kazermë të zotërve, ata do të pandehin se kafshët janë zgjidhur, kanë marrë arratinë...» Pastaj Osoja porositi:

— Sinan Kërni, vrapo te mënga e Valifushës, u thuaj Ukë Gjeloshit e Muj Zenelit, bashkë me skuadrat e tyre të ngjiten zvarrimthi përperjetës, t'i dalin bregut të akacieve nga prapa! T'i rrëmbejnë kuajt e gardistëve, të tërhiqen në Malin e Rrencit! Ju të tjerët afrojuni Bunës gërmuqas. Pjetër Berisha, eja me

mua, të shikojmë nga cila skutë përgjojnë peshkatarët.

Sakaq u dukën dy anijet. Njëra lundronte ngjitur me bregun e djathtë të grykëderdhjes së Bunës, tjetra në të mëngjër. Kryepari i peshkatarëve lëshoi në det një lundër të vogël, hipi në të dhe iu afrua bregut.

Osoja urdhëroi Pjetrin të vëzhgonte. Vetë u takua me kryeparin e peshkatarëve.

— Anija që u ngjit në Bunë, natën e ka kaluar në Grykën e Kotorit, — i tregoi Osos kryepari i peshkatarëve, pastaj vijoi: — Kemi përgjuar çdo lëvizje të anijes. Në Përrshnet i priti një kolonel otoman.

— Kolonel otoman?! — u habit Osoja.

— Në mos qoftë otoman, atëherë është tebdilosur me teshat e një zabiti të tillë, — tha kryepari i peshkatarëve, — tashti ai gjendet në anijen e Moskovit.

— E moskovit ishte anija?

— Ashtu m'u duk. Kur hynë në Kotor, mbi direk valavitej flamuri rus.

— Kapedan! — njoftoi Pjetër Berisha nga vendi i vrojtimit, — Markolë Gila po zbret me turr nga lisi majë kodre!

Osoja kaloi nga varka në breg. Markolë Gila, me të arritur, i tha:

— Kapedan, anija u nis për në Shkodër, mori me vete valiun, drejtorin e financave dhe katër roja vetjake të sundimtarit. Gardistët, të lebetitur, kërkojnë kuajt!

— Mbuloni fytyrat me shami, kapini të gjallë! Çarmatosini, dërgojini në Malin e Rrencit! Atje të mba-hen derisa të merrni një urdhër tjetër prej meje! Asnjeri të mos flasë me gardistët! Ngutu! Shko edhe ti, Pjetër. thirr togën e dytë, t'i vijë në ndihmë për çdo rast së parës!

— Për ne ç'urdhra ka ruajtur Oso Kuka? — pyeti kryepari i peshkatarëve.

— Të hapni sytë, të bëheni zotër të grykëderdhjes së Bunës, as anije, varkë apo notar të mos hyjë, as të mos dalë andej! — tha Oso Kuka.

— Mos po kryejnë punë në qendrën e vilajetit dhe po ia mbathin liqenit të Shkodrës dhe dalin tutje, në zotërimet e knjazit! — shprehu shqetësimin kryepari i peshkatarëve.

— Në skajin tjetër të liqenit gjendet Ali Armëtari, Gjeto Gruda, Kolë Hoti, Malë Spahia, Cufë Boriçi, Ferid Hoti, ndoshta edhe Asim Kraja me komitën. Ata i kanë marrë porositë me kohë, — tha Oso Kuka dhe urdhëroi: — Pjetër Berisha, më sill kalin!

Pas një ore rojat e valiut gjendeshin të lidhura në Malin e Rrencit. Osoja i hipi kalit dhe vajti tek ushtarët që rrihnin trasenë me tokmakë.

— Puna e mbarë! — u tha.

Ushtarët, të cilëve nuk u kishte ndodhur t'u fliste ndonjë oficer shqip sepse ishte e ndaluar, shikuan njëri-tjetrin.

— Qëparë ju dëgjova që këndonit shqip, — u tha Osoja duke vënë re mirë shqetësimin e tyre, — por po habitem pse nuk m'u përgjigjët flakë për flakë si shqiptarë!

— Zot, — u përgjigj njëri prej tyre, flokëkuq si zjarr, — nuk na janë mësuar veshët të na thonë «punë të mbarë» oficerët e lartmadhërisë së tij, sulltanit...

— Pse?

— ...!

— Unë jam Oso Kuka prej Shkodre. Nga kënga mora vesh që jemi të një gjaku, por desha të di nga ç'krahinë e Shqipërisë jeni.

— Jam prej Janine. Më quajnë Myrto Zylfo. Jeshë bir i një kështjellari...

— E marr me mend, — e ndërpreu Osoja dhe iu kthye atij që ishte pak më i moshuar dhe shumë i përvuajtur: — Po ty, mik, nga të kemi?

— Shok me Myrton jam, — gjegji tjetri, — më quajnë Muhamet Gjoli...

— Është nga Myzeqeja derëbardhi, — u përgjigj flokëkuqi, — trim në luftë, por mumje në jetë...

— Po ty si të quajnë? — pyeti flokëkuqin Osoja.

— Musa Golemi, lab jam, — u përgjigj tjetri me mburrje.

— Jeshmë bij kështjellarësh, — ndërhyri Myrto Zylfoja që e dinte se shoku i tij flokëkuq kërkonte ta shmangte bisedën. — Na përmbloodhi rrebeshi... Kur koka e ndritur e pashait të madh të Tepelenës u hoq supesh, jeshmë fëmijë, por qamë me lot e logori. Na mori një gegë nga Mirdita, na solli në Shkodër. U vra i gjori në përpjekje, ne na krodhnë në nizamllëk...

— A doni të punoni si xhandar me rrogë me mua? — pyeti Osoja.

— Zotrote mos piet të verbrin në do sitë, — tha flokëkuqi.

Oso Kuka e vështroi gjatë atë që foli. Myzeqari i tha kapedanit:

— Mos ia shih për të madhe, zotrote! Është fusha-bardhas. Këta më parë zbrazin një pushkë, sesa mësonjë të flasin ëmbël e me butësi.

Osoja buzëqeshi, pastaj u tha:

— Kam një punë në bregdet. Më prisni këtu. Kur të kthehem, do të bisedojmë nëse mund t'ju marr me vete. Ndoshta e rregullojmë me komandantin e xhenios se e njoh, — tha Osoja dhe i grahu kalit. Nuk kishte ecur veçse dhjetë hapa, kur dëgjoji flokëkuqin që u thoshte shokëve:

— Gjeti kujt t'ia hedhë bylykbashi i osmanjllinjve!

Osoja e ndali kalin dhe i foli nga larg:

— Dëgjo, Musa Golemi! Çdo shpatë ka një vend që pret më shumë. Çdo bisedë ka një fjalë, që vret e fyen më tepër!

— Zotrote, mos ma merr ters llafin! Të jeshe ti në lëkurën tonë plot vurata, do t'i frije kungullit në gardh si Nastradini, sepse ia kishte përcëlluar i porsadali prej zjarrit...

— Po deshët, më prisni! — tha Osoja, mbasi nuk e pa me vend të zgjatej më tej.

KREU III

Zharko Drekalloviçi i thinjur, me faqe të thithura përbrenda, me mustaqet e kërlëshura që i arrinin gjer te veshët, kishte zënë shtratin. Në fytyrën kockëmadhe dalloheshin nishane të shumta shpate e plumbash. Nuk mbahej mend sa plagë betejash kishte në trup. Por e dinin të gjithë se Zharko Drekalloviçi asnjëherë nuk kishte lënguar në shtrojë.

Po tani? Eh, tani! Askush nuk kishte besuar se në moshën shtatëdhjetë e pesë vjeç Zharko Drekalloviçin do ta mposhte lëngaçta për vdekje. Të gjithë meshkujt e Drekalloviçëve kishin jetuar gjatë. Një jetë Zharkoja kishte luftuar për Malin e Zi dhe për fisin e vet, për kuçiotët. Edhe tani që vdekja i sillej përreth, ai nuk rënkonte, por vetëm kërciste dhëmbët. Flakët në oxhak përfyteshin me njëra-tjetrën duke lëshuar gulshe shpërthyese. Sytë e mëdhenj mbi hundën me samar të Zharkos ishin përqendruar mbi qemerin e oxhakut. Në atë si raft lakor qëndronin të paprekura emblema dhe koburja me iniciale prej argjendi «Zh.D.» Plot një duzinë motesh mbushnin atje, mbi qemerin

e oxhakut. E Zharkoja nuk kishte lejuar t'i preknin. Për çudi ato nuk kishin zënë shtresë pluhuri, i cili nuk kursen sendet e ndenjura. Përkundrazi, çdo mëngjes shkëlqenin me një vezullim të ri. Në fillim Zharkoja kishte menduar mos ai vezullim vinte ngaqë amanetin nuk e tret dheu. Pastaj kishte përgjuar dhe pati hetuar se pas çdo mesnate biri i tij, i vogli, Bardiçi, pas-tronte emblemën dhe koburen e, duke e lyer me dhjamë dreri kundër ndryshkut, bisedonte me ato simbole:

«Jeni dëshmitare për tërë fisin e kuçiotëve! Baba Zharkoja është trim i madh. Unë, i biri, dua t'i ngjaj atij e ta shlyej vetë turpin për të marrë hakun e Dasho Shkrelit, shpëtimtarit tonë. Unë do ta vras princ Dannon. Betohem përpara jush se nuk do të lë gur pa lëvizur, gjersa ta shlyej turpin!»

«Safi gjak Kuçi ka! Boll trim jam unë, Bardiçi është edhe më trim. Ani, ky është biri im, jeton për një brez më tutje se unë...» — mendonte Zharkoja me krenari.

Zharko Drekalloviçi kushedi sa herë i kishte zënë pusi knjazit të madh, por nuk kishte arritur ta vinte në nishan, mbasi tjetri gjithmonë udhëtonte i shoqëruar. Kur vdiq knjazi, Zharkoja ndjeu një therje të fortë në zemër. Tri ditë nuk futi bukë në gojë. Tri net nuk mbylli sytë. Një muaj qëndroi i mbyllur në odën e vet, pa folur me njeri. Mendoj: «Knjazi kallet në varr. Turpi, kur nuk shlyhet, bëhet i pavdekshëm. Ai do të ndjekë bijtë e mi, brezat. Mua do të më qëndrojnë kutullaç mbi kryqin e varrit. Vdiq knjazi, s'kam ç't'u them njerëzve. Të gjithë e dinë se me koburen time u vra Dasho Shkreli!» Dhe që atë javë u sëmur keq. Askush nuk dinte nga se lëngonte, mbasi Zharko Drekalloviçi nuk ia tregonte kurrkujt brengën dhe mjerimin e vet.

Tashti që trokiste mortja në derë, Zharkoja ia kishte ngulur sytë qemerit të oxhakut. Dikur rënkoj

gjatë: «Ah, Dimko Pusoviç, o pëgërë e fisit!» U mblo-
dhën djemtë, nusët, nipat, mbesat, e shoqja, Sava.

— Na lini vetëm për vetëm me Bardiq Drekallovi-
çin! — urdhëroi Zharkoja.

Kur mbetën kokë e kokë, Zharkoja deshi të fliste.
E ndërpreu i biri duke e thirrur në emër:

— Zharko Drekalloviç, ke jetuar si kreshnik! Si
burrë i madh ma shtri dorën me besa-besë...

— ...Me besë, — belbëzoi Zharkoja, — besa, i vetmi
kushtrim i të parëve të Kuçit që u ruajt nëpër shekuj.
Vetëm ajo gjallon ende në gjakun e kuçiotëve.

— Shtrima dorën, Zharko Drekalloviç, — tha i biri,
— ai që na turpëroi nuk ka vdekur. Është knjaz Da-
nilloja shkatari i të gjitha të ligave që na janë bërë...

— Të vish e të na japësh sihariqin te varri kur ta
vrasësh! — i tha Zharkoja. — Mos prit rastin siç bëra
unë me knjazin e madh!

— Edhe në u vonofsha unë, nuk po pret knjaz Da-
nilloja. Ai po i shton zullumet si asnjë tjetër. Vari
dhjetë burra malazez në Cetinjë vetëm pse kundër-
shtuan...

— S'po të marr vesh, Bardiq!

— Kur orditë e pashë Llatasit sulmuan nga Herce-
govina, knjaz Danilloja u bëri thirrje gjithë malazezve,
edhe kuçiotëve...

— Ne nuk iu përgjigjëm thirrjes, se knjaz Dani-
lloja kërkonte të pushtonte Hercegovinën, — tha Zhar-
koja me zë të ngjirur.

— Tamam për këtë sebeb knjaz Danilloja është ze-
mëruar. Ka urdhëruar të gjitha kishat e manastiret
t'u bien kambanave! Vlladika dhe priftërinjtë na kanë
shpallur të mallkuar! Knjaz Danilloja ka lëshuar ur-
dhër të prerë: «Të gjithë ata malazez që janë mar-
tuar e fejuar me kuçiotë, t'i ndajnë menjëherë!»
Dy-tre vojvodë ndanë gratë e tyre kuçiotë. Kush kun-
dërshton urdhrin e knjaz Danillos, dënohet me vdekje
në litar dhe emri i tij shpallet tradhtar nëpër të gji-
tha kishat e Malit të Zi.

Zharkoja ngriti dorën e madhe. Ndoshta ta dety-

ronte zemrën të punonte edhe pak sekonda, sa t'i thoshte të birit dy-tri fjalë. Por dora iu var pa jetë.

Kortezhin e përmtoshëm e përbënte tërë Kuçi, burra e gra. Më pleqtë u habitën kur nuk panë mbi arkivol pisqollën me iniciale dhe emblemën e Zharkos, siç ishte adeti. Bardiq Drekaloviçi s'kishte si t'u tregonte se ato simbole të prijësit e të fisit do të qëndronin mbi qemerin e oxhakut gjersa të vihej nderi në vend.

Kur po u aviteshin varrezave, një pëshpërimë përshkoi kortezhin:

«Mbërritën shkodranët! Po vijnë shkodranë e mallësorë shqiptarë për të nderuar kujtimin e prijësit tonë... Po vijnë, po vijnë! Ja ku po ngjiten!»

I fundit dëgjoi Bardiq Drekaloviçi, mbasi gjendej fare në krye, mbante të ëmën, Savën, për krahu. Edhe pse njëzet e nëntë vjeç, iu mpak shpirti nga një lloj ndjenje e paprovuar.

— Bardiq, bir, mbahu! — i tha e ëma. — Është nder i madh, shpirtmadhësi, fisnikësh komshinjsh të gjakut të të parëve! Ardhja e shkodranëve ta dyfishon amanetin e babait! Ma lësho krahun, eci vetë! Ngutu priti shqiptarët! Mëso nga zemërgjerësia e tyre! Mos lësho fjalë veresie! Kur të shtiesh pushkë për nderin e nëpërkëmbur, krisma e saj dëgjohet vetë...

«Vetë Hasan Alia e Alo Kafexhia u prijnë fisnikëve shqiptarë!» — përshkoi një pëshpërimë kortezhin e gjatë.

U varros me nderime të mëdha Zharko Drekaloviçi. Mbi varrin e tij foli edhe Hasan Alia. Theksoi dëshirën e madhe të Zharkos për forcimin e miqësisë midis shqiptarëve dhe malazezve:

— Kur vdes njeriu, nuk pyesin të tjerët ç'që, por ç'të mira la mbi dhe. Të mirat që la Zharkoja, duhet të ngrihen në traditë. Vetëm kështu brezat nuk do të paguajnë si haraç ngatërresat, hasmëritë, që u lihen nga lakmitarë të paskrupull dhe përvetësues të luajtur mendsh...

Knjaz Danilloja, hipur mbi kalë, kishte gjezdisur qytetin. Tashti po kthehej në saraje. Një burrë i gjatë me mustaqe të kërlëshura ia zuri udhën. Dy kalorësit e knjazit deshën ta mbërthenin, ta shtynin tutje. Por malaziasi trim nxori koburen e u tha:

— Mos më prekni, se edhe pa ju e kam tepër të rëndë jetën!

— Lëreni të shikojmë çfarë do të na thotë! — u tha knjaz Danilloja trimave të vet dhe, si e vështroi nga koka te këmbët njeriun e ngashëryer, e njohu. Ishte i biri i harambashit të knjazit të madh. Babai i tij kishte bërë kërdrinë në Vraninë. Prandaj i foli me emër: — Ç'të pruri këtu, Radojko, i biri i të ndjerit Sllavko Harambashit?

— Hall i pangjashëm me tjetër, gospodar! Më thanë se keni lëshuar urdhër: «Burrat që nuk ndajnë gratë që janë me origjinë prej Kuçi, bëhen me vetëdashje tradhtarë të Malit të Zi...»

— Pastaj?!

— Kam shtatë fëmijë, gospodar!

— Nëse e mban kuçioten në dyshek, të shtatë do të kthehen në babavrasës të yshtur nga kuçiotja e mallkuar! — tha knjaz Danilloja dhe ndjeu një rrymë të fortë zemërimi që po ia errësonte pamjen.

— T'u rritë ndera për këshillën, gospodar, por gruaja ime...

— Të gjithë thonë se gratë e tyre, edhe pse kuçjote, janë gati të bëjnë kokën kurban për Malin e Zi, — e ndërpreu knjazi i stërkuqur në fytyrë nga ethet e zemërimit. — Edhe unë ashtu mendoja. Knjazi i madh e pati si vëlla vojvodën e Kuçit, Zharko Drekalloviçin. Ai e tradhtoi. Jo vetëm knjazin e madh, por Malin e Zi, atdheun e vet. Cili ndien dhimbje për kuçiotët, harron misionin historik «Në Ballkan duhet të zotërojë vetëm gjaku i carëve sllavë!»

Radojka i mjeruar nuk u përgjigj. Ai e vështroi me ca sy të veshur me avull nga dukeshin dy shkëndija që nuk merrej vesh, do të shuheshin nga ai tis avulli, apo do ta davarisnin atë. Knjazi nuk kishte parë

kurrë një shikim të tillë. Megjithatë ndjeu se iu zgjerua gjoksi nga një gëzim i beftë: «Të gjithë ata që më bëhen pengesë në udhën time, o duhet të çmenden, ose të vdesin!» — mendoj ai me vete. Por, për habi, ndjeu një kromë rrënjë qimeve të musteqeve, të cilat po i përleshsheshin nga një ndjenjë e papërcaktuar. I zemëruar me veten, i këlthiti Radojkos:

— Hidh tuje kalbësirën, që të jetojë e shëndetshme zemra malaziasë!

— Kam shtatë fëmijë, gospodar! E mora me dashuri Zoricën, bile hoqa shumë sa e kandisa, se thoshte që nuk ishim të sojmë si ajo! — foli turbull Radojkoja, pastaj vijoi: — Siç ta kam dhënë besën ty se do t'i qëndroj përjetë besnik atdheut, të njëjtën gjë kam bërë edhe me atë. Ajo...

— Mos i beso! — knjaz Danilloja ndjeu se po i zgjohej ai tërbimi maramendës kundër kujt do që i bëhej barierë në qëllimet e tij. Shfryu: — Femra e ka fytyrën të bardhë dhe sherrin të madh...

— Gospodar, kam shtatë fëmijë! Zorica ime vërtet është prej Kuçi, por është rritur në Cetinjë... — tha Radojkoja me një zë që të këpuste shpirtin.

— Një njeri që nuk vlen sa hija e vet, zhburrëron krenarinë malaziasë! Shko vish suknen¹⁾ e gruas, mos dil më midis burrash! — tha knjazi me përbuzje dhe i grahu kalit.

Nuk qe larguar as dhjetë-pesëmbëdhjetë hapa, kur u dëgjua një zë vajtues:

«O Zorica ime e gjorë! O fëmijët e mi që do të mbeteni jetimë! Qenka e thënë që bota të shkërmoqet nën çizmen e të çmendurve!...» Pas atyre fjalëve u dëgjua një krismë arme.

Knjaz Danilloja ktheu kryet. Vuri re trupin e gjatë të Radojkos që u plandos mbi kalldrëm. Radojkoja vrau veten.

— Vdiq si malazias, — tha knjazi qetë-qetë duke iu afruar sarajit.

1) një lloj fundi grash

Shërbëtorët hapën portat dykanatësh. Knjaz Danilo i ushtonte koka. Gjatë tërë ditës kishte dëgjuar vetëm qarje, gjëmë, klithma, të dënësura fëmijësh që ndaheshin prej nënave kuçiole. Logori e grave që ndaheshin prej burrave.

Megjithatë knjaz Daniloja as e vriste mendjen për ato pamje. Ai ishte i shqetësuar për të tjera gjëra. Duhej të tubonte vojvodët me trimat e tyre. I kishte vendosur në disa harvallina në fund të Cetinjës. Njerëzit e knjazit i prisnin beteja të mëdha.

Danilloja ishte ngjitur edhe në shpellën më të madhe që gjendej në barkun e malit të crogët të kryeqendrës së provincës, ku e kishin bazën cubat e tij. Edhe kur shkoi, edhe kur u kthye, dëgjoi klithma e qarje, sikur tërë qyteti të ishte kredhur në një gjëmë kobmadhe. Prandaj sa hyri në saraje, mori frymë, sikur të kishte harruar ta bënte atë punë. Rrëzë shkallëve e priti kryeshërbëtori. Si ia hoqi pelerinën prej krahëve, e njoftoi:

— Kanë ardhur tre gospodarë nga Beligradi...

— Të lumtë, Jozho, ky sihariq i madh zbut këto ditë me klithma qarramanësh! — tha knjaz Daniloja dhe ngjiti shkallët duke kënduar vargje të një kënge që ishte krijuar në Beograd dhe ishte përhapur me shpejtësi nëpër kisha:

*Prizren, stari grad,
zamenujesh Beograd,
a Bistrica Dunavu...¹⁾*

Kur Daniloja u gjend në krye të shkallëve, shërbyesi vrapoi prapa tij duke thirrur:

— Veliçanstvo! Veliçanstvo!²⁾ Mend harrova... Ka ardhur qyshkur dhe pret të takohet me ju një arnaut prej Shkodre.

1) sllavisht — «Prizren, qytet i lashtë, /zëvendëson Beogradin,/ kurse Bistrica Danubin...» Shiko Mis Edith Durahm, «Njëzet vjet ngatërresa ballkanike».

2) sllavisht — madhëri

Knjaz Danilloja u rrotullua në krye të shkallëve dhe pyeti:

— Një arnaut prej Shkodre, the?

— Si urdhëron, veličanstvo!

— Si e quajnë?

— Hasan Alia.

— Dale! Shpeshherë kam marrë njoftime nga bashkëpunëtorët e mi për këtë njeri... Ç'kërkon Hasan Alia në sarajin tim?!

— Nuk di ç'kërkon! Ka ardhur me tre pleq malazez, — gjegji Jozhoja.

— Nuk i pyete cilët ishin këta pleq malazez? — ia pati knjazi.

— Njëri është prej fisit të Cevljanëve, tjetri i Vasojeviçëve, i treti nga fisi i Piperëve. I vendosa në odën përdhese. Atje presin, — tha kryeshërbyes Jozhoja.

Knjaz Danilloja zbriti sërish shkallët. Vajti për t'i takuar.

Meqë i kishte zët hyrjet e gjata me etiketë diplomatike, Hasan Alia hyri drejt në temë. I tha knjaz Danillos:

— Këtë vizitë ma frymëzuan qëllime të larta fisnike, siç janë ato të luftës për liri. Dy vendet tona vuajnë nga i njëjti pushtues, nga Perandoria Osmane.

— Nuk jemi njësoj! — tha knjazi me një kapadailëk prej tekanjozi foshnjarak. — Mali i Zi gëzon autonomi. Kurse ju...

— Autonomia e dhënë nga osmanllinjtë është një kockë e lëpirë sa për ta mashtruar urinë, — ia pati filozofi shqiptar.

— Ty të quajnë Hasan Alia, — ia pat knjazi dhe mendoi me vete: «Më kanë thënë se filozofi është shumë i rrëmbyeshëm; duke e lënduar, e shtyj të humbë kontrollin mbi vetveten, e bëj të nxjerrë ato që më duhen mua.» Vijoi: — Kam dëgjuar e kënduar shumë biografi pashallarësh, myftilerësh turq me emrin Hasan...

— Knjaz Danillo, — ndërhyri plaku i Vasojeviçëve,

— Hasan Alia është prej Shkodre. Më mirë se unë e dini se është shqiptar dhe se nuk ka të bëjë me turq e pashallarë.

— Ju të tre rrini urtë! Kur t'ju pyes për gjësendi, përgjigjuni! — ia ktheu knjaz Danilloja, pastaj shtoi: — Filozofi s'ka nevojë për avokat, ai, sepse di shumë, ka ardhur te ne, le të përgjigjet vetë.

— Se nuk dyshoni të jem tjetër veçse shqiptar, jam i bindur, — tha Hasan Alia. — Se jeni në dijëni që keni të bëni me një luftëtar antiosman, edhe kjo është e qartë. Por nuk po kuptoj, ç'helm jua trazon gjykimin, që prisni komshiun me fyerje!

— Mua më intereson të di kush të ka dërguar. Ti më zë në gojë ca qëllime fisnike... — vazhdoi knjazi me tonin e mëparshëm. — Kërkon bashkim armësh si të barabartë. Por kjo punë, përpara se të biem në ujdi, do njohje. Sa veta janë organizuar të luftojnë kundër Perandorisë Osmane? Cilët janë prijësit? Sa armë keni? Ku gjenden luftëtarët? Pa këto përgjigje mund të të marr edhe si hafije...

— Mbjaj gojën, knjaz Danillo! — thanë tre pleqë malazez me një zë. — Po vazhdove të na fyesh mikun, tri fise malazeze do t'i bësh armiqtë e tu! Hasan Alinë e prumë ne në saraje.

— Në doni, rrini urtë! Ose të thërras vojvodën e sarajit t'ju tregojë udhën nga dilet prej këtej! — kërcënoi knjaz Danilloja pleqtë malazez.

Ata, duke ditur sa zuzar ishte Danilloja, duke marrë me mend se mund të pësonin fatin e kuçiotëve, mbyllën gojën të dëshpëruar. Me siguri donin të iknin atë çast, por kishin drojën mos i ndodhte gjë filozofit.

Hasan Alia i tha knjazit:

— Po të shitëshin mend në treg, edhe budallai më i madh do të pandehte se i dalin boll ato që ka. Por, kur marrim përsipër të jemi përgjegjës për fatin e një populli e vendi, si në rastin tuaj, atëherë duhet të shtrohemi e të pleqërojmë punët me popullin. Unë jam pjesëtar i popullit tim, komshi me Malin e Zi...

Knjaz Danilloja e ndërpreu:

— Ju parashtrova ca pyetje. Pa iu përgjigjur, s'kemi ç'bisedojmë!

— Më pyetët sa veta do të luftojnë kundër pushuesit osman. Po ju përgjigjem: Tërë Shqipëria është gati për luftë çlirimtare. Dëshët të dinit sa armë kemi. Mësoni: Ata që s'kanë armë do t'i gjenë, ose do t'ia rrëmbejnë armikut. Lufta do të nxjerrë drejtuesit e vërtetë. Mësoni edhe diçka: Për çdo veprim, arsyeja duhet të peshojë më rëndë se pasionet e këqija e të mbrapshta në peshoren e një princi si ju.

Knjaz Daniloja u mbërthye nga një tërbim shkundullues. Shfryu:

— Fjalë të përafërta u ke thënë edhe rebelëve kuçiotë kur u vajte për ngushëllim...

— E ndiej për detyrë të flas me komshinjtë për të mirën e përbashkët, — tha Hasan Alia. — Të parandaloj, aq sa kam mundësi t'ju paralajmëroj se po e kridhni një popull në armiçësi, e cila do t'ju kushtojë shumë. Edhe varri, edhe kujtimi i atyre që nuk i thërresin mendjes, do të mbeten si mallkim i kobshëm dhe i neveritshëm për brezat! Nuk erdha t'ju pyes sa luftëtarë jeni e sa armë keni! As ju thashë ejani e na ndihmoni! Por veshë keni, dëgjuat qartë. Ju thashë të ngrihemi kundër armikut të përbashkët, në llogore krah njëri-tjetrit si fqinjë që jemi.

Knjaz Danillos iu squll zelli. Meqë e pa të pamundur të nxirrte ndonjë përfitim nga ajo bisedë, tha me zë të zvergët:

— Kërkesën tënde do ta pleqëroj me vojvodët e mi. Kohët janë tepër të vështira e të papërshtatshme për trazira. Murit me kokë nuk i bihet. Megjithatë, më vini në dijeni, përpara se të vendosni të ngriheni në luftë...

Hasan Alia u largua prej sarajit të knjaz Danillos bashkarisht me tre pleqtë e mirë malazez. Ata me dhembje u ndanë prej filozofit duke thënë: «Kush ka armën dhe temjanin, bën ligjin në Mal të Zi. Knjaz Daniloja, si e ka nisur, keq ka për të sosur. Gjithmonë ai që mbjell driza, ferra ka për të korrur...»

Pas asaj vizite te knjazi, Hasan Alia qëndroi vetëm një natë në Shkodër. Mori në sy udhë të gjata për të biseduar me fqinj të tjerë të Shqipërisë.

Knjaz Danilloja, si bisedoi gjerë e gjatë edhe me të dërguarit e «Naçertanies»¹⁾ së Beogradit, bënë plane dhe ranë në ujdj për grabitje dhe tjetërsime trojesh të huaja, përcolli ata dhe hapi letrën e konsullit rus në Shkodër, të cilën e kishte pritur me ditë.

«Alo Kafexhia²⁾ është nisur dje për në Prizren me karvanin prej njëqind e pesëdhjetë kuajsh. Atje do të ngarkojnë, siç më ofroi të dhëna «Urata», dhe do të kthehen shpejt. Kjo është hera e tretë brenda këtyre dy muajve që mbartin armë, më saktë shkëmbejnë. Ç'nuk ka Prizreni, i jep Shkodra dhe anasjelltas.

Meqë mbajtja e armëve është shpallur rreptësisht e ndaluar me ligjin osman, përmes njeriut tim vura në dijeni tërthorazi sundimtarin Osman Masar pasha për atë armatosje gjithëpopullore të albancëve. Prapëseprapë nuk e quaj punë të mbaruar. Dërgo me ngut çetat e tua «speciale». Midis Pukës dhe Qafës së Malit është vend i përshtatshëm për pusi, ose ndërmjet Shënmerisë dhe Vaspasit. Të grabiten dhe të asgjësohen karvanxhinjtë...»

Knjaz Danilloja rrëshqiti shikimin vertikalisht në letrën e konsullit. I tërhoqi vëmendjen emri i Oso Kukës. Lexoi më poshtë:

«...Është vrarë në rrethana të panjohura Garipi i Dah bej Singisë. I biri i të vrarit, Osevdiu, u kurdis dhe u bind prej njeriut tim se të atin ia ka vrarë Oso Kuka. Vajti natën përballë komandaturës së policisë dhe shtiu nga dritarja e kancelarisë. E vrau Oso Ku-

1) Program politiko-luftarak, i përpiluar në Beograd më 1844, për diversione dhe pushtimin e trojeve shqiptare.

2) Ashtu e quanin të huajt Ali Armëtarin, meqë kishte një kafene.

kën. Ishte i domosdoshëm ai komplot Asgjësimi i Oso Kukës na jep mundësi të mëdha për përmbushjen e qëllimeve. Ai gjurmonte çdo hap të njerëzve tanë. Kishte një rrjet agjenturor të fortë. Pati rënë edhe në gjurmët e tregtisë së fshehtë të drithit që do t'u shpihej Serbisë e Malit të Zi...»

Karrociери i knjaz Danillos, Jak Shoshi, ishte për-
vjedhur nga saraji i knjazhevinës, përmes rrugicës gro-
pa-gropa kishte hyrë në një kasolle. Kishte njoftuar
gjithë ç'kishte përgjuar. Pas pak tre djem, si tre lisa,
kishin dalë prej kasolles. Në një shtëpi në të dalë të
Cetinjës i prisnin kuajt e shaluar. Të tre ishin ngutur
për te Gjiu i Moraçës. Mbasi takuan të përbetuarin e
peshkatarëve, u kthyen para mesit të natës në Cetinjë...

KREU IV

Oso Kuka u takua me tre udhëheqës të lëvizjes së të përbetuarve dhe u tha:

— Osman Masar pashën e kapëm në disa dallavere që përbëjnë tradhti për Portën e Lartë. Na erdhi rasti i pritur ta heqim qafe. Mirëpo vali u ka korruptuar edhe titullarë të lartë në Stamboll. Duke e bërë Bademilin për vete (aq sa mund të arrihet), e hedhim në ballë të luftës kundër valiut. Prapa krahëve të tij veprojmë për qëllimet tona. Sa të mësojë Bademili për lidhjet e Osman Masar pashës me caristët, do të njoftojë pa ndërmjetësi Portën e Lartë.

Krerët e të përbetuarve qenë të një mendjeje me Oson.

Kur iu zbërthye Bademilit tradhtia e valiut, megjithëse i mbërthyer nga mahisja e plagës, mbërtheu armët dhe klithi:

— Një jetë kam punuar si besnik i Portës së Lartë. Një vërë në ujë bëra. Ç'fitova në këtë luftë njëzet-vjeçare! U ktheva në asket, i shtyrë nga ëndrra për një Perandori Osmane të fuqishme, zotëruese të dynjasë...

Do ta vras valiun! — përfundoi i hallakatur dhe u turr drejt portës.

Osoja e ndaloi me forcë. I tha:

— Lëngata ju ka bërë të humbni gjykimin. Vrasja e valiut nuk ndreq asgjë. Humbni veten. Komploti mbetet i panjohur për Portën e Lartë. Kush do të dëshmojë për rrjetin e dreqnuar agjenturor, nëse nuk e dëgjon nga goja e fajtorit?...

Bademili u drodh. Trupi iu squll. I ra të fikët. Osoja e çoi në shtrat. Priti sa erdhi në vete. Pastaj propozoi t'i bënin një raport të hollësishëm Portës së Lartë.

— Bëje, se nuk më punojnë duart! Unë do ta firmoj. Kam korrierë të posaçëm që e shpien në dorë të sigurt në Stamboll.

Ishte ditë e shtunë. Oborri i komandaturës së policisë gumëzhinte prej gjindjes. Në krahun e djathtë të ngrehinës së policisë gjendej burgu. Shumica që rrvagonin andejpari, kërkonin, ose prisnin të takonin Oso Kukën, mbasi ai tani kryente edhe detyrën e komandant Mirosh Shegës, të cilin e kishte vrarë Osevdi Singia disa net më parë mbasi e kishte pandehur për Oson.

Pjetër Berishës, që merrte e jepte me njerëzit te porta, i kishte bërë përshtypje një grua veshur në ferexhe. Ajo vinte çdo ditë herët. Ikte që andej vetëm kur ngrysej. Kërkonte me këmbëngulje të takonte Oso Kukën. Pjetrin e kishin habitur sytë e saj që duke-shin përmes atij tyli të zi. Ata ishin të bukur, magjepsës e të trishtuar. Dukej sikur nga thellësi e tyre shkëndijonin rreze të çuditshme.

— Zotni, i thoni Oso Kukës...

— Si ju quajnë? — e pyeti Pjetri dhe iu bë se tisi i pëlhurës së zezë që ia mbulonte fytyrën gruas mori flakë nga përshkëndijimet e syve.

— Jam një hallexheshë e pangushllueshme! Kështu

i thoni zotni bylykbashit të policisë! — tha gruaja dhe sytë sikur iu shuan prej trishtimit. Pastaj, si shikoi rreth e qark gjindjen që bënin shamatë, fërgëlloi. Nënëzat e saj ndriçuan disa herë me radhë. Derdhën brengë apo urrejtje, Pjetri nuk mori vesh. Besoi përfundimisht se tyli që ia mbulonte gruas fytyrën mund të merrte zjarr nga çasti në çast. Osoja e kishte porositur në mëyrë të prerë Pjetrin të mos lejonte njeri të ngjitej në kancelari, sepse po përgatiste relacionin për skandalin e valiut me të huajt, të cilin do t'ia niste Bademili ngutësisht Portës së Lartë. Nga ana tjetër ata që prisnin kishin halle të tilla, me të cilat nuk merrej ai. Disa vinin për t'u ankuar për gjoba, të tjerë ishin spekulues të huaj, të cilëve u kishin konfiskuar mall e anije. Shumica kishin probleme të natyrës ekonomike siç ishin falimentimet e esnafëve që kishin qenë të detyruar t'ua shisnin ose t'ua linin peng shtëpitë ose dyqanet tuxharëve, reshperëve, sekserëve. Me një fjalë ato ngatërresa duhej t'i zgjidhte gjyqi. Por, meqë kadilerët anonin nga ata që e kishin plot kuletën dhe asnjë veprim nuk e kryenin pa ryshfet, vinin e anko-heshin në komandaturën e policisë.

Pjetër Berisha vendosi t'i thoshte Osos që ta pranonte atë grua në takim. Tek mbyllte portën e hajatit që të ngjitej lart, një njeri shtyu derën me vull. Pjetri deshi ta ndalonte, por tjetri ishte i shpejtë dhe i zhdërvjellët, ngjiti shkallët fluturimthi. Pjetri nxori koburen. Tek po ia vinte derës së hajatit shulin, dëgjoi të trokiturat e të panjohurit lart, në portën e Oso Kukës. Pjetër Berisha ngjiti shkallët vrapthi. I panjohuri, meqë nuk arriti të hapte dot portën e kancelarisë së Osos, u turr te një si sportel i vogël, qëlloi me grusht, futi dorën brenda. Oso Kuka vuri re atë dorë, së cilës i mungonte gishti i mesit. Ia hapi derën me ngut. Pjetër Berisha, që po terezitej t'ia zbrazte të panjohurit koburen, mbeti gojëhapur.

«Kësaj i thonë, — foli Pjetri me zë të lartë, — tellall qeshë, një dynja me lajme e mbusha, vetë nuk mora gjë vesh!»

Oso Kuka mund të merrte një duzinë adjutantësh, por kishte zgjedhur vetëm Pjetrin, mbasi e njihte mirë. Qysh ditën e parë i kishte thënë: «Pjetër Berisha, të kam besnik, shok, vëlla, por të fshehtat që nuk të përkasin, mos kërko t'i mësosh!»

Por ç'ti bësh asaj kureshtjes... Meqë derën e hajazit poshtë e kishte mbyllur me shul dhe nuk kishte nga të hynte njeri, Pjetri vuri veshin te porta e kancelarisë së Osos. Por, nga frymëmarrja e dendur, shkak-tuar ca nga ngjitja e shkallëve me ngut, ca nga ner-voizmi, në fillim dëgjoi vetëm emra të përzier dhe fjalë të shkëputura: «...knjaz Danillo... karrocieri Jak Shoshi... Picrraku i vrarë... Ali Armëtari... Gjergj Ce-mi...» Pjetër Berisha u zbraps prej derës. Si iu qe-tësua frymëmarrja, mbështeti veshin në vrimën e çe-lësit. Dëgjoi:

Osoja: — Në të them se më paska marrë malli, o Asim Kraja, mos kujto se nuk do të të shaj, bile edhe të të jap një dackë të mirë! Si, more, prijësi i treqind komitëve, vjen e më futet ditën për diell në qytet, për më keq, në zyrën e komandantit të policisë! A e kupton se mund të të kenë njohur shumë veta?! E pe ç'rrëmet është në oborr të komandaturës?

Asimi: — Si jam tebdilosur unë, nuk mund të më njohë asnjëri. Të mos e nxirrja dorën me gishtin e lënë në vend të shulit te hani i Ali Tiranës, as ti nuk do të ma hapje derën!

Osoja. — Kështu nuk bën, Asim. Kësaj i thonë: Të kesh humbur mund e djersë me vite për të ngritur fortesën e qëndresës, të kesh bërë edhe therore në the-melet e saj, vjen tamam një i therorizuar kryekërçyer dhe ia fut zjarrin...

Asimi: — Aq sa je i ngrysur në çehre, i ke të vrazhda fjalët! Po të mos vija të të njoftoja, punën tonë do ta merrte lumi. Unë, ose do të çmendesha, ose do t'ia jepja vetes si dështak i mjeruar. A e kupton? Peshkatarët marrin të dhëna nga Jak Shoshi. I çojnë në pikëlidhjen tonë. Edhe këta në mënyrë të rrufesh-me njoftojnë Picrrakun. Ky vritet tek Udha e Liva-

dheve... Nuk kisha ç'të bëja tjetër, veçse të vija vetë; ndryshe gjithë këto përgatitje tinëzare, vrasje e zhdukje prapa shpine do të na gjenin në gjumë.

Osoja: — Sikur të të them se për treçerekun e atyre që më the, jam njoftuar?! Edhe vrasësin e Picrrakut së shpejti do ta rras brenda, edhe...

Asimi: — Je njoftuar, the! Ç'masa ke marrë atëherë?! O zot! Ti po më luan mendsh! Mos jam në zyrën e zëvendëskomandantit të policisë që punon me zell për Portën e Lartë?!

Osoja: — Asim Kraja, po qe se nuk merren masa të rrufeshme, një rrezik i përbindshëm i kanoset Ali Armëtarit me shokë. Atyre u humbet jeta, armët që i kemi aq të domosdoshme, përfundojnë tek armiqtë. Të kam dërguar tre veta, besoj se janë duke të kërkuar në tri pikat e mundshme.

Asimi: — Më njoftoi kryepari i peshkatarëve. I nisa shokët. Tani ata gjenden afër vendeve ku mund t'u bëjnë pritë cubave të knjaz Danillos. Dua të di për ata të anijes së largët...

Osoja: — Hape derën, i thuaj Pjetër Berishës të mos qëndrojë aty, por të zbresë poshtë, të qetësojë zallahinë!

Asimi, sa çel e mbyll sytë, u gjend te porta. E hapi atë papritmas. Pjetri u skuq gjer rrëzë qimeve. U shfajësua:

— Oso Kuka, ma ke thënë vetë. S'ka kalë të kuq pa një huq...

— O Pjetër Berisha. — ia ktheu Osoja, — sepse je trim e besnik, më duhesh këtu. Por të kam thënë njëqind herë: Sa e rrezikshme dhe e dëmshme është të nxjerrësh një të fshehtë, po aq e dëmshme është të priresh për të mësuar të fshehta që nuk të hyjnë në punë!

— Lëre, e hëngërt dreqi, e hëngërt! U ngjita për një hall tjetër dhe u turpërova! — tha Pjetri dhe, ashtu, i ngashëryer, deshi të ikte.

— Prit! Për ç'punë erdhe? — pyeti Osoja.

— Një grua e mbuluar me feroxhe, ka tri ditë, err e terr, që pret të takohet me ty.

— Si e quajnë?

— Nuk e tregon emrin. Dje bërtiti dikush nga turma, as ia pashë syfetin: «Lene, more, të hyjë brendë se ia kanë burgosë djalin!»

Osos iu trand koka, sikur t'ia kishte tundur një tërmet i pjesshëm, vetëm në qafë e sipër. Fare i shushatur eci varravinga nëpër zyrë. Pastaj u ndal. Duket e mblodhi veten, sepse fjalët që tha, nuk ishin të përpushura si ecejaket:

— Mirë, Pjetër. Kam edhe dy fjalë me këtë mik. Po e quaj mik, për të porositur që t'ia harrosh emrin! Sa ta përcjell mikun, sille gruan me feroxhe! Tashti zbrit dhe prit poshtë në hajat!

Sa doli Pjetër Berisha, Osoja e ngarkoi me detyra Asim Krajën. Ai i foli preras. Asimi, që e kuptoi cila ishte gruaja që priste, mendoj me vete:

«Të qeverisësh mbi zemrën dhe mendjen tënde në castet më të koklavitura, do të thotë të jesh kreshnik i vërtetë. Kështu duhet të jem unë, që t'i bëj edhe komitët kësioji!»

— Asim, përse e humbe, tamam kur duhet të nisesh për të kryer punë të mëdha?

— Ato i kryej me lehtësi, por e kam të zorshme të bëhem si ti!

— Je boll i mirë!

— Jo, besa! Të më ngjajë ndonjë garramet me «vajzën e ishullit», siç po të ndodh ty me gruan që po pret poshtë, do ta përmbysja botën, do ta kusëroja qiellin, do t'ua grabisja zjarrin yjeve për të ndëshkuar penguesit, ose do t'i ngjaja bishtukut, i cili, me tymin që lëshon, mbyt flakën e vet!

— Nuk u besoj veshëve të mi! — tha Osoja i habitur, pastaj pyeti: — Mos «vajza e ishullit» është Mirija e Dikë Fisit? Po! Eh, kësaj i thonë: të merresh me sekretet e kralëve e të sulltanëve të botës, të fshehtat e shokut, vëllait tënd të mos i dish! Mirë pra, mora

vesh! Ki kujdes, e kam kushërirë Mirijen! Kur do t'ia bëni «bam»?

— Sapo të martohet i vëllai, Adi, edhe ne... ashtu, komitçe!

— Nisu, Asim Kraja! Nëse deri tashti të kam thënë një herë ruaju mendjeshkrepjeve, tashti të them dhjetë herë!

Asimi mbështolli kokën me një peshtamall si tregtar arab. Osoja e nxori nga arkapia e fshehtë, nga prapa komandaturës së policisë.

Sa iku Asimi, Osoja mbështeti pëllëmbën në anën e majtë të gjoksit. Zemra i përpëlitej si pula pa krye. Kjo gjë e zemëroi dhe e pikëlloi. Ai kishte bindjen se pati punuar mjaft me veten sa të hokaritej me të tilla qaramanllëqe. Por ja që në shpirt u ruajtkan ca vatra që s'preken as nga dallgët më të rrëmbyeshme të jetës, as nga mosha, as nga cilado forcë fashitëse.

Hyri gruaja me ferexhe. Osoja vuri re se siç dridhet rreshkëza e qumështit në enën mbi zjarr, ashtu përpëlitej pjesa e ferexhes në gjoksin e së porsaardhurës. Në fillim nuk ia pa sytë. Hamendësoi mos tyli i zi e pengonte. Por nuk ishte ashtu. Gruaja, sikur të dyshonte se mos e tradhtonin sytë, i mbuloi me qerpikët e gjatë. Ndoshta ia ktheu shikimin vetvetes, për të parë në thellësi shpirtin. Kushedi asisoji kërkonte të zgjonte kujtimet e dremitura e të fshehura qo-sheve dhe skutave të vetëdijes. Ose vepronte asisoji për ta kërkuar ngushëllimin si lëmoshë. Kush e merr vesh! Ndoshta përpiquej t'ia hiqte Osos pështjellakun që i ishte ngulitur përpara kushedi sa vjetësh, që ta krahasonte me të sotmin!

«Atëherë i heshtur dhe i zjarhtë, i ëmbël dhe i sertë, dashamir dhe këmbëngulës, me shkëndija të përherëshme në ata sytë me majë! Po tashti?» — gruaja ngriti qepallat. U bind se xixat në sytë me majë të Osos nuk kishin pësuar asnjë ndryshim, përveçse ishin më të ndezura. Me ngadalë e kujdesshëm zbriti vështrimin, në mustaqet leqe-leqe të Osos...

Tjetri atë çast kapi vështrimin e saj. Zemra iu ko-

lovit në kafaz, si gjuhëza gjigante e kambanës kur e shkundullojnë duar të fuqishme. Sikur të kishin kërkuar mbrojtje sytë, qerpikët u përpëlitën. Gruaja ngriti kryet: Përtej tyllit të zi, pa pikëllimin si të shkruar në bebëzat dhe një lloj zemërimi kryeneç.

«Mos edhe kjo kujton se unë ia vrava burrin dhe ka ardhur... Jo! S'ka mundësi! Kjo e ka pasur në dorë zemrën time atëherë kur po gatuhej. Kjo e njuh më mirë se askush zemrën time... Po përse derdh pikëllim e urretje nga sytë?! Mjerim edhe brengë! Derdh edhe... Çfarë edhe? Vrunduj hakmarrjeje!»

— Zotni bylykbash i policisë...

«Si! Sevdiya të më thërrasë kështu! Aaaa, tashti e kuptoj atë shkëlqimin e keq në sy!»

— Zotni bylykbash i policisë!... Ma keni... ma kanë burgosur djalin... Ai që ma vrau burrin, duhet të futet në burg! Djali im, Osevdiu, duhet të lirohet! — pastaj ngriti zërin si njeriu që kapërcen një rrezik. Foli: — Qe! I thashë ato që duheshin thënë! — dhe ktheu kurrizin, u kruspulloso.

Osoja u trullos. Ai po përpigëj të zbulonte përse i ishte dobësuar shpirti aq rrufeshëm. Përse i ishin mbufatur (siç i dukej atij) edhe kokrrizat e lëkurës.

«Ta kisha pritur qysh kur erdhi fshehurazi të më takonte, nuk do të tërhuzehin përnjëherësh gjithë këto fatkeqësi mizore! Do të më ketë kërkuar të më qaj hallin! Të më zgjatë dorën për ndihmë! Përse, përse nuk e prita?! I mbajta mëri, apo pse? Sepse e shiti i vëllai te bejlerët e singive?! Sepse Teraku i dha hashash në vend të çajit, e vuri në gjumin e rëndë që zgjati dy ditë dhe ashtu e dërgoi te burri?! Sepse u përmend natën e tretë të dasmës! Burrëziu kishte fjetur me të për forcë «të zakonit», si me një të vdekur! Kësaj duhej t'i mbaja mëri, sepse tradhtoi besën e lidhur, fjalën e dhënë?! Jo, jo! Oso Kuka, nëse të goditi grushti i pamëshirshëm i shortit, ta rrëmbeu nga duart lumturinë, je i trullosur, nuk ke të drejtë të shpifësh kundrejt vetvetes! Sepse e desha Sevdiyen, nuk pranova të takohem me të, ndryshe ia ringjallja vatrën

e tulatura. Ajo tashmë ishte grua, ishte nënë! Nuk kisha të drejtë t'i futja kthetrat e mia në këtë mbretëri familjare! Ta prisja kur kërkoi të takohej, patjetër do t'i lindnin andralla. Do të futej emri i saj nëpër gojë të këqija dhe do të shkërmoqej dinjiteti, krenaria e saj nga dhëmbët e gojëkëqijve, si kokrrat nën rrotën e mullirit. E desha sa veten, sepse emri i saj më mbante gjallë, më ndizte fantazinë, më ngushëllonte. Unë mohova një shtrat tjetër martesë, jetoj kështu, siç po jetoj... Po kjo pse më quan «zotni bylykbash i policisë?!»

— Je Sevdija e Nuri Kirit ti?

— Mos e përmend! Ajo ka vdekur. — Pastaj Sevdijes i lëvizën buzët. Osos iu bë sikur dëgjonte këto fjalë: «Mos ia gërvisht dregëzën asaj plage! Brenda saj ruhen, bashkë me gjakun, dhimbjet, malli, vaji, kujtimet! Ruhet ndjenja e brishtë, e zjarrtë e asaj kohe! Mos e zgjo atë ndjenjë pash mua e ty! Lëre të dremitet në ëmbëlsinë njomëzake, të përkundet me ëndrrat e virgjra e të patravajël!»

Osoja tundi kokën sikur të donte të shkundte andej ato mendime që e vononin, ngaqë një shqetësim i keq e zuzar e ngacmoi. Duke e vonuar Sevdijen në kancelarinë e tij, shumë sy të ligj, gojë që trillojnë, përflasin, do ta kthenin në legjendë vajtjen e saj atje.

«Zonja Sevdije, — deshi t'i thoshte, — shko, rri e qetë! Djalin do ta kem kujdes vetë, ani pse ai, në vend të më vriste mua, gabimisht vrau Mirosh Shegën. — Madje deshi ta ngushëllonte për humbjen e burrit. Por i shkrepri një trill i çuditshëm, ndaj pyeti:

— Kush ta vrau burrin, ndjesëmadhin, Garip Singinë?

Sevdija, me intuitën e hollë të femrës, kapi një nuancë xhelozie në zërin e Osos. Dhe, në vend që të zemërohej, u gëzua. Mendoi: «Të paktën jetuaka një njeri që nuk e gërryekan rrebeshet e kohës...» Hapi gojën, deshi t'i përgjigjej, por atë çast shpërthyen zëra

të çartur në oborrin e policisë, që dëgjoheshin açik:
— Dashke të hysh me dhunë! Largohu tutje, mor syfet prej speci djegës, ndryshe t'i derdha trutë në kalldrëm! — Ishte zëri i Pjetër Berishës që i hakërrrohej dikujt.

— Hap udhë, mor kaur, kodosh! Ai vrau burrin e motrës! Ime motër shkon e mbyllet me vrasësin! Ndoshta ka gisht edhe ajo në vrasjen e Garip Singisë! — gërvallej Terak Kiri.

Osoja qfërgëlloi. Trupi i tij i gjatë e muskuloz u bë grusht. Gruaja iu afrua, ia lëmoi dorën. Oh, ai miklim i njohur i ktheu për pak çaste rininë, gëzimin, ëndrrën! Ajo i tha:

— Oso Kuka, mos u lëndo! Ato që po dëgjon janë shpifje! Veç qëllimeve të tjera, shpifaraku dëshiron edhe të na çakërdisë shpirtin, mendjen...

— Nga poshtë erdhi një zë i ngjitur, i lig:

— O millet, na ndihmoni të hyjmë brenda! Mbesa e gruas sime, e trullusur nga vdekja e burrit, e marrosur nga burgimi i të birit, është ngjitur t'i lutet për mëshirë atij që e la të ve! Kushedi ç'i bën atje lart! — Ishte zëri i Man fajdexhiut.

Pas tij një zë plake:

— Hap udhë të keqen nëna! Jam halla e Sevdijes! Ajo gjendet atje. E ka humbur e mjera! Fajet i kemi edhe ne që nuk i ndenjëm pranë. Ajo, si erdhi këtu, mund të shkonte të mbytej në liqen! — Ishte zëri i Duhijes, motrës së Nuri Kirit, së shoqes së Man fajdexhiut.

— Mjerë unë e mjera! — lëshoi kujën Sevdija. — Ata, për ta çuar shpifjen deri në fund kundër meje, po hedhin blozë edhe përmbi emrin tënd! Ta kisha gjuajtur edhe zotin me gur, nuk do të reshtnin gjithë këto nkatërresa e mjerime mbi kokën time!

— Sevdije, vëllai yt, Terak Kiri, e ka mbushur kupën moti. Qyshkur e kam firmuar urdhrin për arreshtimin e tij, — tha Osoja.

Sevdija mbuloi fytyrën me pëllëmbët që i dridheshin dhe tha:

— Terakun m'u lut: «Të përgjërohëm, shko tek Oso Kuka! Atë e ka strehuar babai në vitet e vështira! Lutju të ta lirojë djalin nga burgu!» Tashti vjen e bërtet midis njerëzve, të ma nxijë emrin tim të mirë! Oh, mjerë unë e mjera, që paskam lindur t'i pi deri me fund kupat me helm!

— Sevdije, mblidhe veten! Qëndro këtu! Mos u ndiej! Unë do të përbiroj nga arkapia e fshehtë.

— A ka dalje të fshehtë, a? — pyeti Sevdija e ngashëryer. Ngriti tylin e zi. Sytë e saj të kaltër feksën. Ajo eci kundruall Osos, ndoshta t'i lutej për të birin... Kushedi përse Osoja iu shmang atyre gulsheve. Apo...

— Ji e qetë! Sundo mbi veten! Mbasi të më shikosh mua në oborrin përpara, dil nga arkapia e fshehtë. Të nxjerr larg së këtejmi. Askush s'do të të shikojë. — Oso Kuka doli përmes asaj arkapie. Pas pesë minutave, kur shokët e Osos kishin qarkuar atë mjedis dhe Terak Kiri, i hipur mbi kangjellat e murit, grinte e grinte kundër Sevdijes dhe Osos, ky i fundit bëri ballë nga xhadeja.

U dëgjuan mërmëritje. Klithje habie. Sharje në adresë të Terakut e të Man fajdexhiut.

Teraku u orvat të kapërcente murin e oborrit të policisë. E kapën.

— Arrestohet si armik, si tradhtar, si kusar dhe si vrasës! — tha me zë të lartë Osoja.

Sali Sakica, nga pesëmbëdhjetë motet e punës së mundimshme si kallajxhi e remtar, kurrë nuk e kishte ndier veten më ngushtë se atë ditë. Fëmijët i kishin mbetur pa bukë. Qysh në ferk të dritës ishte detyruar t'i shiste një malësori dy kazanë pothuaj falas. Bleu dy bukë, ua shpuri fëmijëve në shtëpi, pastaj u pagoi

punëtorëve dhe dy kallfëve nga disa akçe. Duke fërkuar duart mbi pantallonat e shajakta, u tha me zë të përvajshëm se kishte falimentuar. Do t'i nxirrte në shitje dyqanin, ndoshta edhe shtëpinë, ngaqë nuk kishte me se t'i paguante borxhet dhe fajdenë e tyre.

Tek largoheshin të dëbuarit nga puna dhe Sali Sakica po i vështronte i mjeruar trupat e tyre të gjatë e të kërrusur, mu te kthesa e Fushës së Teqesë i zuri syri Man fejdexhiun. Me të ishte një tregtar antikash, dy xhandarë dhe nëpunësi i financës. Saliu ndjeu një angështi. U mbajt mbi krahun e farkës, e cila shfryu sikur të ofshante ndonjë hallexhi. Zejtari mbërtheu çekiçin me të cilin rrihte enët e remta, e shtrëngoi sa iu zverdh grushti. Mirëpo iu kujtua e shoqja, Shahja, me të pesë fëmijët, që pak më parë u kishin shkëlqyer sytë nga lotët e gëzimit kur u kishte dërguar dy bukët. Në vesh iu përftua zëri i gruas: «Ku po na lë! Sali! Sali! Sali!» Vetvetiu iu squllën muskujt e duarve, çekiçi i rrëshqiti përdhë.

«Ç'ti them këtij syqeni! — pyeti vetveten Saliu tek pa surratin qesëndisës të Man fajdexhiut. — Mozomakeq, nëse nuk ma shtyn afatin për nja tre muaj, sa të dal e të kallajis enë bakri nëpër malësi! Qenka edhe efendiu i financës! Po xhandarët ç'iu deshën që i paska marrë me vete?!»

Pikërisht atë kohë u dëgjuan sirenat e anijeve në skelën e Bunës. Saliut iu bë sikur dëgjoi lajmin e mortjes nga minaret e të gjitha xhamive të qytetit që njoftonin vdekjen e esnafëve dhe të zejtarëve të varfër.

Perandoria Osmane ia kishte hapur portat mallit të huaj. Shoqëria austro-hungareze «Magjar Leventai Kiveteli Vallalet» sillte në Shkodër pikërisht ato mallra, prodhuar nga fabrikat, të cilat në qytetin e lashtë punoheshin nga esnafet në mënyrë artizanale. Kapitali evropian po rrezikonte jetën e zejtarëve të Shkodrës. Shoqëria e lundrimit «Llojd» çdo javë sillte në Shkodër enë zingu, stofra, këpucë, pëlhurëra. Ishin me çmime më të arsyeshme. Qytetarët filluan të mos përdornin enë prej bakri. Brenda dy-tre muajve ishin gjendur

në udhë të madhe, veç të tjerëve, edhe bakërxhinjtë, zhgunabërësit, shumë prej pëlhurëpunuesve.

Siç gjurmojnë korbat vathat kur bie epidemia e bagëtive, ashtu bridhte Man fajdexhiu nëpër qytet. Në dyqanin e Saliut bastisi gjithçka. Ia qepi vështrimin lakmitar si prej fajkoi një mangall artistik prej bakri ku çdo centimetër kishte gdhendje zbukurimi. Mbi vegjet e mangallit ngriheshin dy gjeraqina të skalitura e të derdhura në bronz. Ato, ashtu krahëhapur, dukeshin sikur po ngroheshin dhe pas pak do të fluturonin në qiellin e hapur. Brenda në mangall kishte disa nga ata gurë kristali që përshkëndijonin sikur të ishin thëngjij të ndezur.

— Borxhli, — i tha Mani Saliut, — siç shikon me ty kam qenë shumë i duruar. Me fajdenë jetoj, prej leje humba shumë. Kemi ardhur për sekuestrim. Dyqani nuk arrin ta shlyejë shumën e borxheve. Ta them zemërlënduar, por secili jeton me allishverishet e veta, edhe unë me të miat... — dhe tregoi shumën e madhe që duhej të paguante.

— Mor zotni, për pesë shinikë grurë që jua mora kur fëmijët më vdisnin urie, të rritet kaq betershëm e pamëshirshëm fajdeja! — tha përvaishëm Saliu.

— Pesë shinikë për nga pesëmbëdhjetë okë bëjnë shtatëdhjetë e pesë okë. Shumëzo okën për njëzet akçe, bëjnë një mijë e pesëqind akçe. Shtuar disa herë shumën e fajdesë meqë m'i vonove gjashtë vjet, bëhen njëqind mijë akçe, gati-gati dyqind mexhite, argjendi. Nëse nuk i shlyen as dyqani, as shtëpia, jam i shtrënguar të të çoj atje ku venë borxhlinjtë pa namuz. Megjithatë ti je i mençur, ke tri vajza të bukura si gonxhja e fisligenit...

Tregtari i antikave po i sillej mangallit si maçoku nëlçive të qengjit. Edhe pse si njohës antikash përpiqej të fshihte mahnitjen, sytë e tradhtonin. I feksnin me një dritë të ligë e tunduese. Dukej sikur do ta rrëmbente mangallin dhe do të arratisej.

Atë çast u dëgjua një zë femre. Jo nuk ishte zë, por sokëllimë.

— Ti i huaj, i përçudnuar, që ngjake me Man fajdexhinë si trekëmbëshi me lakun e litarit që varet prej tij, lësho mangallin, se Saliu është fukara nga kamja, jo nga shokët...

— Lëshoje mangallin! Lëshoje! Lëshoje! Mor kopil i gjetur në shpëndra! Lëshoje, mor pusht, rezil! — ishte kori i evgjitërisë që kishte ardhur pas Esma defaxheshës.

— Nxirreni jashtë këtë evgjite! — u tha Man fajdexhiu xhandarëve.

Kush mund ta merrte me mend se i shoqi i Esmasë, hamall Dermani, gjendej aty pranë bashkë me shokët e vet.

Në dyqanin e Sali Sakicës kërciti dajaku. As Mani, as tregtari i antikave, as xhandarët nuk gjenin vrimë ku të futeshin që të shpëtonin nga mëria e të varfërve...

Ditën që ndodhi gurguleja në farkëtarinë e Sali Sakicës, në Shkodër u kryen pesëdhjetë sekuestrime në dobi të huadhënësve fajdexhinj e tuxharë. Për çudi, asnjë prej policëve të financës apo xhandarëve me origjinë shqiptare nuk kishte marrë pjesë në ato bastisje. Ishin vrarë pesë xhandarë, plagosur njëzet policë finance. Ishin rrahur keqas dhe kishin zënë shtratin njëmbëdhjetë fajdexhinj.

Kur kishte vërshuar ushtria për të qetësuar gjendjen, i kishin gjetur rrugët të boshatisura, dyqanet të mbyllura me qepena e me dry.

Man fajdexhiu e kishte nuhatur gjendjen që në bastisjet e para. Ishte përvjedhur, kishte vajtur në vilën e veçuar të të vetmit çiflig të tij. Atje kishte qëndruar i fshehur, duke pritur të kalonin trazirat. Me dy hoxhallarë i dërgoi një peshqesh të majmë komandan-

tit të divizionit, Shimshir pashës, në Shkodër, duke i tërhequr vëmendjen: «Shkodra po jeton zaman turbullirash. Vetëm ju, zoti gjeneral, me repartet tuaja të ushtrisë mund t'u dilni përpara tërmeteve të fukarenjve. Nëse nuk merren masa, jo vetëm pasuria, por edhe jeta e të kamurve, të vetmit besnikë të padi-shahut, rrezikohen nga harbutëria!»

KREU V

Në një shtëpi të veçuar përtej urës së Bunës, rrëzë Taraboshit, Oso Kuka, me urdhër të Bademilit, mban-te në arrest valiun Osman Masar pasha me agjentët e huaj. Ndonëse kishin ndërhyrë komandanti i divizionit, gjenerali Shimshir pasha, bashkadiu dhe bashmyftiu i vilajetit, Osoja e kishte bërë veshin të shurdhër, duke u shtënë sikur nuk kishte haber ku gjendej vali. Ai në fshehtësi të madhe i kishte arrestuar, i maskuar i kishte marrë në pyetje dhe kishte mësuar gjithçka për veprimtarinë armiqësore dhe dallaveret në shitjen e drithit, kur populli i Shkodrës dhe i tërë vilajetit vuan-te nga skamja.

Bademili, paçka se me plagë në trup, kishte treguar zell të madh në hetimin e të kapurve.

Nuk kaloi shumë kohë dhe nga Stambolli erdhën tre këshilltarë të lartë, të dërguar të posaçëm të sull-tan Abdyl Mexhitit. Morën takim me gjeneralin Shimshir pasha. Meqë ai nuk dinte ku gjendej vali, thirrën bashkadiun, veqil Bademilin dhe Oso Kukën, i cili hëpërhë kryente edhe detyrën e komandantit të poli-cisë.

I dërguari i parë i Portës së Lartë, pas një hyrjeje të shkurtër, u shpjegoi ndryshimet në politikën e brendshme dhe të jashtme të Perandorisë Osmane; u përqendrua te moszbatimi i reformave të Tanzimatit në Shqipëri. Kur foli për molepsjen nga rebelizmi vendës të disa nëpunësve perandorakë, Bademili, që kishte ndërprerë gati edhe frymëmarrjen, i pëshpëriti Osos: «S'kishte si të ndodhte ndryshe...» Pastaj me vete: «Cili nga këshilltarët perandorakë do të lexojë fermanin e sovranit, ku do të jem emëruar unë, Bademili, vali i këtij vilajeti?»

Gojëtari perandorak tha edhe pak fjalë për aleancën e qeverisë osmane me Anglinë dhe me Francën, tregoi se së shpejti do të nënshkruhej paqja midis Petrogradit dhe Stambollit. Pastaj ia dha fjalën të dërguarit të dytë. Ky i fundit shpalosi një letër. Lexoi:

«Urdhëresë e Portës së Lartë

Për çdo delikt ose faj të valinjve a të funksionarëve të tjerë të lartë të Perandorisë, ruan të drejtën e pajtëtsueshme të vendosë për shkarkim ose shqyrtim të gabimeve vetëm sultani dhe Porta e Lartë. Është shkelje e rëndë arrestimi i sundimtarit në Shkodër. Masat që janë marrë kryemëvete cenojnë itibarin e padiskutuëshëm të Portës së Lartë dhe të vetë sovranit.

Nuk vëmë në dyshim se rreth emrit të vali Osman Masar pashës janë thurur intriga, të cilat do t'i hetojnë tre të dërguarit e posaçëm të Portës së Lartë në bashkëpunim me bashkadiun e vilajetit, komandantin ushtarak, gjeneralin Shimshir pasha, bashmyftiun dhe tre hoxhallarë osmanë që do t'i gjejnë të përshtatshëm këshilltarët.

Të shikojmë se cili është mileti i këtij vilajeti që marrka nëpër gojë njerëzit më të zgjedhur të Portës së Lartë! Malësitë e Shkodrës nuk paguajnë taksa, as japin nizamë. Qeverisen nga Xhibali¹⁾, kanuni i tyre arnaut.

1) arabisht — mal: Këshilli i pleqve për të zbatuar kanunin e Lekë Dukagjinit.

Relacionin për veprimtarinë e Osman Masar pashës e ka firmuar veqili i tij, Bademili. Ai priti sa të futej në të thella eprori i tij, që ta kridhte në burg dhe t'ia zinte vendin.

Urdhërojmë: Veqil Bademili të niset ngutësisht për në Stamboll...

— Të ndritur këshilltarë të lartmadhërisë, — ndërhyri me zë të prishur Bademili, — Osman Masar pasha bashkë me agjentët e huaj nuk është zhdukur. Janë gjallë e në vend të sigurt. T'i sjellim...

I dërguari i tretë i Stambollit e ndërpreu:

— Edhe ndërhyrja harbute gjatë leximit të dokumentit që mban myhyrin e sovranit, tregon se je moplepsur nga shpirti kryengritës vendës. Urdhri është i pakorrigjueshëm. Veqil Bademil! Nisu që tani, i përcejellë nga gjeneral Shimshir pasha, sill këtu Osman Masar pashën dhe do të të dërgojmë ashtu si e meriton për Stamboll!

Çdo e papritur trazon shpirtin. Por akuza e beftë dhe e padrejtë trondit mendjen e zemrën bashkë.

Bademili mbeti gojëhapur. Një frenim i pashembullt ia ngërçi çdo gjymtyrë. Provoi të fliste. Nuk arriti të nxirrte asnjë fjalë. Pas pak nxori disa tinguj pa asnjë kuptim. Kur iu afrua gjeneral Shimshiri me pamje prej xhelati, Bademili vuri re se gjaku i vërshoi damarëve me zhurmë. Bërtiti:

— Nuk i besoj askujt! Pranoj të vijë me mua vetëm zëvendëskomandanti i policisë, Oso Kuka. Mos u orvatni të përdorni dhunën! Nëse nuk më njihni për të tjera, të paktën duhet ta dini se jam shumë i vendosur. Përveç meje jo ushtria e divizionit në Shkodër, por as ajo e Stambollit nuk mund ta gjejë valiun tuaj! Edhe diçka: Kërkoj të më jepni fjalën se do t'i dëgjojnë fajtorët. Pastaj mund të nisem për në Stamboll.

Këshilltarët perandorakë u gjendën ngushtë. Biseduan diçka kokë më kokë. Njëri i tha Bademilit:

— Pranojmë kushtin. Sille valiun me të burgosurit! Do t'i dëgjojmë dhe me anijen e parë do të nisesh për në Stamboll.

Dolën prej kështjelle vetëm ata të dy: Bademili dhe Osoja.

Bademili zbriste tatëpjetë si i kalamendur. Buzët e holla i ishin puthitur brenda gojës. Fare pa vetëdije thirri me zë të lartë:

— Më mirë kështu...

Oso Kuka mendoj mos tjetri po çmendej. E pyeti:

— Ç'e mirë qenka, kur ju i keni shërbyer perandorisë me besnikëri, të të akuzojnë për diçka mizore!

Ndoshta fjala «mizor» e çliroi Bademilin nga vorbulla shpirtërore. Iu rrotulluan kokërdhokët brenda gropave të syve. Lëpui buzët e thara. Tha:

— Të hidhesh kundër gënjeshtërs, do të thotë të luflosh për diçka të shtrenjtë! — dhe iu mbushën sytë me lot. Ndjeu se makthi, që pak më parë ia shtrëngonte gjoksin, po ia lëshonte vendin njëfarë zjarrmie. Filloi të fliste e të fliste: — Një jetë luftova për mbrojtjen, përparimin, zgjerimin e kufijve të perandorisë sime. Të sendërzohe-shin bindjet dhe mendimet, do të habitej Stambolli sa i devotshëm jam për të. Luftova kundër çdo armiku të Portës së Lartë. Për të shuar dhe nënshtruar rebelizmin shqiptar, ua joshja lakminë, i gënjeva tërthoras edhe komshinjtë e Arnautllëkut. Mendoja, kur ta ndienin veten pisk, arnautët do të na nënshtroheshin përfundimisht dhe do të bëheshin njësh me ne! Ty, Oso Kuka, ta kam përgjuar hapin dhe frymëmarrjen, derisa besova se, si mysliman i mirë, i shërbeje me zemër perandorisë sime. Edhe tim atë, nënën time, të afërmit, vetveten do t'i hidhja në zjarr për Perandorinë Osmane, për përtëritjen e saj me gjak të ri, me kufij të zgjeruar. Jo perandori rrangallë, me nëpunës sahanlëpirës, intrigantë, rryshfetzhinj, të gatshëm për t'u shitur te kushdo për pesë mexhite. Kam ëndërruar perandori me fabrika, me ushtri moderne që të bënte zap gjysmën e botës. Jo sulltan skllav të pasioneve të këqija e të përcudnuara...

— Nuk besoj të flisni për sulltan Abdyl Mexhitin,

— ndërhyri Osoja që kërkonte të mësonte gjithçka.

— Edhe pse nuk më ka pasur me sy të mirë qysh se ka hipur në fron, besoja te ky sulltan. Por e shikoj se ai, sulltan Abdyl Mexhiti, është fodull, jep urdhra, e quan veten reformator dhe nuk kontrollon si dhe kush i kryen ato urdhra e detyra dhe si i kryen, ngaqë ka besim të tepruar dhe e quan veten të pagabueshëm. Kështu, kur emëron dikë në një post, nuk lejon t'ia cenojnë, paçka se ky njeri, sikur të kishte mundësi, do ta gëlltiste perandorinë si ndonjë llokum; ose sulltan Mexhiti është frikacak dhe u nënshetrohet presioneve të ndonjë shteti të madh... — Papatritur Bademili filloi të qante si i marrë.

Oso Kukës i punonte mendja rrufeshëm. I vetëdijshëm se brenda pak minutash mund të mësonte sa për një dhjetëvjeçar, ngacmoi:

— Nëse i bëjmë të flasin agjentët e kapur përpara këshilltarëve perandorakë, në Stamboll të pret gradimi...

Bademili vazhdoi të qante edhe ca. Duket me vonesë e prekën fjalët e Osos atje ku duhej; pyeti me qesëndi:

— O arnaut, dëgjove ç'u tha lart në kala dhe vazhdon të besosh se e vërteta mund të ndriçohet?! Jo, o arnaut! Perandoria e Stambollit i vendos në fronin e drejtësisë fajtorët, keqbërësit, dredharakët që këta të dënojnë të pafajshmit! Ajo që do të ngjashë është vendosur e vulosur në Stamboll. Për të mbrojtur bashkëfajtorët, ose për t'ia veshur fajet e krizës, të mjerimit e të korrupsionit, Porta e Lartë bën kurban të pafajshmit, o arnaut! Unë nuk di asgjë. Kam vetëm një dëshirë: Të mos më ndëshkojnë ata që po e çojnë perandorinë drejt një varri të madh! — Aq tha Bademili dhe mbylli gojën.

Osoja vërente si i mblidheshin muskujt e fulqinjve dhe besoi se tjetri provonte çaste, të cilat njeriu i jeton vetëm një herë në jetë. U mbërthye nga ndjenja e mëshirës.

Kur arritën pranë urës së Bunës, ku duhej të ka-

lonin matanë dhe Bademili ecte si i handakosur për në qytet, Osoja e përmendi:

— Ku po shkoni, zotëri? Të arrestuarit gjenden te shtëpia e vetmuar rrëzë Taraboshit, matanë urës!

— Nuk mund të ndahem nga kjo dynja pa i lënë lamtumirën vilës së asketllëkut tim! — gjegji turbull Bademili, pastaj duket u kujtua se ato fjalë ishin të dyshimta dhe shtoi: — Procesi hetimor me firmat e tradhtarëve dhe të agjentëve gjendet në vilën time. Pa ato s'kemi ku shkojmë...

Oso Kuka që kishte menduar se do të njoftonte të besuarit e vet, të cilët ruanin shtëpinë me të arrestuarit, tashti që ngjarjet po zhvilloheshin jashtë çdo parashikimi, eci pranë Bademilit, duke i bërë sytë katër, të shikonte ndonjë prej njerëzve të vet. T'i thoshte një fjalë, të paktën t'i jepte një shenjë. Por nuk i zuri syri asnjëri. I erdhi një mendim, të shtinte me kobure në ajër. Por u kujtua se asisoji prishte çdo punë. Vazhdoi të ecte pas Bademilit.

Kur arritën përpara portës së vilës së Bademilit, Oso Kuka vodhi me bisht të syrit të dyja anët e rrugës. I zuri syri një peshkatar që po kthehej nga gjahu. Megjithëse ishte fort larg, ai e njohu peshkatarin, ishte kushëri i afërm i Pjetër Berishës. Ndërkohë Bademili u fut si furtunë në vilë. Osoja priti. Sa mbërriti peshkatarin, i tha: «Mark Berisha, vrapo në Udhën e Karvaneve, në kafene do ta gjesh Ali Armëtarin. Hapi veshët. Vedosi mirë në mendje fjalët: I thuaj Oso Kukën duhet ta gjesh ngutësisht o në vilën e Bademilit, o matanë Urës së Bunës, o duke u ngjitur në rrugën e kalasë...» Nuk u zgjat më tutje sepse dëgjoi rraptimën e kapakëve të dritareve të vilës së Bademilit që po i mbyllte nga brenda. U turr te porta e avllisë. Por Bademili e kishte kyçur nga brenda. Edhe pse muret ishin të larta, Osoja i ngjiti dhe kapërceu në oborr. Nxori koburen. Edhe dera e vilës ishte mbyllur. Të gjitha dritaret mbroheshin nga katrorë të vegjël hekuri ku nuk mund të përbironte as shpendi. Osoja ngarendi të gjente ndonjë shkallë, të ngjitej mbi

vilë e të hynte nga çatia. Ndërsa vërtitej i hallakatur rreth e qark vilës, i zuri syri një tym që filloi të dilte nga tjegullat e pjesës perëndimore të banesës.

«Ah! I paudhi! — thirri Oso Kuka dhe mbërtheu një sëpatë që e gjeti në depon e tagjisë së kalit. U sul ta shkallmonte portën. Për habi atë e gjeti të hapur. Nuk kishte mundësi të pyeste si u hap, kur disa minuta më parë që e mbyllur. Si hyri brenda, u dëgjua një e shtënë në dhomën e gjumit. Ajo pjesë e vilës ishte jashtë rrezikut të zjarrit. Hapi derën e dhomës së gjumit. Pa Bademilin të shtrirë në dysheme. Midis dy vetullave i gufonte gjaku.

«Zjarri!... Dokumentet sekrete!» I rrapatuan në mendje Osos ato tri fjalë.

U sul mbi flakët që po lëpiheshin rreth një arke të madhe. E tërhoqi zvarrimthi larg zjarrit, në hajat. I futi majën e shpatës. E hapi kapakun. Arriti të zgjidhte me ngut dosjet sipas etiketave mbi kapakë: «Ku t'i fsheh?» — mendoi ai. Vrapthi doli në oborr. Mbylli portën e avllisë me shul. U rikthye. Kapi dosje sa i zuri krahu. I shpuri në ahurin e kalit. Ashtu ngutthi e i përpushur bëri disa herë udhën vilë-ahur. Veçoi dosjen e deponimeve me firmat e valiut dhe të agjentëve që provonin fajësinë e tyre që i mbanin të ngujuar. Dosjet e tjera i futi në thasët e tagjisë. Ua lidhi grykat. Mbërtheu sfulkun e plehut. Shpështolli kashtë e pleh në grazhdin e kalit. Futi thasët atje. Vuri edhe një vandak sanë mbi ta. Atë çast u dëgjua zhurma e trarëve. Doli vringthi nga ahuri. Në pjesën perëndimore të vilës flakët kishin shpërthyer mbi çati. Përdridheshin në ajër. Oso Kuka u kujtua të hapte portën e avllisë për çdo rast. Pastaj u turr tek i vrari. Instinktivisht futi dorën në gjoksin e tij të provonte nëse i rrihte zemra. Gishtat i ndeshën në një letër të palosur. E nxori. E shpalosi. I kaloi një shikim të ngutur dhe gjeti aty shkaku që e kishte shtyrë Bademilin të vriste veten. Osoja thirri:

«Gjithë jetën na ke hapur gremina në udhën tonë, o ëndërrimtar i perandorisë së gjysmës së botës! Të

paktën kopilin nuk e paske lënë në derë!» Pastaj e mbërtheu të vrarin, e nxori në oborr. Atë çast kali që ishte gushur nga tymi, filloi të hingëllinte ankthshëm. Osoja doli te porta e avllisë. Shikoi majtas dhe djathtas. Në krye të dy anëve të rrugës vuri re njerëz, që qëndronin të përpirë nga kureshtja. Ndryshe nuk i hante malli për atë shtëpi të heshtur, me mure të shurdhëta. Ndërsa ai vriste mendjen ç'duhej të bënte, pranë iu gjendën Ibrahim Kopliku dhe Pjetër Berisha. Ky i fundit hiqte për kapistre kalin e Osos.

— Kapedan, hipi kalit e largohu sa më parë në mal! — i tha Osos Pjetri i urtë.

— Ç'thua, mor Pjetër! T'ia kthej shpinën Shkodrës tamam kur na presin punë të mëdha! — tha Osoja dhe porositi me zë të ulët të merrte thasët me dokumente të fshehura në grazhdin e kalit, t'i hidhte përtej murit të avllisë dhe t'i mbartte në shtëpinë e Ali Armëtarit.

Atë çast arritën Gjeto Gruda, Ali Armëtari, Malë Spahia dhe Cufë Goriçi. Edhe ata, duke menduar se Osoja ia kishte vënë zjarrin vilës, mbasi e kishte vrarë Bademilin, kërkuan të nisej për në mal.

Oso Kuka u tregoi të përbetuarve letrën e Bademilit. Ata mbetën të habitur. Pastaj ia vendosi letrën të vrarit në gj. Nxori kalin e Bademilit nga ahuri. E ngarkuan trupin e të vrarit. Atë kohë njëra pjesë e vilës po shembej nga zjarri, pjesa tjetër po lëpihej nga flakët.

«Letra e të vetëvrrarit dhe dosja me deponimet e agjentëve do t'i bindë këshilltarët perandorakë të mbajnë qëndrim ligjor kundrejt valiut», mendoi Osoja me vete. Ai këshilloi Ali Armëtarin me shokë të largoheshin sa më parë nga vendi i ngjarjes:

— Pjetër Berishën e ngarkova me punë të tjera, — tha si me vete, pastaj thirri: — Ibrahim Kopliku, eja me mua, — dhe u nisën për në kala.

Duke u ngjitur, Oso Kuka mendonte: «Ata presin valiun e liruar, unë dërgoj dosjen hetimore dhe viktimën e vrazhdësisë e të padrejtësisë së këshilltarëve. Pastaj le të shkojnë, jo t'i lirojnë agjentët, por t'i marrin të lidhur e t'i çojnë në kështjellë!»

Ku mund ta merrte me mend Oso Kuka se të dërguarit e perandorisë në bashkëveprim me gjeneral Shimshirin kishin vënë në ndjekje një togë vëzhguesish nga porta rezervë e fortesës? Dhe, ndërsa Bademili dhe Osoja kishin udhëtuar të hallakatur, përgjuesit ishin fshehur nëpër skuta, duke i bërë veshët pipëz. Mu pranë urës së Bunës, kur Osoja i kishte thënë Bademilit: «Ku po shkoni, zotëri?! Të arrestuarit gjenden matanë urës, rrëzë Taraboshit, te shtëpia e veçuar», vëzhguesit e fshehur te këmbëza e urës i kishin ngulur ato fjalë në mendje. Dhe, kur Bademili e Osoja kishin ikur, ata kishin kapërcyer urën, por kishin ndeshur në qëndresën e rojave të Osos: ishin vrrarë dhjetëra vëzhgues, por edhe rojat me Latë Mukën në krye kishin mbetur të vrrarë. Toga kishte marrë valiun me të tjerët, i kishin shpënë në kala.

Megjithëse Osoja nuk dinte gjë për atë ngjarje, vëmendjes së tij nuk kishte si t'i shpëtonte ai qerthullim i udhës për në kala nga përgjues të fshehur prapa gurëve të mëdhenj e kaçubave të shumta.

— Arriti Asim Kraja me komitët! — i pëshpëriti Osos Ibrahim Kopliku,

— Ku është? — pyeti Oso Kuka po me pëshpëritje.

— Në minaren e Xhamisë së Tabakëve, — gjegji Ibrahim.

— E paska marrë vesh se myezini është ngjitur në kështjellë, — tha Osoja si me vete.

Këshilltarët perandorakë gjithçka mund të kishin parashikuar, por jo vetëvrasjen e Bademilit. Kur e panë Oson mbi kalë me trupin e vrrarë të Bademilit, menduan mos ky i fundit kishte tentuar të arratisej dhe Osoja e kishte vrrarë.

Sa u gjendën Osoja me Ibrahimin brenda portave të kështjellës, të dërguarit e posaçëm të Stambollit, që e kishin përcjellë nga bedenat ngjitetjen e tyre, i treguan Osos se valiun me të tjerët gjendej në fortesë.

Këshilltarët e Portës së Lartë e veçuan Oson dhe u

përpoqën të mos binte në sy të të tjerëve cili ishte i vrari mbi kal.

— Si ndodhi? — e pyetën ata Oson.

Oso Kuka, sa mori vesh se valiun e kishin rrëmbyer nga shtëpia e veçuar ku e kishin mbajtur në arrest, e mori me mend gjithçka që mund të kishte ndodhur, se përgjuesit kishin ndjekur atë dhe Bademilin, ndaj e tregoi ngjarjen ashtu si kishte ndodhur. U vuri përpara dosjen. Ata e shfletuan dhe shikuan shoqi-shoqin. Njëri prej të dërguarve të Stambollit pyeti Oson:

— Në këtë dosje qenkan deponimet e valiut dhe të të tjerëve. Ti i ke lexuar?

— Isha aq i turbulluar nga ngjarja, sa them shqyr që arrita të vijë këtu e jo më të lexoja gjësendi!

— I ke të njohura këto deponime?

— Nuk di ç'shkruhet atje, por ma merr mendja se diçka di. Bademili më pati njoftuar nga vinin agjentët e huaj. Më ngarkoi t'i kapja. Të zhvilloja hetimet e çastit vetëm për identifikimin e personave. Pastaj u mor vetë me atë punë.

— Kush mund ta ketë njoftuar Bademilin për udhëtimin e të huajve për në këtë vilajet? — pyeti njëri prej të dërguarve të Stambollit.

— Bademili kishte një rrjet të përsosur informimi, — gjegji Osoja.

— Nga e dini se kishte një rrjet të përsosur informimi? — pyeti këshilltari.

— Nga zbulimet që ka bërë, — gjegji Osoja. — Unë si zëvendëskomandant i policisë jam ngarkuar t'i zbatoj disa prej tyre.

— Nuk gjetët asgjë të shkruar përpara çastit të vetëvrasjes?

— Jo. Duket e kishte humbur keq kontrollin mbi vetveten.

— Nuk e keni kontrolluar në trup?

— Plagën e ka midis dy vetullave, — bëri Osoja sikur nuk kuptonte ç'kërkonin të dërguarit e Portës së Lartë.

Njëri prej këshilltarëve perandorakë shkopsiti xhaketën e të vrarit, pastaj këmishën. Si e gjeti letrën, brofi në këmbë. Të tre zyrtarët e lartë u veçuan. Tek lexonin letrën e Bademilit, Oso Kuka i vidhte me bisht të syrit ç'përshtypje u bënte.

— Gjynah që iku në mënyrë të këtillë! — tha njëri.

— E tepruam edhe ne, — tha i dyti.

— Ne as e tepruam, as lam gjë mangut, — tha i treti, — zbatuam me përpikëri urdhrin e sovranit.

Oso Kuka lexoi në fytyrat e të treve pikëllimin e dhimbjen për Bademilin. Atij i duhej të mësonte ç'udhë do të merrnin ngjarjet e mëpastajme. Vendosi të lartësonte vlerat e viktimës, që të rëndohej krimi i fajtorëve. Tha:

— Me sa e kam njohur Bademilin, e them me bindje se të rrallë i ka ortakët në besnikëri ndaj Portës së Lartë!

— Ndoshta Stambolli nuk e ka njohur sa duhet Bademilin, — tha i dërguari i dytë, — mundet që vali Osman pasha ka dërguar të dhëna të gënjeshtërtë për të...

— Pallavra! — u gërvall i treti. — Të qenët besnik nuk është gjithçka. Ç'arriti Bademili gjatë këtyre dy dekadave në vilajetin e Shkodrës? Hiçkurrëgjë! Këto i kishte parasysh qeveria jonë kur lëshoi urdhër të tërhiqej në Stamboll ku do të jepte hesap përpara gjyqit ushtarak.

Pas kësaj nuk folën më për Bademilin.

Oso Kuka u lavdërua për kryerjen e detyrës.

U zbatua urdhri shtojcë i qeverisë: Osman Masar pasha do të vazhdonte të kryente detyrën e valiut në Shkodër duke pasur për ndihmës gjeneral Shimshir pashën.

Oso Kuka notoi në ato ujëra të turbullta. Këmbeu gj-

thë gardianët e burgut me të besuar të vet, të veshur policë.

Megjithëse karvanit të Ali Armëtarit që mbartte armë nga Prizreni në Shkodër i kishin bërë pusi midis Zhurit e Kukësit banditët e Naçertanies, patriotët kosovarë i kishin mbajtur në sy dhe i kishin asgjësuar në çastin vendimtar. E njëjta gjë kishte ndodhur edhe me cubat e knjaz Danillos. Me ta i kishte qëruar hesapet Asim Kraja me komitët dhe me ndihmën e popullsisë së Helshanit dhe të Hasit.

Një mesnatë hynë armët në Shkodër. Ali Armëtari deshi t'ia shpërndante popullit nëpërmjet të përbe-tuarve sipas lagjeve. Mirëpo Oso Kuka, që i druhej ndonjë bastisjeje të befasishme nga ushtria perandorake, kërkoi të mbaheshin të fshehura për çaste më të përshtatshme...

Një javë pas atyre ngjarjeve plot lakadredha, erdhi nga Cetinja një njoftim nga «Gjeci» që ishte Gjergj Cemi. E dhëna ishte e shkurtër, por e qartë:

«Asgjësimi i misionarëve të Naçertanies, drejtuar prej oficerit të maskuar me rasë kallogjeri dhe ai i cubave të knjazit, me komandant Zllakërvin, ndonëse ishte më tepër një provë për të matur pulsën, ka ngjallur zemërim të madh në qarqet e knjazhevinës së Malit të Zi dhe asaj të Beogradit. Lufta e Krimesë midis Turqisë dhe Ruisë Cariste po merr fund, Porta e Lartë, si përherë, për të festuar traktatin e paqes, kurbanin e zgjedh nga Shqipëria. Knjaz Danilloja jo pa qëllim vajti në Petrograd. Cari i ka premtuar zgjerim kufijsh. Edhe e ka dekoruar për besnikëri. Ç'është vendosur në kryeqendrën cariste nuk dihet. Përgatitjet për luftë këtu, në Mal të Zi, po i shikojnë edhe fëmijët. Knjaz Danilloja, përveç ca të sharash për komandantin e cubave, Zllakërvin, që humbi kokën në malet e Hasit, nuk tha gjë tjetër. Po përgatitet një çetë cubash të sulmojë Vraninën. Dy dinastitë e mëdha të

Beogradit, Karagjorgjeviçë dhe Obranoviçët, e kanë kthyer në zi kombëtare asgjësimin e banditëve të Naçertanies, duke i paraqitur keqbërësit si «kallogjerë të shenjtëruar». Perandoria Osmane, domosdo, do të marrë masa kundër Shqipërisë.

Për ngjarjet e mëvonshme do t'ju njoftoj përmes «Udovicës», të cilën e kam rregulluar si shërbyese te vojvoda i Cetinjës.»

Osoja vajti tek Ali Armëtari dhe, si i shkoqiti gjendjen, e këshilloi të mblidhte ngutësisht Komitetin e të Betuarve të Lëvizjes...

KREU VI

Të gjithë besuan se bashkë me vilën e Bademilit ishin djegur edhe dosjet e ditarët shumë të fshehtë të veqilit të vilajetit. Nuk kishin si ta merrnin vesh se Pjetër Berisha, ai Pjetri i urtë e babaxhan në dukje, i kishte bartur tre thasë me dokumente në një vend të sigurt.

Oso Kuka, ndonëse kishte shumë punë, mezi priti sa t'ia shfletonte e të mësonte ç'dinte armiku për të fshehtat shqiptare. Së pari hapi dosjen me etiketën: «Në gjurmët e arnautëve të shquar». Veç të tjerave, gjeti aty arsyen e arrestimit të Hasan Alisë. Bademili kishte shkruar:

«...Hasan Alia filozof, politikan, dijetar, poet. Futet nëpër kolibet e fshatarëve. I bën për vete. Sapo ndahet prej tyre, fshatarët ngrenë krye kundër hyqymetit perandorak. Zejtarët e varfër e të mesëm, kallfët, çirakët, argatët, hamajtë peshkatarët tellalleshat, të papunët, të gjithë e kanë kuti të mendjes Hasan Alinë. Ky filozof e politikan i rrezikshëm është orvatur disa herë të lidhet me popujt e tjerë të Ballkanit për bashkim armësh kundër Portës së Lartë.

Në traktatet filozofike e politike të Hasan Alisë duket qartë se si duhet të veprojnë, punojnë e luftojnë popujt e Ballkanit për të fituar pavarësinë... Për t'i futur në dorë këto dokumente, shfrytëzova rastin kur Hasan Alia vajti në malësi. Hyra në dhomën e tij përdhese. Mora ç'më duhej. Për të mbuluar gjurmët, i futa zjarrin shtëpisë... Edhe dokumentet e tjera i ruaj...»

Osoja ndërpreu leximin. Shfletoi dosjet e tjera. Nuk gjeti gjë. U bë pikë e helm: «Kushedi në ç'vend i ka fshehur, — mendoi ai: — Do të jenë djegur bashkë me vilën e tij. Ç'njeri ishte Bademili! Kur unë mendoja se dergjej nga plaga, ai paska dalë, paska gjurmuar, madje edhe djegur shtëpinë e Hasanit!» Pastaj Osoja vazhdoi të shfletonte e të lexonte ditarin politik të Bademilit:

«...Hasan Alisë i ndërtoi Shkodra shtëpinë nga themelet. Kam vënë të përgjojë bashkëpunëtoreshen time të sprovuar, Hanëzaden. Ajo ka shtënë në dorë një poezi të Hasan Alisë që është përhapur fshehurazi dhe lexohet nga shkodranët si himn i ndonjë libri të shenjtë. Këtë poezi po ia bashkangjis motivacionit për arrestimin e të shtëpërmendurit:

Shqiptari¹⁾

*I dallgëzuem, përherë i papajtuem me vorfninë e tij,
kullot dele, shqerra, dhi në çeltnë e në vërri.
Kur e vështron i hueji për të parën herë,
zymtësi e tij i kall ankth e tmerr!
Por, kur i qëndron pranë, fjalën kur ia thotë,
duket ma i ambli burrë, ma fisniku në botë!
Teshat i ka me crule, edhe fle mbi bar.
Gishtin n'kamzën e pushkës, prorre gati për zjarr,
t'mos e gjejë anmiku gafil, zakon për çdo shqiptar.*

1) Sipas Mark Milanit kur shkruan mbi malazetë dhe shqiptarët.

*Kalimtar, mos vuej për të, në vorfninë e tij ai asht
krenar!*

Fyellin dhe kangën nuk e ndërron me asnji skeptër.

Asht ma dinjitozi nga ç'ka bota perandorë e mbretën!

Bunet, malet dhe katundin e tij me asgja nuk i ndërron;

as me krajli, pashallarë, vezir, as me t'sulltanit fron.

Cuklat dhe barkun e untuem i quen shenja robnie,

çfarë ka ma të shtrenjtë e ban fli për çdo gur Shqipnie!

Asht përmendore madhështor në vorfninë e vet,

*po e preke ku i dhemb, në komb e në nder, të pret e
të vret!*

Hasan Alia

Oso Kuka hapi dosjen me etiketë «Nëpunës e oficerë arnautë në shërbimin tonë». Duke shfletuar, gjeti edhe emrin e vet:

«...Rinia e Oso Kukës është fort rebele. Por ja që burrërimi i tij, vendi i punës që i ofruam, e shtynë të bënte një kthesë të tillë, sa mosha e pjekurisë të jetë kreqjt e kundërt me atë të rinisë së tij...»

Më pati mbetur peng se nuk arrita ta zhvishja Oson nga prestigji e adhurimi që ka Shkodra për të. Prandaj shfrytëzova një kusëri të fshehtë dhe i fryva zjarrit. Por u përziën disa njerëz të zvetënuar. Intriga u përdrodh keqas. Për këto labirinte intrigash dhe për të tjera pleksje kusërish me veprime politike, për vrasje nga pusitë, burgosje për përfitime qeveritare, kam shkruar hollësisht në ditarin numër 3 «Kujtimet e një veqili perandorak në Shkodër...»

Osoja, kureshtar si asnjëherë, mbasi procesin e vrasjes së Miroshe Shegës e kishte ende në shqyrtim, rrëmoi midis dokumenteve të Bademilit. Si e gjeti ditarin numër 3, e shfletoi.

Sipas Bademilit ngjarjet ishin zhvilluar përafërsisht kështu:

...Burri i Sevdijes, Garip Singia, të cilit ia kishte mohuar i ati titullin bej, si i katërti djalë i Dahut, nën ndikimin e gruas, disa herë u ishte kundërvënë vëllezërve më të mëdhenj dhe babait. E çara e mahe që

ishte krijuar midis tyre dhe i kishte shtyrë në një armiçësi të pakapëcyeshme, kishte ndodhur në një mesnatë me stuhi. Një aga i vogël që i kishte shitur beut të madh çifligun, kishte vajtur t'i kërkonte paratë. Dah bej Singia me të tre djemtë e mëdhenj e kishin rrahur aganë aq barbarisht, sa tjetri kishte humbur ndjenja. Ashtu të alivanosur e kishin hedhur në një pus ende të papërfunduar. Kishin vajtur të mbrehnin karrrocën, për ta mbartur trupin e tij në ndonjë humbëtitë. Atje edhe do ta vrisnin. Garipi dhe e shoqja, Sevdija, që kishin dëgjuar shamatën dhe kishin vënë re nga dritarja ç'po bëhej, ishin treguar më të shpejtë. E kishin nxjerrë aganë nga pusi dhe ashtu gjysmë të gjallë e kishin strehuar në një kolibe në vreshta. Mbas ishte shëruar, Mak Ranxa (ashtu e quanin çifligarin e vogël) e kishte paditur te kadiu Dah bej Singinë. Garipi kishte dalë dëshmitar. Meqë kishte dëshmuar kundër babait dhe vëllezërve, i ati ia kishte mohuar edhe hisen në mallin dhe pronat Garipit. Në të njëjtën kohë i kishin dhënë ryshfet të madh kadiut që ta zvarriste çështjen e Mak Ranxës. Garip Singia, i mbetur pa asnjë mjet jetese, ishte detyruar t'i shrinte dorën për ndihmë të vëllait të gruas, Terak Kirit. Ky i fundit i kishte dhënë disa herë para me fajde, pastaj ia kërkoj të gjitha borxhet menjëherë. E meqë nuk kishte, e detyroi Garipin t'i jepte çelësin e xhamisë ku punonte si shërbyes. Teraku vodhi një sixhade të lashtë Persie. Ia shiti një tregtari të huaj antikash me një çmim marramendës.

«Këtë kusëri e zbulova unë, — shkruante Bademili. — Për ta zhveshur Oso Kukën nga rytbeja që gëzonte në Shkodër, ia parashtrova Terak Kirit alternativën: «Të vriste Garip Singinë. të vetmin dëshmitar të vjedhjes së sixhadesë në «shtëpinë e allahut», ose ta arrestoja dhe të dënohej në mbi pesëmbëdhjetë vjet burg.

Terak Kiri kreu vrasjen. Kur i biri i Garipit, Osevidiu, kërkonte vrasësin e babait, Terak Kiri i tha: «Dhëndër e pata babanë tënd. Edhe mua më përket të marr

hak. Por vrasësi është i fortë...» Dhe i tregoi lidhjet e Sevdijes me Oson përpara martesës. Osevdiu priti çastin, shtiu kundër një graduati që e mori për Oso Kukën, vrau Miroshe Shegën. Osevdiu u kap. Oso Kuka burgosi edhe Terak Kirin. Më shqetëson qëndrimi që do të mbajë Teraku. Ai është nakatosur në shumë ngjarje. Në krye të një grushti bataçinjsh e dërgova Terak Kirin me forcat bashibozuke të Bibë pashë Didës kundër Malit të Zi. Të tjerët u kthyen në udhë, ngaqë u sulmuan nga malësorët shqiptarë. Terak Kiri me togën e vet depërtoi thellë në tokat malazeze. Të gjithë iu vranë, Teraku u kthye... Është i fortë Teraku, por nuk mund ta përballojë Oso Kukën. Do të ndërhyj kur ta shikoj të domosdoshme...»

Osoja kyçi dokumentet dhe u nis për në burg. Kaloi përpara dyqaneve. Iu duk gjithçka e shkretuar. Nuk dëgjoheshin zëra që reklamonin mallin si dikur. S'i kapi veshi as rraptimën e çekiçëve, as zhurmat e dërstilës ku shkelej shajaku, as farkat e kovaçëve.

Kur Osoja po kalonte anës dyqaneve të dyfeksxhinjve, dy shegertë, të fshehur prapa tarabave, thumbuan:

Vetë

*Bylykbash, o bylykbash,
as je majmë, as je trashë!
Kur ke kenë djal' i ri,
t'kanë mbajtë n'gojë për trimni.
Tash ke futun vesh't në lesh,
flen n'dyshek e ha përshesh!
S'po t'bie n'mend për fukaranë,
mos do t'thuesh se s'je shkodran?!*

Kuka

Oso Kuka ktheu kokën vrellshëm të shikonte cilët ishin ata që kishin thurur ato bejte poshtëruese. Deshi t'i ndiqte, por ndërroi mendje. Duke vazhduar rrugën, mendoi me vete: «Tashti do t'i shkoj në birucë Terak Kirit, do t'i tregoj se sa i kushton lëkura...»

Te porta e burgut, Osoja takoi Pjetër Berishën, i cili e njoftoi:

— Sevdija e bindi të birin se ti nuk je vrasësi i të

atit. Osevdiu tregoi gjithë çfarë kishte shpifur Teraku kundër teje. Bile tregoi se armën ia ka dhënë Teraku për të të vrarë ty.

— Kam fakte të reja për Terak Kirin. S'ka si të lëvizë tashti, — tha Osoja.

— Mos shko në kaushin e Terakut, — e paralajmëroi Pjetri, — atje gjendet bashkadiu.

— Pse e lejuat?

— Na tregoi urdhrin me imza të valiut.

— Çështja e Terak Kirit është ende në shqyrtim. Nuk i është dorëzuar gjykatës, as ushtarakes, as civilës! — tha Osoja.

— Bashkadiu erdhi me pesë oficerë të gjeneral Shimshirit.

«Po nguten të ndërhyjnë me ushtri për të mbuluar krimet! — mendoi Oso Kuka, — Vali Osman Masar pasha nxiti gjeneralin tuhaf. Ndoshta edhe Shimshiri është bashkëpunëtor me valiun në dallaveret e drithit!... Këto janë hamendje. Por përzierja e ngutur në hetimet e Terak Kirit nga ana e bashkadiut dhe oficerëve ushtarakë është një provë se ata janë të zhyer. O kërkojnë të zhdukin Terakun, ose ta ndryshojnë atë proces ku kanë futur gishtat shumë titullarë perandorakë e të huaj... Ç'të bëj!...»

Atë çast erdhi duke dihatur Ibrahim Kopliku. I tha Osos:

— Në skelë ka plasur një garramet i madh. Pesë vëllezërit Çakërrri rrahën për vdekje Adalet bej Singinë, sipërmarrësin e drithërave!

Ç'kishte ndodhur në skelë?

Peshkatarët, terzinjtë, kasapët, lëkureregjësit, saraçët, këpucarët, farkëtarët, tellalleshat, argatët, qysh në mëngjes, me thasë nën sqetulla kërkonin të blinin drithë përpara magazeve të drithit. Meqë ato nuk i hapte njeri, u nisën për në pazarin e drithërave. Kishin një javë që prisnin të blinin një kokërr drithë. Dy-tre hamaj që po mbartnin një shokun e tyre të plagosur, u treguan se një anije po ngarkohej me grurë. Turma u turr për në skelë. Kërkuan të bisedonin me Adalet bej Singinë. Ai

i talli dhe i shau. Bile ata që gjendeshin më afër, i pështyu në mustaqe. Skamnarët u sulën t'ia rrëmbenin drithin. Të parit që arriti të nxirrte një thes plot nga anija, Adaleti ia rrëmbeu nga supi dhe e derdhi në Bunë, duke u hingrizur:

— Më mirë ta hanë peshqit, sesa t'jua shes juve që s'vini tek unë të punoni si argatë!

Atë rast vëllai i madh i Çakërrëve, Lami, që punonte si kryehamall tek Adaleti, i foli me të butë padronit:

— Zotëri, nuk po ta kërkojnë drithin si lëmoshë, me para po ta blejnë! Ka ditë që vuan Shkodra për bukë! Nuk është mirë ta çosh drithin prapa diellit, kur bashkëqytetarët e tu ta blejnë sipas çmimit.

— Shiko punën tënde ti, zorrëpangopur! — i tha Adaleti dhe e shtyu.

Lam Çakëri ia mbërtheu dorën me forcë. Adaleti u tërbua. U shkëput nga Lami, iu vërsul një turme skamnarësh që po mateshin të hipnin në anije. I qëlloi me kamxhik. Pastaj mori edhe dy thasë, ua hapi grykën dhe i derdhi në Bunë. Lami e mbërtheu. Ia nxori kamxhikun prej duarsh. Si e qëlloi disa herë, e ngriti pezull Adaletin dhe e hodhi në lumë.

Sherri nuk do të përfundonte me aq. Dikush nga turma thirri: «Tuxharë, gjarpërinj! Shkodra s'ka bukë, ju ngarkoni gjemitë me drithë për t'i shitur në dhe të huaj!» Të uriturit që prisnin në breg të Bunës me thasë nën sqetull, duke sharë e bërtitur, po mateshin të kapërcenin në anije. Atë kohë u gjend midis tyre Oso Kuka. Ai shtiu tri herë në ajër me kobure. Pasi u qetësua shamata, thirri:

— Vëllezër e motra! Shkoni nëpër shtëpi! Kur keni duruar deri sot, bëjeni zemrën gur edhe pak ditë. Punën e shitjes së drithit do ta zgjidh unë. Ju jap fjalën se nga kjo skelë nuk do të nisjet asnjë anije e ngarkuar me drithë! Jam Oso Kuka! Fjalën time e keni peng!

Më të rrëmbyeshmit shkumëzuan nga zemërimi. Ata që besuan fjalën e Osos, ia kthyen shpinën skelës dhe

ecën të mjeruar për në shtëpitë e tyre ku i prisnin fëmijët e uritur.

Oso Kuka veçoi kryehamall Çakërrin dhe i tha diçka. Pastaj urdhëroi policët e vet me zë të lartë:

— Merreni Lam Çakërrin me të katër vëllezërit dhe çojini në burg!

Të gjithë mbetën të nemitur. Kur të pesë vëllezërit ecën të bindur përpara policëve. Ibrahim Kopliku i pëshpëriti Osos:

— Përnjëmend do t'i çoni Çakërrët në burg?!

— T'i lëmë këtu, do t'i marrin oficerët e gjeneral Shimshirit. Mund edhe t'i zhdukim pa gjurmë! Atje ku i çojmë ne, janë të sigurt, — gjegji Osoja me zë të ulët.

Pasi Ibrahim Koplikun dhe rojat i porositi për mbrojtjen e Çakërrëve nga çdo e papritur, e ndjeu të domosdoshme të shkonte në kafën e Ali Armëtarit, në Udhën e Karvaneve.

Nuk ishte larguar as tridhjetë hapa nga skela, kur Osos i zuri syri nëpunësin e konsullatës austro-hungareze. Ai përbirohej si urithi midis turmës së të uriturve duke përpirë çdo fjalë të të revoltuarve.

«Është miku i atë Gjeshtës, — tha me vete Osoja. — Ky bën lojë të trefishtë. Neve na shtihet si mik. Çdo të dhënë ia çon knjaz Danillos. Po atë Gjeshta për kë punon? Në dokumentet sekrete të Bademilit thuhet se imzot Gjeshta vetëm katolikët pranon për shqiptarë të mirëfilltë... Eh, ç'kohë të drequara! Knjaz Danilloja përgatit pesë batalione të pushtojë Tivarin e të marshojë për në Shkodër. Në të njëjtën kohë ka nisur një çetë cubash për të hyrë në Vraninë! Malësorët shqiptarë ua kanë zënë shtigjet batalioneve të knjazit. Cubat që lëpihen rreth e rrotull Vraninës, i pret Asim Kraja me çetën e vet... Si i shkoi jeta atij njeriu mlevel!... Qenkam fort i shpërndarë sot... Sa ta pleqëroj gjendjen me Ali Armëtarin, më presin dy punë të mëdha. Të zbuloj lidhjet e Terak Kirit me valiun dhe gjeneral Shimshirin. T'i nis Portës së Lartë një raport, për t'i treguar se vilajetit të Shkodrës po i kanoset

zia e bukës. Do t'i vë edhe një herë në dijeni se spekulimet e tuxharëve të drithit e kanë marrë me revan... Cilën punë të filloj më parë?... Po, një punë të tretë. Nën shtytjen e Ali Armëtarit dhe të Hasan Alisë, paria e Shkodrës duhet t'i bëjë një petition vali Osman pashës, një kopje t'ia nis edhe Stambollit! Asnjë ngjarje nuk duhet të na gjejë në befasi! Po Hasan Alia përse është mbyllur në shtëpinë e vet që kur është kthyer nga vendet fqinje?!»

Çeta e komitëve po e ngryste ditën e katërt duke bërë rojë në brigjet e ishullit të Vraninës. Edhe përpara Faltores së Teutës, edhe tek ajo e Diellit, që gjendeshin majë dy kreshtave që ka ishulli. Nuk shuheshin flakadanët as ditë, as natë. Komitët habiteshin me ato veprime, mbasi përherë ishin mësuar t'i bënin veprimet pa bujë e pa vujë. Nuk dinin se Asim Kraja kishte marrë urdhër nga të përbetuarit t'i paralajmëronin cubat e Malit të Zi se vendi ka zot! T'u shmangeshin grindjeve me fqinjët, mbasi kishin punë të tjera të koklavitura me osmanllinjët!»

Te limani i fshehtë, siç quhej një shkëmb midis shegësh të egra e hardhish ngarkuar me rrush të blertë që sa kishte nisur të larohej, gjendej prijësi i komitëve, Asim Kraja. Ai jetonte çaste angështimi. Adi Fisi, prijësi i ri i Vraninës, donte një vajzë prej Rrënxe. Prindërit ia jepnin me kënaqësi vajzën, por kërkonin motrën e tij, Mirijen, për djalin e tyre. Ky lloj këmbimi e tërbonte Asim Krajën, mbasi tërë ishulli e dinte se Asimi e Mirija duheshin prej një kohe shumë të gjatë.

Pas pak te «Limani i fshehtë» erdhi Mirija. Biseduan gjatë pa u ngjatjetuar. Kur arriti caku ku sosen arsyetimet, filluan romuzet:

— Asim Kraja, thonë se ai që shpejt dashurohet, pa u ngrohur mirë, ftohet... — i tha Mirija.

— Sa vjet të jam vardisur, s'ke gojë të thuash se qenkam dashuruar shpejt.

— Ç'do të thoshte bota, a do të më bënte zemra të hyja në këto bungaja dashurie kur shtëpinë ma kishin gjuajtur rrufetë e fatkeqësive njëra pas tjetrës?!

— Kësaj i thonë mori lule, mori puse, e mbrapsht vajzë, e mbrapsht nuse!

— Pse?! — pyeti Mirija dhe iu zgjeruan flegrat e hundës së drejtë.

— Edhe katër vjet pasi pllakosi mynxyra kullën tuaj, ti as sytë nuk doje të m'i shikojë!

— A e pleqëron veten, apo vetëm të tjerët, o Asim Kraja! E di që je fort fjalërendë e kryekërcyer, s'të gjendet shoku midis më tekanjozëve!

— Posi, e marr vesh se qenkam kryekërcyer, qenkam edhe tekanjoz! Pse nuk thua më mirë se të pëlqen ai burri i Rrënxës e do të bëhesh tramp si lopa në pazar! — u nxeh Asimi.

— Mjeti më i mirë i të keqit, kur kërkon të hakmerret, është të thurë përralla e gjëra të paqëna për tjetrin!

— E pse po më rëndon me fjalë të rënda pa hak? — pyeti Asimi.

— Unë të rënduakam pa hak?! Ti po më vardisesh rrumbullak 14 vjet!

— Katërmbëdhjetë vjet kam duruar romuzet e tua... — tha Asimi dhe një gulsh zemërimi iu kthye njëje në fyt.

— A mban mend kur po zbrisja nga stanet e Ponnarit, më kishe zënë pusi te Vau i Bardhecit. Më fole si cubi nga prapa kaçubës: «Femrës, kur i pëlqen burri, pi ujë vetëm në bunarin e oborrit të vet, kur nuk i pëlqen, ngjitet e pi në gurrat e malit, mbrapa tëbaneve...»

— Për këtë diell që po më nxeh pa hije, kam bërë hoka. moj fisnike!

— Ishte shaka edhe ajo kur më the se dhia, kur e merr uria, shikon nga mali; vajzën, kur e zë sev-daja, shikon nga djali!

— Kjo nuk është shaka, se bash për këtë punë po bisedojmë e s'po merremi vesh! — tha Asimi.

— Të kam thënë, vëllai im është shumë më i madh se unë. Dy herë u fejua. Të dyja i vdiqën pa gëzuar martesën. Babai i vajzës së tretë kërkon dorën time për të birin, pa t'ia japë vajzën Adit...

— Ta kuptosh: Një mijë herë më mirë di të luftoj, sesa të flas për atë që ma prushit zemrën! Por mëso: po pranove këtë pazar të fëlliqur, kam për të të vrarë si të ishe...

— Mos, se na shtine tutën! Je trim, nuk ta mohon njeri. Por kushdo e ka të zorshme të matet në pushkë me mua! Më duket se kam lindur me këtë vيرانe në brez e në supe! S'më bën syri tër prej kurrkujt!

— Mirije, më e madhja dëshirë e të sëmurit është të shërohet. Mbi të gjitha dëshirat e mia, sundon ajo...

— Cila? — pyeti Mirija.

— Të më duash, — tha Asimi.

— Paj, paske qenë i marrë e unë qenkam rrejtur duke të marrë për njeri me mend! A hala s'e paske marrë vesh se unë dua një beqar bukur të moshuar?!

— Për bukë e për kripë, ta di se nuk bën hoka, fjala që nxore prej goje do të kushtonte barabar me jetën!

— Besa s'po bëj hoka, por e dua nga thelbi i shpirtit, — tha Mirija.

— Cili na qenka ai qen bir qeni?!

— Mos shaj vetveten, he t'u thaftë gjuha! — tha Mirija.

Asimi e kuptoi lojën, kërceu e kapi për dore. Por vajza i rrëshqiti prej duarve si ngjalë dhe u fut thellë midis shkurreve të shegëve të egra. Asimi pas saj...

Hasan Alia që kthyer i pezmatuar nga vizitat që kishte bërë në disa vende fqinje. Njerëzit përparimtarë e kishin pritur mirë. E kishin çmuar misionin e

tij me rëndësi të madhe. Por ata nuk kishin gjë në dorë. Ishin të shtypur për vete.

Me t'u kthyer i zhgënjyer, që mbyllur në shtëpinë e tij rrëzë kodrave të Tepës. Shqyrtonte gjendjen në të katër vilajetet shqiptare. Kishte ndër mend të shkruante për trazirat.. e pareshtura.

Kur mori vesh se ishin arrestuar pesë vëllezërit Çakërri (një pjesë të teorisë së tij për të varfrit e kishte bazuar te shfrytëzimi i asaj familjeje), mbledhi shumë njerëz rreth vetes. Bëri protestë përpara komandaturës së policisë dhe përpara burgut.

Pas tri ditësh i liruan Çakërrët.

Bashkadiu deshi të ngrinte padi kundër Oso Kukës për atë veprim të kundërligjshëm. Por pse u pendua dhe ndryshoi mendje, nuk u mor vesh...

Për të parandaluar vërshimin e turbullt e të çrregullt të revoltës së skamnarëve, Hasan Alia mendoi të bisedonte me më të shquarit prej tyre. Të krijonte një komitet, i cili do të mblidhte të gjitha kërkesat dhe do të motivonte paraprakisht të gjitha veprimet që do të kryheshin. Pasi ua shkoqiti idenë disave dhe gjeti miratim, thirri një tubim. Mbledhjen e parë e bënë jashtë qytetit.

Hasan Alia, së pari, u foli për gjendjen e Perandorisë Osmane. U tha se spekulimet, matrapazllëqet, shthurja politike, intrigat, varfëria, papunësia, ishin pjellë e kalbëzimit të sistemit politik e ekonomik perandorak. Si u foli edhe për tuxharët, fajdexhinjtë dhe hambarxhinjtë e drithit të Shkodrës, propozoi emrin e organizatës së të vobektëve: «Komiteti i skamnarëve dhe i të uriturve» që fillimisht u vendos të përbëhej prej nëntë vetash.

Të gjithë propozuan për kryetar Hasan Alinë. Por ai u shpjegoi se e quante për nder të ishte këshilltar i përhershëm i atij komiteti dhe nguli këmbë që kryetari të zgjidhej nga gjiri i tyre. Propozoi Lam Çakërrin. Skamnarët sa s'fluturonin prej gëzimit. Kurrë nuk kishin pasur të varfrit dhe të uriturit një udhëheqje të vetën.

KREU VII

Knjaz Danilloja rrotullonte nëpër duar një letër sekrete që kishte marrë nga konsulli rus në Shkodër.

Konsulli shkruante: «I përkujdesshmi knjaz Danillo! Kjo që po të dërgoj, nuk është vetëm letër prej miku, por qortim prej një njeriu me përvojë të madhe. Po synoni të sulmoni Virpazarin dhe bregdetin deri në Tivar. Për këtë mësymje të «befasishme» kemi përgatitur katër batalione me pesë vojvodët më besnikë... Shqiptarët ka ditë që ju presin nëpër pozicione. Ata dinë çdo hollësi të planeve tuaja.

Qysh se shkatërrove çdo urë miqësie me kuçiotët, punët kanë marrë rrokopujthin. Që duhej t'u jepej një mësim i mirë kuçiotëve kokëngjeshur e të pabindur, kjo përbënte një domosdo... Vasojeviçët, Cevljanët, Piperët kurrë nuk i braktisën shpirtërisht kuçiotët. Ata, paçka se fshehtas, japin e marrin vazhdimisht me kuçiotët.

Kam të dhëna nga informatori që ma ke ofruar ti, nga «dhjaku» në manastirin e Tivarit. Igumeni i atij manastiri që ka origjinë të përzier, ka marrë në punë tre djem si kopshtarë. Dhjaku ka mësuar se djemtë

janë bijtë e një gruaje të ve që e quajnë Gordana Shoshkiq. Ajo punon si shërbyese me një emër të rremë «Zagorka», te vojvoda i Cetinjës...»

Knjazi, sa e lexoi atë emër, u bë si i ndërkryer. Filloi të fliste me vete: «Gordana Shoshkiqi shërbyese te vojvoda im i parë?!» Dërgoi katër xhandarë të arrestonin dhe t'ia sillnin në saraje Gordana Shoshkiqin. Thirri edhe xhelatin e oborrit, Vukota Kobilloviçin, i cili kishte një fytyrë aq të gjatë, sa kurrë nuk mund ta shikonte tërë fytyrën në ndonjë pasqyrë dosido. Ku kanë njerëzit tëmthat, ai kishte sytë, shikonte vetëm djathtas e majtas, kurrë përpara. Asisoji u ngjante disa peshqve, por vetëm nga pamja. Kurrë nuk dinte të qeshte, vetëm kur kapte kamxhikun dhe kur dridheshin viktimat nga të goditurat e tij. Vukota nuk dinte as të bënte pyetje, as mbante mend çfarë thoshte i torturuari. Por askush nuk dinte më mirë se Vukota ku u dhemb më tepër atyre që torturonte.

Knjaz Danilloja mendoi: «Do të qëndroj gjersa Vukota t'ia nxjerrë Gordanës çdo gjë. Pastaj le ta shikojnë kuçiotët se si do të vazhdojnë miqësinë me shkodranët!..»

Ndërkohë xhandarët e sollën Gordanën.

Vukota filloi nga torturat.

Knjazi i tha asaj:

— Gordana Shoshkiq, nuk do të t'i përmend dëmet që i ke shkaktuar paraardhësit tim. Dua vetëm të di: Kush të rregulloi si shërbyese te vojvoda i Cetinjës? Njëpërmjet kujt ua çon të dhënat shqiptarëve në Shkodër? Sa kohë ke që merresh me këtë punë? Po nuk u përgjigje shpejt, do të habitesh se ç'mund të bëjë Vukota Kobilloviçi! Unë do të qëndroj gjersa ti t'i thuash të gjitha...

Ndërsa knjaz Danilloja dhe Vukota merreshin me Gordana Shoshkiqin në bodrumin e torturave, knjazevica thirri në katin e tretë Gjergj Cemin, i cili shër-

bente si kryekamerier në sarajin e knjazit. Gjergji dy metra i gjatë, për të cilin ishin hapur turlifarë legjendash për «trimëria» e «hakmarrje» kundër njerëzve me zë në Shkodër, ishte strumbullari i simpatisë së femrave të sarajit. Nuk kishin faj. Përveç atyre që ishin thurur rreth «bëmave» të tij, ai kishte një kokë që u ngjante busteve më të bukura antike, kishte trup atleti; një pamje burrërore sa me hak mund të krenohesh çdo vajzë apo grua edhe për një ngjatjetim të zakonshëm me të. Por tamam ky interesim tejskajor i femrave ishte kthyer në një shqetësim të madh për Gjergjin. Nuk thonë kot, mozomakeq për atë që bëhet pre e zilisë së knjazevicave. Më mirë të të puthë vdekja në faqe sesa të bëhesh viktimë e xhelozisë së ndonjë fisnikeje tekanjoze. Prandaj Gjergji me të gjitha e mbante «hiq e mos e këput». Të njëjtën buzëqeshje fiksonte për të gjitha. Mirëpo tani e kishte thirrur vetë princesha e madhe. Madje ishte rasti i parë që nuk kishte dërguar ta thërrisnin shërbyeset. Kishte përgjuar rastin, sa kishin mbetur vetëm për vetëm dhe i kishte thënë me zë të ulët: «Gjorgj (ash-tu e thërriste princesha Gjergjin), kam një punë tepër vetjake e shumë të posaçme. Pas nja pesë minutave eja në dhomën time. Porosia nuk duhet të përgojohet! Këtë që po të them nuk duhet ta dijë askush!»

Dhe kur u gjendën përballë njëri-tjetrit, princesha, që i kishte kapërcyer të njëzetepesat, që ishte aq e kolme, sa vojvodët pëshpërisnin nën mustaqe se. po të arrinin, nuk e këmbenin me dhjetëra vajza më të bukura, e përpiu me një lloj vështrimi të veçantë, i cili Gjergjit iu duk edhe ephor, edhe hetues, edhe provokues, edhe trallisës. Prandaj gremisi shikimin për-dhe. Sytë i vajtën te një vrimë e vjetër në parket dhe u habit si nuk e kishin parë knjazët.

— Gjorgj, a të shkon nëpër mend përse të kam thirrur? — pyeti princesha.

Gjergji shikoi nga dera.

— Mos u druaj! Knjazi për nja pesë orë ka punë në bodrumin e torturave...

«Si shumë shpejt po i hap letrat, duhet pasur kujdes!» — mendoi Gjergji me vete.

...Në mbrëmje vonë doli një pajton i mbuluar nga oborri i sarajit të knjazhevinës. Udhëtoi për në Rrjekë e në liqen.

Të nesërmen, kur tërhoqën rrjetat peshkatarët e Vraninës, gjetën një kufomë gruaje të masakruar. Trupi i saj ishte bërë shoshë prej thikave. Koka dhe fytyra i ishin shtypur me vare. Ishte Gordana Shoshkiqi. Ajo kishte dhënë shpirt në duart e xhelatit pa treguar gjë.

BULETINI I SHKODRËS

Pronarja e hotelit allafirënga në lagjen «Perash», zonja Tushinë, edhe pse është kërrusur nga pleqëria, vazhdon t'i mbajë mëri së bijës, Terezinës, paçka se është bërë me tre fëmijë. E pse? Vetëm se u martua me Gjeto Grudën, «një malok i zbritur nga bjeshka», siç shprehet zonja plakë, ndonëse edhe Tushina ka zbritur nga Triepshi atëherë kur u martua me argjendarin më të pasur të qytetit.

Thushina në vend që ta afronte të bijën e dhëndrin për punët e shumta të hotelit, mori ca murgesha që s'dihet cili peshkop ia dha nga manastiret. Është fort e rreptë. Megjithatë, kur ia lyp interesi, e bën një vesh shurdh, një sy qorr, përballë sjelljeve të ish-murgeshave, tani shërbyese në hotelin allafirënga.

Havaja, e shoqja e të ndjerit hamall Çakëri, u kthye prej burgu.

Dera e Llanejve po kthçet në dinasti tuxharësh. Sot zotërojnë një të dhjetën e pasurisë së gjithë qytetit. Plaku ende i mbikëqyr djemtë, nipërit, bijtë e kushërinjve. Disa janë hambarxhinj të drithit. Disa sipër-

marrës të të gjitha mallrave që hyjnë e dalin në Shkodër.

Adalet bej Singia, meqë janë mbushur rrugët me të papunë, ua uli pagën të gjithë punëtorëve. Sa shpejt harroi drurin që i dhanë vëllezërit Çakërril!

Sali Sakica me të katër djemtë u ankua për përvehtësimin e gjysmës së rrogës nga kryepunëtori. Po ashtu kërkoi t'i jepej haku, mbasi nuk kishte bukë në shtëpi. Kryepunëtori iu hakërrua:

— Dashkeni m... Këta të tjerët s'kanë ku të venë, veçse të mbyten ku bashkohen Drini e Buna, kurse ti... Shko tek Esmë defaxhesha, e ke pasur jaraneshë, përpara se të martohej me Dermanin! Evgjitja ka dhe doemos duhet të të ndihmojë. Nga dymbëdhjetë fëmijët, tre-katër duhet t'i ketë me ty!...

Një mesnatë të errët u zhduk kryepunëtori i tuxharit. Të gjithë dyshojnë se është hakmarrë Dermani për fyerjen që i kishte bërë gruas së tij, Esmës. Por fakte nuk ka. Dihen mirëfilli edhe dy gjëra: Hamall Dermani ka miq komitet; nga ana tjetër, kryepunëtori me sjelljet e tij prej xhahili kishte bërë shumë armiq. Asisoi nuk mund të merret vesh kush ka shfrytëzuar rastin për t'u hakmarrë.

Gjatë tërë vitit nuk ka rënë shi veçse majë malesh. Gruri është fishkur ndër ara pa arritur të lidhë kallinj.

Grumbulluesi më i madh i qytetit, pronari i magazine të mëdha, tuxhar Nexhip bej Singia, ka ndërprerë shitjen e drithit. Dëboi gjysmën e punëtorëve. Po kërkon njerëz të gishtit t'i pajtojë si rojë. Ç'parashikon tuxhari, është zor të merret vesh. Një gjë dihet: ai dyshon mos pëlcastin turbullira të mëdha.

Man fajdexhiu po ndërton edhe magaze të mëdha midis Rrugës së Krajanëve dhe Sokakut të Drithnave Kësaj i thonë përrënjtë e lumenjtë thahen, tjetri ndërton mullinj. Fajdexhi Mani e ka kthyer në skllav Sali Sakicën, i cili qysh se u dëbua nga Adaleti me të katër djemtë, tri vajzat dhe me gruan banon në një kthinë, shtojcë e kuajve të fajdexhiut. Mani për tërë

punën e ditës_i jep Saliut vetëm dy bukë misri dhe një veksh dhallë. Të mos e ndihmonte hamall Dermani me të shoqen, Esmanë, familja e tij qyshkur do të kishte vdekur urie.

Në Shkodër ka mbirë edhe një fajdexhi. Ka një emër të çuditshëm, e quajnë Xunxa. Ai nuk jep para, por drithë veresie (me pengje), me hipotekim: shtëpi, kopshte, ara, zabele, sende me vlera të mëdha. Shumëkush pyet ku e gjen drithin Xunxa. Vonë u mor vesh se ai nuk është gjë tjetër veçse shërbyes i Syver bej Singisë.

Ka kohë që ka vdekur bejtexhi Deli Syka. Megjithatë bejtet vazhdojnë me një ndryshim të vogël. Deli Syka vinte në lojë ose thumbonte anët e këqija dhe bejtet e tij përhapeshin brënda javëve. Tashti bejtexhinjtë janë anonimë dhe bejtet nxirren menjëherë në të gjitha sheshet e tubimeve e vendet e ndenjjeve.

Gratë e Bizës po i shtrydhin qiraxhinjtë. Këtyre të fundit u ka ardhur në majë të hundës. Kur të shpërthejnë, nuk merret me mend ku do të struken batakçinjtë.

E bija e fallxhore Rabës, Esmerja, që banon përtej Bunës, shikon filxhanët dhe është bërë e famshme. Thonë se ua gjen pasanikëve edhe të fshehtat më të thella. Askush nuk di se ajo ka shumë shoqe që thurin shporta xunkthi dhe venë e i shesin nëpër shtëpitë e të kamurve. Atje mësojnë shumë gjëra. Venë e ia thonë Esmeres. Një ditë e thirri Dah bej Singia, të cilin damllaja po e bren gnadalë e për hall. Me gjysmën e fytyrës të shtrembëruar, i thotë Esmeres: «Kam pirë tri ditë kafe. Të gjithë filxhanët i kam ruajtur të palarë vetëm që të shikoj si do të më shkoqitësh të ardhmen time...» Esmeria ia rrotulloi filxhanët njërin pas tjetrit dhe i tha: «Filxhani i parë tregon se behari ka për të forcuar vapën...

— Shyqyr, o zot! Ngrihet çmimi i drithit! — uroi Dah bej Singia.

— Mos u ngut, bej, — e ndërpreu Esmerja, — filxhani tregon zjarre, që do të përfshijnë pjesën më të madhe të qytetit. Them më të madhen pjesë, sepse zjarrri pëlqen oxhaqet... Filxhani i dytë tregon varr... I treti një hu në gardh..

— Ç'është ky hu? — pyeti beu plak.

— Se hu, se dru, nuk dallohet mirë, por, që do të godasë dikë në tru, duket qartë... Filxhani i katërt... bububu! Zjarr në magaze... Filxhani i pestë tregon gjëra që nuk thuhën...

— Fol, kopile, fol... evgjite!

— Gruaja jote, e reja, është me barrë...

— Sikter, evgjite e dreqit, si qenka shtatzënë, kur unë vuaj nga damllaja e s'kam fjetur me të pesë-gjashhtë vjet! Sikter, kopile e bijë kopileje!... — këlthiti beu dhe e gjuajti me shkop me dorën që nuk ia kish-te prekur damllaja.

Hanënzadja, edhe pse dyzet e kusur vjeç, hyn e del nëpër konsullata. Vete e vjen te knjaz Danillaja. Hyn e del te valiu, me një fjalë, që kur ia numëroi vetes Pademili, është kthyer në postiere të të gjithëve. Por ende nuk dihet cilit i shërben më me zejl.

Heqim Keli me djemtë udhëton përditë nëpër fshatrat fushore, meqë nga thatësira e paparë i madh e i vogël janë përfshirë nga sëmundja e barkut të verës. Ata i mjekojnë pothuaj falas.

Zonja e konsullatës së një shteti të madh ka vajtur te Marije Sheldija dhe ka kërkuar t'i zërthejë një ëndërr që e paska parë këto net me vapë e zagushi. Të përkujdesshmit të buletinit nuk i duket me vend ta tregojë ëndrrën e zonjës, mbasi është shumë e gjatë. Po kallëzojmë vetëm ç'përgjigje i dha Marija:

«Ëndërra ju këshillon të mos i futni hundët atje ku mund të rrezikoni edhe kryet...»

KREU VIII

Ajo mbrëmje erdhi ndryshe nga muzgjet e tjera. Vapa mbytëse e tërë ditës sikur ia kishte shtrydhur pikën e fundit vlagës së tokës. Pluhuri e tymrat krijonin një ajër të rëndë e frymëmarrës. Mezi depërtonte drita verdhacake e hënës që dergjej e vetmuar në kupën e qiellit. Errësira rëndonte në lagjet e varfra, sikur donte të përpinte në barkun e zi rënkimet e fëmijëve të uritur.

Turma zogjsh fluturonin varavinga mbi rërën e tharë e lymin e plasaritur të liqenit. Ushtima e pingërimave të tyre, si ndonjë klithmë rrëqethëse, e cila dridhej në errësirën e natës, dëgjohej deri në lagjet e largëta të Shkodrës.

Në atë zagushi terri të paramesnatës, u dëgjua shfryrja e sirenës së një anijeje në skelë. Pas pak shpuan ajrin e rëndë edhe të tjera gjemi. Me gurgulenë e klithmave të tuxharëve e të qehallarëve u bashkua edhe tollovia e lehjes së qenve, të cilët silleshin në tufa rreth gropave të anëve të liqenit, ku kishte mbetur ca ujë si në oazet e shkretëtirës. Nuhatnin të gjenin ndonjë

peshk apo ngjalë për ta shuar urinë në atë qesat të madh.

Edhe hamajtë, edhe argatët nuk kishin dashur të ngarkonin me drithë anijet që prisnin të niseshin për në det. U njoftua valiu e bashkadiu për atë grevë të heshtur por kryeneçe. Gjeneral Shimshiri lëshoi urdhër të ngarkoheshin anijet prej ushtarëve të repartëve të punës e të xhenios, mbasi njësi të tjera gjendeshin në gadishmëri luftarake rreth e qark skelës dhe në të dy krahët e lumit të Bunës.

Filloj puna me ngut e potere, mbasi duhej të mbulohej koha e humbur.

Ismail Kaçeli, si i përkujdesshëm për të huajt që hynin në zonën e vilajetit të Shkodrës, i shoqëruar nga tre rizamët: Musa Golemi Muhamet Myzeqari dhe Myrto Zylfoja, të cilët i kishte futur Osoja në armën e policisë, hipur në lundër, iu afruan anijes së shoqërisë së huaj «Llojd». Pasi i komunikoi urdhrin e komandantit të policisë së vilajetit, Ismail Kaçeli i tha kapitenit të anijes:

— Mos ngarkoni anijen! Pa lejen e policisë së vilajetit nuk mund të dalë asnjë anije nga skela e Bunës!

— Zoti bylykbash i policisë, — ia ktheu kapiteni, — ne kemi lejen e sundimtarit të Shkodrës, Osman Masar pashës.

— Nxirre ta shikojmë! — i bërtiti Musa Golemi.

Kapiteni ngurroi.

— Zbato urdhrin, zotëri! — i tha Ismail Kaçeli.

— Në të kundërtën, do të kontrollojmë. Gjithë ç'ke brenda, të konfiskohen!

Kapiteni i «Llojdit» tregoi lejen, Muhamet Myzeqari ndriçoi me fener. Ismaili pa imzanë e valiut dhe myhyrin e vilajetit. I tha kapitenit:

— Megjithatë mos ngarko drithë! Ndryshe do ta shtetësojmë edhe anijen! — dhe u largua me shoqëruesit e vet. Deshi të paralajmëronte edhe anijet e tjera, por i zuri syri se në errësirë, të fshehura në pozicione luftimi prisnin disa anija të divizionit të Shimshir pashës. Hetoi

siluetat e ushtarakëve, të cilët qëndronin në gatishmëri.

Ismail Kaçeli u ngut të njoftonte Oso Kukën.

Osoja bashkë me Pjetër Berishën, Ibrahim Koplikun, Markolë Gilën, Sinan Kërnin, Isuf Bushatin, Ferid Hotin, që përbënin në njëfarë mënyrë gardën vetjake të tij, u ngjitën në kështjellë.

Ndonëse vali Osman pasha ishte përpjekur të luante rolin e të paditurit, të shkumëzonte, të përplaste këmbët mbi dysheme e të shante tuxharët që paskëshin marrë në sy një tregëti të palejueshme, Oso Kuka e kuptoi se valiu, asisoji, po tallej. I tha:

— Kungulli qëndron pak kohë mbi ujë. Kalbet dhe fundoset...

— Ku kërkoni të dilni me këto fjalë, bylykbash?!

— Ia pat valiu.

— Meqë nuk ditkeni gjë, — ndërroi qëndrim Osoja, — më mbetet të pyes: Me urdhrin e gjeneral Shimshirit janë kthyer në hamaj ushtarët e divizionit perandorak që po ngarkojnë anijet e matrapazëve?

— E di se je fort i mençur, por s'po kuptoj përse kaq i shpërndarë! — tha valiu duke e zhbiruar me ata sytë e hirtë.

— Besoj se do të më kuptojë Porta e Lartë që e njoftova me telegram për çfarë po bëhet në Shkodër, — sajoi Osoja për ta prekur atje ku i digjte valiut.

— Mirë paske bërë! Por do të qe e udhës të më njoftoje mua më parë. E pe ç'e gjeti Bademilin që veproi kokë më vete?!... Më kanë kthyer në higjë. Edhe gjenerali për të cilin vija peng jetën, ma punuaka prapa shpine! Ju lutem ta gjeni, i thoni të paraqitet tek unë. Nëse kundërshton, ke leje prej meje ta arrestosh e të ma sjellësh këtu! Ia tregoj unë atij qafiri!

«Vërtet dhelpër je, o vali, por bluan trashë dhe mendon se mund të më heqësh qafe duke më yshtur të hyj në grindje me gjeneralin që varet nga Ministria e Luftës!» — mendoi Osoja i pështirosur dhe i ktheu ku-

rrizin, duke i lënë të kuptonte se ai vërtet do të binte në atë thark.

Kur Oso Kuka zbriti nga kalaja në skelë, dy anije të mbushura dinga me drithë, të shoqëruara nga një gjemi e divizionit, ngritën spirancën dhe rrëshqitën Bunes tëposhtë. Brigjet ishin mbushur prush nga oficerë e ushtarë të gjeneral Shimshirit, që mbronin atë udhëtim të spekuluesve. E mori me mend se edhe shokët e tij të armëve e të besës: Ali Armëtari, Gjeta Gruda, Malë Spahia, Kolë Hoti, Cufë Boriçi me të tjerë e kishin pasur të pamundur t'i kundërviheshin asaj ushtrie.

«Ata bënë shumë, — tha me vete Osoja, — qëndrimi i patundur i hamajve që nuk pranuan të ngarkonin drithë në anije është gjë e madhe. Është punë e shokëve të mi... Po unë ç'bëra?!... «Dhe për herë të parë iu përftua zëri i vet, si i kthyer nga jehona e ndonjë gryke të mbyllur.

«... Vëllezër e motra! Shkoni nëpër shtëpi! Ku keni duruar deri sot urie, bëjeni zemrën gur edhe pak ditë! Punën e shitjes së drithit do ta zgjidh unë! — Ju jap fjalën se nga kjo skelë nuk do të niset asnjë anije me drithë! Jam Oso Kuka! Fjalën time e keni peng!»

«Kështu u fola atë ditë të uriturve, ndërsa po mësynin gjeminë me drithë të Adalet bej Singisë. Atë anije arrita ta pengoja. E detyrova të qëndronte në vend. Po ç'u bë premtimi im? Po fjalët që lëshova veresie si peng? Ç'do të mendojnë të uriturit nesër për mua!» — mendoi Osoja pikë e vrer. Atë çast, sikur të donin t'ia tollovitnin edhe më tej angështinë shpirtërore, **ushtuan sirenat edhe të pesë anijeve të tjera që morën udhën e dy të parave.**

Shtatë anije të mbushura me drithë, të shoqëruara nga katër anije të divizionit, prapa tyre gjemia patroluese «Yrfije», u nisën për në udhëtimin e gjatë.

Oso Kukës iu bë se dëgjonte korin e rënkimeve të fëmijëve të lagjeve të varfra që nuk kishin një grusht

miell në magje. U kthye vringthi. Mbuloi sytë me pëllëmbë. Por pa dobi. Errësira ishte e padepërtueshme, edhe pa atë pengesë të dorës. Me sytë e mendjes shikonte mjerimin e qytetit të vet, për të cilin ishte gati të jepte, po të kishte, aq jetë, sa të varfër e të uritur kishte Shkodra. Eci kuturu. Dikur i tha Pjetër Beri-shës që i qëndronte në krah:

— E di banesën e kadiut me origjinë shqiptare?

— Kapeden, në vilajet ka dhjetëra kadilerë! — ia ktheu Pjetri që vuante mjerimin njësoj si edhe Osoja.

— I marrtë dreqi kadilerët! — shfryu Osoja. — Të pyeta për Mulë Dizdarin!

— E njoh unë, kapedan, — gjegji Ibrahim Kopliku në vend të Pjetrit.

— Shko i thuaj: falë me shëndet Osa Koka, të vijë në zyrën time!

— Në këtë vaktëz të natës?! — pyeti Ibrahim.

— Pa humbur asnjë deşikë!

Ibrahim Kopliku iku me ngut. Osoja i tha Pjetrit:

— Shko thirrre Sevdijen e Nuri Kirit! Prit! Merr edhe Isuf Bushatin, Ferid Hotin dhe gruan tënde! Merrni Sevdijen, së bashku ejani në zyrën time!

Ndërsa Pjetër Berisha humbi në rrugën plot lakadredha, Oso Kuka me pjesën tjetër të «gardës» vetjake eci për në komandaturën e policisë.

Plani që iu duk më parë si një përpjekje e dëshpëruar, tani po i përpunohej ngutshëm në kokë:

«Do të urdhëroj të ma sjellin Terak Kirin nga burgu. Do ta ballafaqoj me Sevdijen dhe me Osevdiun. E fshehta i ngjan rretës. Po u zgjidh një vegëz, shqyhet e tëra. Kështu do të ndodhë me Terakun. Ai do të pohojë përpara kadi Mulë Dizdarit për të gjitha lidhjet që ka pasur e ka me valiun dhe gjeneral Shimshirin. Mulë Dizdari është njeri i paanshëm i drejtësisë. Është shqiptar e i dhemb zemra për truallin. Le t'i bëjë gjyqin në sallën e madhe të medreses së mulla

Medos. Nesër, pa zbardhur dita, do të përhap tellallët në të gjitha rrugët e Shkodrës. Të trumbetojnë atë gjyq! Do të thërres të gjithë kadilerët, edhe bashkadiun, edhe bashmyftiun, edhe hoxhallarët, myezinët, der Vishët, shehlerët. T'i dëgjojnë me veshët e tyre tradhtitë dhe maskarallëqet e valiut e të gjeneralit! Pastaj do ta var Terak Kirin në degën më të lartë të Çinarit të Hoxhë Dheut!»

Nën zjarrminë e atyre mendimeve të përpushura arriti në oborrin e komandaturës së policisë. Atje, befas, dëgjoi ngashërimet e mbytura të një gruaje. Ajo qante përpara portës që shpinte në zyrën e tij. Thërriste vajtueshëm:

«Oso Kuka, hape derën! Kukuuuu! Ç'më ka gjetur mua ditëzezën, ç'më ka gjetur!»

Osoja njohu zërin e Sevdijes. Thirri Markolë Gilën, morën gruan për krahu dhe u ngjitën lart në zyrë.

Sevdija, e ënjtur nga lotët, e mbytur prej ngashërimeve, nxori fjalë të shkëputura, pa lidhje.

— Sevdije, — i tha Osoja, — mblidhe veten! Nuk morëm vesh asgjë nga ato që the!

Gruaja, pasi qau edhe ca e kruspullosur, ngriti pengën dhe tha:

— Osevdiu me Terakun vranë njëri-tjetrin...

— Si?! Teraku gjendet në burgun politik, kurse Osevdiu, që do të lirohej nesër, ose pasnesër, në një kaush të veçuar të burgut ordiner — tha Osoja i habitur!

— Bashkadiu e çoi tim bir në birucën e Terak Kirit, gjoja për ballafaqim... — tha Sevdija.

— Nga e mësove këtë? — pyeti Oso Kuka.

— Shkova në burg. Te dera më priti njëfarë Huhfahu...

— Huh Ah Fahu! — ndreqi Osoja dhe pyeti veten: «Ç'kërkon Huh Ah Fahu në burgun politik? Ai është çauhi i vëzhguesve të liqenit!»

— Ai farë çauhi më priti te dera dhe më tha:

«Oso Kuka ka hyrë në burg, ka bërë kërdrinë dhe doli këtej me shpatë të përgjakur! Bile ka vrrarë edhe shumë gardianë të burgut!» Tek po ikja e trullorur, te qoshja e mureve të mbrapme të burgut, dëgjova një rënkim. Iu afrova. I plagosuri më kallëzoi se çash Fahu me ushtarakë të panjohur kishte hyrë në burg, kishte vrrarë gardianët e vërtetë. Ai që vdiq në krahët e mi, kishte dashur të hynte midis Terakut e Osevdikut, por e kishin hetuar të tjerët. Kishin shtënë mbi të. Ai ishte zvarrisur gjer jashtë mureve. Sa tregoi për ngjarjen, pas pak vdiq.

Oso Kuka brofi. Doli vrik prej dere. U kthye. Pasi ngarkoi me detyra Markolë Gilën, Ferid Hotin dhe rojat në oborr, u zhduk në terrin e natës.

Sevdija u nis e trullorur sërish e vetme, përmes territ, për në burgun politik.

Oso Kuka dyshonte se mos kamplotistët kishin ngri-tur pusi anëve të rrugëve që çonin në burg. Iu kujtua karrocieri i bashkadiut, të cilin e kishte besnik të vetin. Meqë e kishte shtëpinë afër, i vajti në banesë. E pyeti nëse e kishte shpënë bashkadiun atë natë në ndonjë vend.

— Natën nuk udhëton bashkadiu me pajton, — gjegji pajtonxhiu. — Kur është puna për skuthi, ai rrugëton kaluar dhe vetëm me gjeneral Shimshirin. Bile një herë i kam vënë re, kuajve u kishin mbathur çorape të leshta të trasha, që të mos ndiheshin kur ecnin kalldrëmit.

— Mbrihi kuajt! Do të më çosh deri në një vend me pajton! Ashtu e kam punën, — i tha Osoja.

— Për Oso Kukën edhe në thellësi të xhehenemit shkoj pa m'u dridhur qerpiku — tha pajtonxhiu dhe, sa çel e mbyll sytë, nxori kuajt i mbrehu në pajton.

Kaluan rrugës pa i ndalur njeri, mbasi të gjithë e njihnin pajtonin e bashkadiut. Në kthesën e një rru-gice, Osoja i shtriu një kobure pajtonxhiut.

— I kam dy, — tha pajtonxhiu.

— Këtu do të më presësh! Nëse të pyet ndokush,

thuj se shoqëron një komision të lartë nga Stambolli. Edhe vetë bashkadiut, po rastisi, i thuj kështu! — tha Osoja dhe përbiroi përmes arkapish. Tuboi disa të përbetuar.

Kolë Hoti tha:

— Oso unë di një udhë të fshehtë për në burg. Ngjitur me burgun ngrihet ahuri i kuajve të gardianëve. Nga stalla mund të ngjitesh në pullaz. Përmes baxhës zbritet mu në tavanin e burgut.

Me vështirësi, por ia arritën. Kolë Hoti, siç thoshte vetë, ishte lindur komit. Edhe pse truprëndë e i ngjeshur, ai kacavarej si mace e egër. Shpëstolli brezin dhe e lëshoi. Njëpërmjet tij u ngjitën të gjithë, pastaj zbritën nga baxha në tavanin e burgut.

Huh Ah Fahun e kapën të gjallë, mbasi e goditi Kola me një copë hekuri duke thirrur: «Kam thënë, në e ndien njeri veten ujk që kërkon të matet, të më dalë e të provojë mërinë time!»

Ibrahim Kopliku me Mulë Dizdarin kishin vajtur në komandaturën e policisë. Atje kishin mësuar ku gjendej Osoja. Kur arritën në burgun politik, Osevdiu ishte ende gjallë. I mbështetur në gjoksin e së emës, ai tha gjithçka dinte për Terak Kirin. Nënshkroi edhe procesin që mbajti me ngut kadi Mula.

Duket agonia e njerëzve të mirë, sidomos e të rinjve të padjallëzuar, paska një çast madhështor që karakterizohet nga një shpirtmadhësi e rrallë. Osevdiu ia kapi dorën së emës dhe ia vuri mbi të Oso Kukës. Atë çast vdiq. Sevdija mbeti si e ngurosur. Iu përftua një ndjenjë e trishtë, sikur po e hidhnin nga ndonjë lartësi e llahtarshme në honin e pafund. Ndjeu nevojë për t'u mbështetur diku, për t'u mbajtur mbi diçka. Dora që ia kishte vënë i biri mbi pëllëmbën e Osos, qëndronte atje si e skalitur në mermer. Vetëtimthi i lëvizën muskujt, shtrëngoi me ngërç dorën e Osos që të shpëtonte nga humnera shpirtërore.

Terak Kiri ishte plandosur i shpuar nga thika në zemër. Ishte kufoma që të kalte lemerinë.

Vrasësit që kishin pushtuar atë korridor të burgut, sa u kap Huh Ah Fahu, mbërritën të iknin. Ishte një kurdisje tepër djallëzore. Domosdo që duhej kohë të ndriçohej.

Huh Ah Fahun e çuan në një dhomë të posaçme, nga ato që kishte caktuar Osoja për raste të veçanta. Atje, në prani të kadi Mulë Dizdarit, Osoja u mor me keqbërësin.

Pa shumë mundime u arrit të nxirreshin fakte me peshë. Bashkadiu me gjeneral Shimshirin, të cilëve u duhej me doemos të zhduknin çdo lidhje të Terak Kirit me valiun, e kishin përgatitur atë situatë, duke menduar se Teraku do të vriste Osevdiun, do t'i hapej dera e burgut, do të ikte. Duke ndjekur të «arratisurin», ta vrisnin. Ndërkohë, komplotistët do të vrisnin tërë rojat e korridorit ku gjendej kaushi i Osevdiut. Ato krime do t'ia vishnin Terak Kirit. I vdekuri s'ka si kundërshton çfarë thuhet pasi të ketë mbyllur sytë. Mirëpo armët që ua kishte lënë bashkadiu si padashur në birucë Osevdiut dhe Terakut, me të cilat kishin vrarë njëri-tjetrin, flisinin më shumë se të gjitha të dhënat e Huh Ah Fahut.

KREU IX

Kur pritej të niseshin anije të tjera me drithë, u mblohd mexhlisi i matrapazëve të kamur të vilajetit të Shkodrës në Bezistan. Hambarxhinjve u lexohej ndjenja e triumfit në fytyrat e dhjamura, fajdexhinjtë kruanin duart duke u hingrizur, çifligarët fërkonin barkun. Të gjithë kishin qëndrim të krekosur.

Ai mexhlis u mbajt me dyer të mbyllura. Veç pazvanëve (rojave të përhershme të asaj qendre të madhe tregtare), rreth e rrotull Bezistanit ruanin oficerë të zgjedhur të ushtrisë e të xhandarmërisë osmane.

Qysh se ishte bërë zëvendëskomandant i policisë (tani kryente edhe detyrën e komandantit), Oso Kuka për herë të parë nuk arriti të fuste atje njerëzit e vet; ndonëse kishte mësuar përpara dy ditëve se do të bëhej ajo mbledhje e matrapazëve vendës me spekuluesit qeveritarë osmanë. Prandaj, sapo dolën prej atij tubimi zotërinjtë, shpërndau bashkëpunëtorët e vet të mësonin ç'ishte thënë dhe ç'vendime ishin marrë në Bezistan. Ai mori të dhëna për vendimin kryesor që kishte vulosur mexhlisi:

«Meqë gjykata tregtare, sipas ligjeve perandorake,

ka caktuar një çmim jo fort të kënaqshëm për shitjen e drithit brenda vilajetit, kush ka mjete transporti dhe mundësi të tjera, mund ta nxjerrë drithin jashtë, t'ia shesë cilitdo vend që blen më shtrenjtë!» Oso Kuka mori vesh, gjithashtu, se në Bezistan, pas atij vendimi të prerë, ishte shtruar gosti e madhe nga dy-tre tuxharët më të mëdhenj, madje ishin derdhur edhe qese me florinj për valiun, bashkadiun dhe gjeneral Shimshir pashën.

Disa hanin, harxhonin shuma të mëdha e bënë orgji; disa të tjerë vdisnin nga skamja. Tamam atë ditë kishin vdekur pesëdhjetë fëmijë nga uria. Nuk mbahej mend të kishin marrë pjesë aq shumë njerëz si në atë varrim. Njerëz moshash të ndryshme. Të vrenjtur. Të pikëlluar. Të sfilitur e të uritur. Kokulur, me ofshama nga thellësi e zemrës, por pa lot, varrosën të pesëdhjetë viktimat e urisë.

Oso Kuka pyeti veten: «Edhe dje, edhe përpara një jave kanë vdekur shumë fëmijë nga epidemia e urisë dhe i kanë varrosur të afërmit, kurse sot u ngrit gjithë Shkodra! Përse?...»

Koha rridhte rrufeshëm. Mjerimi vazhdonte. Retë e mizave zuzullonin. Pushtues e fajdexhinj thithnin më ngjethshëm se mizat. Dielli digjte me tërë forcën përveluese. Liqeni kishte rënë atje ku nuk mbahej mend, as kallëzohej nëpër gojëdhëna. Toka lëshonte një afsh frymëzues që binte erë djegurinë. Nuk lëviznin as njerëz, as gjallesa. Gjethet e blireve vareshin si letra të zhubravitura e të dala boje. Kumbullat i kishte përzhitur vapa përpara kohe. Kokrrat e tyre ishin si kulumbri, të tharta si ato.

Nuk kishte ndodhur të plakoste uria në muajin gusht dhe të mos kishe ku të gjeje një kore buke. As njomishte nuk gjeje gjëkund. Bagëtitë rralloheshin nga dita në ditë. Tuxharët kishin ndërprerë çdo treg-

çim të drithit brenda qytetit e fshatrave. Depot dhe furrat e Man fajdexhiut prodhonin bukë për ushtrinë, policinë dhe xhandarmërinë. Ato ruheshin nga mercenarë të armatosur e të paguar mirë.

Pasanikët ishin mbyllur nëpër saraje. Natë e ditë dëgjoheshin orgjitë e matrapazëve tuxharë e ushtarakë. Klerikët profetizonin shumë kobe; kiametin e kthyen në gogol për të frikësuar besimtarët.

Po uria nuk përfill asnjë frikë.

Një mëngjes një grup i madh të rinjsh, të prirë nga pesë trima, midis tyre edhe e bija e Dasho Shkrelit, Kumrija pesëmbëdhjetëvjeçare, me ashkla e purteka pishe të ndezura ndër duar, vërshuan nga udha «Kor Hasaj» dhe nga udha «Lugçesme» në Kryepazar drejt magazeve të tuxharëve të mëdhenj.

Dyqanxhinjtë, çifçinjët, shegertët, kallfët, argatët, të papunët bashkoheshin me turmën. Flakët e purtekave të pishave, me kundërmimin e rëndë, ta përfitonin djegien e pyllit. Të gjithë thërrisnin në kor:

«Zjarrin magazeve! Zjarrin hambarxhinjve! Zjarrin matrapazëve!

Zjarr! Zjarr! Zjarr!»

Nga Tregu i Mallnave deri në udhën buzë liqenit, ushtria ishte bërë gardh. Disa hapa përpara reparteve ushtarake qëndronin qehallarët dhe mercenarët e tregtarëve dhe fajdexhinjve të mëdhenj.

Vargani i të uriturve u dynd me trysni midis Fushës së Teqes dhe Saraçëve.

Hasan Alia ua preu udhën midis Pazarit të Djathnave e të Elbnave. Rreth e qark tij, në largësi prej gjashtë-shtatë metrash qëndronin të armatosur pesë vëllezërit Çakërri, Kolë Hoti, Gjeto Gruda, Malë Spahia, Cufë Boriçi dhe anëtarët e Komitetit të Skamnarëve e të të Uriturve.

Qehallarët dhe mercenarët e tuxharëve, duke parë ushtrinë osmane që qëndronte prapa tyre, mezi prisnin sa të sulleshin e të provonin xhahillëkun e tyre, i cili

paguhej mirë nga spekulluesit. Hasan Alia i njihte mirë sa u kushtonte lëkura të tillëve. Për t'ua shtënë frikën, u thirri:

— Ju paska shkrepur të martoheni me vdekjen, mjerë ju të mjerët!

Kryeqehajai i Man fajdexhiut, fodulli më i paskrupull në Shkodër, duke ditur se padroni i tij urrente të birin, u fsheh prapa shpinës së një mercenari dhe ia ktheu:

— Çfarë do ti, Hasan, që s'je as hoxhë, as mësues, as lumë, as pus!

— I verbri të njeh në zë, shurdhi në sy, i marrosuri nuk të njeh me kurrgjë, kurse i shituri di vetëm të lehtë! — ia pat Hasan Alia.

Pllakosi heshtja. Hasan Alia vazhdoi:

— Dyfytyrësia më e ndyrë është të shitesh te xhelatët e popullit tënd dhe të përbuzesh si qeni i zgjebosur prej vetë xhelatëve. Nuk keni gjak t'ju skuqet faqja, kur ngriheni kundër vëllezërve tuaj! Shkoni në varreza, shikoni sa fëmijë prehen nën dheun e zi gjatë këtyre dy javëve!

— Po vërshojnë! — tha Gjeto Gruda me zë të ulët.

— Qe, të rinjtë bënë ballë te Kryepazari! — tha Lam Çakërri që qëndronte në krahun e majtë të Hasan Alisë.

Filozofi u kthye me fytyrë nga Kryepazari. Vuri re Kumrije Shkrelin të veshur si djalë. Në njërën dorë shtrëngonte shpatën, me tjetrën tundte urën e zjarrit. Pas saj vinin qindra.

Hasan Alia hapi krahët dhe ua bëri me shenjë të zbrapseshin. Si e pa që lava e të revoltuarve ngjishte radhët dhe nuk ndalej, u thirri:

— Ku veni?! Sot ngjakeni me bishtukun që mbytyt flakën me tymin e vet!...

Disa u ndalën. Kumrije Shkreli rëndoi edhe më tej hapin. Foli duke ecur:

— Na ka mbërritur thika në kockë e s'kemi ku zbrapssemi, o Hasan Alia!

Turma prapa saj shpërtheu:

— Zjarrin magazeve! Zjarr! Zjarr! Zjarr!

— Po çfarë do të fitojmë, po u dogjën gazetet?! Çdo kokërr e atij drithi është vaditur me djersën dhe mundin tuaj! Vërtet duarkryq nuk do të presim. Por punët e mira nuk bëhen kuturu e kryemëvete! Çdo shtëpi ka një të parë dhe lufta jonë kërkon një komandnar!

Pesë vëllezërit Çakërri, Gjetoja, Kola, Cufa me disa punëtorë hynë midis turmës. Ç'u thanë, nuk u mor vesh. Por tërë ajo lavë e dallgëzuar ndaloi në vend. Pas pak u kthyen. Morën udhën drejt zabeleve të Mesit.

Ushtria osmane u tërhoq në kështjellë.

Oso Kuka gjer atëherë i kishte mbajtur lidhjet vetëm me katër-pesë të përbetuar kryesorë të lëvizjes. Me ata kishte pleqëruar gjendjen dhe kishte marrë vendime. Edhe në tubimet e «Atdhedashësve», edhe në ato të «Djelmënisë shkodrane», udhëheqësit kryesorë të atyre dy shoqërive patriotike, kur përçonin porositë e Oso Kukës, thoshin: «Kështu ka porositur i «Urti»! Të ruhemi nga filani, ka thënë i «Urti»! Pakkush e merrte me mend cili fshihej prapa tij. Shumica mendonin se ishte ndonjë plak tejet i mençur e i rryer me punët e lëvizjes e të luftës për liri. Në përfytyrimet e tyre i «Urti» ishte mishërim i qëndrueshmërisë dhe i pavdekësisë. I «Urti» ishte njeriu që ndiqej nga pushtues e tradhtarë. Ishte i dënuar me vdekje, ndonëse ishte i pamort! I «Urti» strehohej në vatrat e popullit. Ndiqte çdo ngjarje nga afër. Mësonte e dinte gjithçka. Jepte këshilla pikërisht kur e lypte nevoja.

Gjendja tepër e koklavitur e detyroi Oson të merrte pjesë në tubimin e të përbetuarve, që nuk ishin tjetër veçse drejtuesit e fshehtë të «Atdhedashësve», «Djelmënisë shkodrane» dhe patriotëve më të shquar të vilajetit të Shkodrës. Në atë kuvend u shoshitën një për një ngjarjet, gjendja dhe mundësitë. Secili tha mendimin e vet, duke shprehur gatishmërinë deri në vetëflim. Por pati zëra të cilët qëllimet e Komitetit të Ska-

mnarëve dhe të të Uriturve i quajtnë luftë vëllavrasës e, mbasi në programin e betejave të tyre i futnin në një tabor si pushtuesit e huaj, ashtu edhe shumë prej pa-sanikëve shqiptarë.

Oso Kuka tha:

— Më thirrët. Erdha dhe jam shumë krenar që marr pjesë në një kuvend që është i vendosur t'u dalë përpara spekulimeve dhe rrezikut të urisë që po i kano-set qytetit tonë. Të uriturit s'kanë të hanë, janë të detyruar t'i kundërvihen skamjes me çdo kusht. Kjo nuk arrihet ndryshe, veçse me luftë. Pra ka vetëm dy udhë për qytetin tonë: O të ngrihemi në luftë dhe me luftë të fitojmë kafshatën e përditshme, o të vdesim urije! Lufta domosdo ka viktima. Por asnjë luftë e drejtë nuk mbetet pa sjellë frytet e veta. Të shtypurit kanë krijuar Komitetin e Skamnarëve dhe të të Uriturve. Fjala dhe lufta u përkasin atyre. Detyra jonë është të bashkoemi me ta. Të qëndrosh sehirxhi në këto kushte, do të thotë të tradhtosh gjirin e nënës, të marrësh nëpër këmbë zërin e atdheut dhe kujtimin e gjyshstërgjyshërve.

— Detyra më e ngutshme jona është të mos lejojmë të shfryjë kuturu urrejtja popullore, por ta drejtojmë andej nga duhet me qëndresë dhe kërkesa të përcaktuara mirë! — ngriti zërin Hasan Alia.

Pas pleqërimit të të gjitha problemeve, përpiluan programin luftarak.

Oso Kuka, pasi u njoh në hollësi me planin e kryengritjes në shpërthim, nëpërmjet bashkëpunëtorëve të vet, nxiti një ngatërresë midis qeveritarëve osmanë dhe malësorëve të krahinës së Tuzit. Nga ana tjetër kërkoi prej vali Osman Masar pashës të vihej në krye të një batalioni policor për të «shtypur» turbullirat në Tuz.

Osoja u nis me të vetët. Sa arriti në malet e Grudës, bëri gjoja ca pushkë kundër malësorëve që kishin zënë shtigjet. La një togë atje të vazhdonte luftimet. Me të tjerët u kthye natën në Shkodër. Qëndruan të fshehur. I ndoqën ngjarjet nga afër.

Të gjithë skamnarët dhe të uriturit një javë nuk dolën prej shtëpive. Zejtarët ecnin kokulur sikur të ishin pajtuar me fatin e pandreqshëm.

Kur banda e tuxharëve matrapazë në ortakllëk me valiun dhe funksionarët e lartë osmanë bënin gjumin e mëngjesit, të përkundur nga ëndrrat e sukseshme të allishverisheve të pritshme, në tregun e tallaganxhinjve, në Udhën e Krajanëve, te Xhymriku, duke ndjekur lakoren deri tek ura e Bunës, prej andej përgjatë Sheshit të Punëtorëve e Argatëve, duke përfshirë Fushën e Skelës e deri te Tregu i Pemnave, bënin rojë më të zgjedhurit nga të papunët, çirakët, kallfët, shërbyesit, çifçinjtë, peshkatarët.

Tek udha që zbriste nga Qafa, gjatë tërë natës ishin vendosur trimat më të mirë të shoqërisë «Atdhedashësit» dhe të «Djelmënisë shkodrane». Të gjithë ishin të armatosur. Nën drejtimin e tellalleshave, ishin përgatitur edhe gratë, deri edhe fëmijët për atë ngjarje luftarake.

Në ferk të mëngjesit, Ali Armëtari me Gjeto Grudën, Kolë Hotin, Malë Spahinë, Cufë Boriçin u dhanë syrin e fundit të gjitha pritave e vendrojave, pastaj u rikthyen në vendvrojtimet e veta.

Dielli ende nuk kishte nxjerrë syrin e zjarrtë, kur u duk turma pa mbarim e njerëzve që vinin nga Udha e Madhe. U printe Hasan Alia.

Një vargan tjetër njerëzish vërshoi nga rruga e Dukagjinit e prirë nga Lam Çakëri me të ëmën, Havnë. Një tjetër dallgë hovi nga udha «Kor Hasaj», e udhëhequr nga Sali Sakica dhe bashkëshortët Derman e Esma Edhi.

Oso Kuka e kishte rregulluar punën në një mënyrë të përsosur. Në kohën vendimtare, njerëzit e tij do t'i jepnin alarmin policisë. Batalionet dhe kompanitë që kishin ardhur enkas nga Stambolli, që i kishte lëvduar një javë për përgatitjen, gatishmërinë dhe besnikërinë ndaj padishahut, i hodhi pikërisht në ato rrugë, sheshe e rrugica, ku prapa çdo muri ishin vendosur pritrat kryengritëse.

Askush nuk mund të besonte gjer atë kohë të kishte Shkodra gjithë ata tellallë: fëmijë, gra, plaka, pleq. Ata u gjendën në të gjitha sheshet, udhëkryqet, udhët, në qendër e në skajet më të largëta të qytetit. Njoftonin popullin të merrnin thasë, këllëfë dyshekësh, e kashtore, të ngarendin te gazetat e tuxharëve, çifligarëve e fajdexhinjve.

Vargani i fëmijëve, të kalamendur nga uria, çapitej. Hasan Alia e gjeti të përshtatshëm rastin të hidhte parrullën e parë:

«Buka mban gjallë xhanin, baruti mbron vatanin!»

Pastaj i thirri njërit prej kovaçëve që ecte me një çekiç në duar:

— Qëllo drynin e depos së bukës! Në mos u theftë dryni, shkallmo derën!

Farkëtari qëlloi drynin e madh sa një kokë keci. Ishte depoja e bukës e Man fajdexhiut nga furnizohej ushtria.

Rrafsh me kornizën e sipërme të depos së bukës ishin ngritur rafte të mëdha që ngjanin me arkapi. Atje bëri ballë qehajai i Man fajdexhiut. Në duar mbante një armë dogra, të cilën ia drejtoi turmës. Si breshri që bie papritur nga qielli në një ditë të vrenjtur pis, ashtu fluturuan gurët me të cilët gjuajti turma qehajane xhahil e vrasës.

Portat e depos u shkallmuan. Hasan Alia hipi mbi një tezgë dhe thirri:

— Atë që e dënon vepra e vet e keqe, s'ka nevojë ta fyesh me fjalë. Një i tillë kërkon ndëshkim që t'i krijojë aq dhimbje sa vrasje i ka bërë popullit! Sa nëna i ka bërë të vishen përjetësisht me të zeza, sa motra ka lënë pa vëllezër, sa fëmijë ka çuar në varre prej urie! O njerëz të mirë, që punën dhe djersën i quani të vetmet virtyte njerëzore! Urdhëroni, merreni djersën tuaj të grabitur, mundin tuaj!

Një turmë e madhe fëmijësh të uritur, sa panë buket, u vërsulën.

Man fajdexhiu armatosi shërbyesit dhe i urdhëroi

të shtinin mbi cilindo që do t'u afrohej depove të dri-
thit.

Arriti dallga e parë te gazet e reja të Man fajdexhiut. Hasan Alia gjendej mbi qemerin e gurtë, përpara portave të depove.

— Ç'kërkon këtu, mor harram, mor dinsëz, imansëz! Mor... — deshi të vazhdonte sharjet fajdexhiu kundër të birit, por dikush e gjuajti me një bajgë të freskët lope që ia mbylli gojën, ia mbuloi mustaqet dhe hundën. Mani u fshi me të dyja duart. Ndërkohë vuri re se pjesa më e madhe e shërbyesve të tij u bashkua me kryengritësit e uritur, pjesa tjetër iku nga frika.

Man fajdexhiu ndërroi mendje. I foli të birit:

— Hasan, more bir! E di ti që, të ngresh dorë kundër babait, është njëlloj sikur të ngresh krye kundër allahut?

— Kush bashkëpunon me armikun, i hiqet e drejta të quhet prind edhe nga fëmijët e tij! Ti, që ua ke pirë gjakun bashkëqytetarëve të mi të ndershëm, ke spiunuar atdhetarët, ke prerë miq në besë, je armik i Shkodrës! Unë jam shkodran, pra je armik edhe imi! — pastaj Hasan Alia iu drejtua turmës: — Vëllezër! Ky njeri, nuk e mohoj, është babai im! Nuk do t'ju tregoj se sa mjerime i ka shkaktuar nënës sime, Duhijes. Do t'ju kallëzoj vetëm amanetin e gjyshit tim, Ali Buenës. Ai më tha: «Çdo shtëpi ka një nevojtores, mua më qëllloi ta kem kësisoji djalin! Mani nuk ka të drejtë të mbajë mbiemrin tim!» — tha dhe e goditi drynin¹⁾ me vare. Porta u hap. Hasan Alia foli sërisht: — Fajdexhiu e paska futur drithin në thasë! Ngarkoni thasët mbi kurriz! Kërkoj që çdo familje skamnare shkodrane të pajiset me bukë deri në verën tjetër!

1) Shiko «Fjalori Enciklopedik Shqiptar», Tiranë, 1985, faqe 1000.

Si u çanë të gjitha dyert e depove, hovi vargani i njerëzve me thasë në krah. Nuk i mbartte asnjëri në banesën e vet, por në shtëpitë më të afërme. Ktheheshin sërish e sërish në depo.

Man fajdexhiu në fillim nxori tespihet, filloi të numëronte kokrrat dhe bërbeliste. Papritmas klithi; «Kuuuuuuuu! Uhhh! — dhe u mat të sulej kundër të birit që drejtonte skamnarët. Ia preu hovin djali i Havasë, Dani. Ai e mbërtheu fajdexhiun, e rrëzoi përdhe. Atë çast u çà një thes në kurrizin e një të revoltuari. Fajdexhiu futi kokën në grurin e derdhur dhe filloi të dëneste me ethe.

Kumbonin britmat e të revoltuarve:

*Buka mban gjallë xhanin!
Baruti mbron vatanin!*

Pastaj:

*Agallarë e bejlerë,
tradhëtarë e të panderë,
shesin drithin n'katër anë!
Shkodranët s'kanë bukë me ngranë...*

Turma tjetër, që prihej prej Sali Sakicës, marshoi drejt magazineve të vëllezërve bejlerë Singia dhe të Llanejve, duke thirrur:

*Buka mban gjallë xhanin!
Baruti mbron vatanin!*

Dikur, asaj ane, u duk edhe Hasan Alia me turmën më të madhe të të uriturve. Ata u vërsulën drejt magazineve të Llanejve. Hasan Alia tundte shaminë all të kuqe dhe këndonte:

— Të untuem, të dërrmuem...

Turma ia mbajti:

— S'durojmë ne!

Hasan Alia:

— Punojmë, vuejmë t'laskaruem...

— S'durojmë ne! — ia ktheu turma.

Pastaj një kor bubullues:

— Poshtë robnia! Poshtë vorfnia!

— Rrnoftë liria!...

Kur po boshatiseshin depot e Adalet bej Singisë, Hava Çakëri u turr brenda vilës së beut. E gjeti Adaletin me kokë të futur në një enë me ujë të ftohtë. Havaja rëndopi me tërë peshën e vet mbi kokën e Adaletit dhe e mbajti gjatë zhytur në ujë.

— Nënë, e mbyte. nënë! — thirri i biri, Gani.

— Te shtrigat e Bizës! — u tha djemve Havaja dhe zbriti shkallët.

Magazet po boshatiseshin, mbasi qindra hynin dhe dilnin të ngarkuar andej. Në të gjitha rrugët e Shkodrës kishte një lëvizje sa, të grumbulloheshin të gjitha ditët e pazareve, nuk do të ngjanin me atë ditë. Tërë lagja e magazine ishte rrethuar nga njerëz të armatosur të popullit, ata mbronin me armë, me jetën e tyre rrëmbimin e drithit. Fëmijë, gra, burra, pleq, plaka, të ngarkuar me thasë, trasta. Fytyra u shkëlqente prej ngazëllimit dhe vërdalles luftarake, ashtu siç ndodh me njerëzit e uritur, kur, pas muajve urie, arrijnë të fitojnë mundin e vet. Karroca, kuaj, gomarë, të ngarkuar me thasë rragonin në të gjitha rrugët e rrugicat, në të gjitha drejtimet e qytetit. Pak më vonë mbërritën edhe fshatarët.

Vali Osman Masar pasha shikonte me tejqvrë nga benat e kalasë. Duke pandehur se kishte të bënte me trazira të zakonshme që ndodhnin gati çdo dy muaj në Shkodër. ua la në dorë njërive të specializuara të policisë që kishin ardhur rishtas nga Stambolli për të shtypur revoltën. Madje, mezi kishte frenuar gjeneral Shimshir pashën, të cilit nuk i pritej të turrej me ushtrinë. Mirëpo, kur policia u gjend nën goditjen e qindra plumbave që villeshin nga frëngjitë, nga muret deri edhe nga pullazet e shtëpive anës udhëve; kur xhandarmëria ia mbathi për në kazerma, sa mori vesh se gazetat po boshatiseshin, u bind se nuk kishte të bënte me një

demonstratë, por me një kryengritje gjithëpopullore shumë të rrezikshme. Urdhëroi ushtrinë të qëronte hesapet, siç ishte bërë zakon të shprehej atë kohë për kundërshtarët politikë.

Gjeneral Shimshir pasha, që ishte përgatitur për atë betejë, i nxori disa batalione nga porta kryesore e kasasë për në Udhën e Qafës. Ato forca do të sulmonin Shkodrën përballë. Të tjera njësi i nisi në udhën «Ajasma» me detyrë të dilnin në «Kor Hasaj», prej andej të shpërndareshin nëpër rrugë e rrugica, t'u shtinin zjarrin lagjeve të varfra, pastaj të sulmonin kryengritësit në krah dhe në shpinë.

Vetë u vu në krye të batalionit të posaçëm. Doli nga porta rezervë përballë Bunës. Kishte edhe pak udhë të zbriste në Rrugën e Bahçallëkut. Një pushkë e fshehur në masivin shkëmbor që epohej mbi rrugë, kërciti fare pranë tij. I fluturoi festja dhe i rrëshqiti shpata prej dore. Plumbi i vërshëlleu mu sipër kokës. Gjenerali u rrotullua të shikonte kush kishte shtënë, mbasi iu bë sikur arma ishte zbratur nga ushtarakët e tij. Te masivi guror, katër-pesë hapa larg tij. tymi i armës, që kishte hapur zjarr, ende dridhej në ajër. Nuk pa njeri. «Ky është paralajmërim, — mendoj me vete gjenerali, — po të donte, nga kjo afërsi mund të më merrte nishan në kokë. Kërkojnë të më frikësojnë. që të kthehem i turpëruar në kështjellë!» Urdhëroi batalionin që zbriste shkëmbit të pjerrët:

— Rrethojeni bregulen! Të kapen të gjallë!

Ndërsa ushtarakët lëviznin barkas. kërciti edhe një herë pushka po nga barku i bregules shkëmbore. Plumbi shpoi tejtejet llërën e gjeneralit. Në të njëjtën kohë rrëzë bregules dhe përgjatë tërë rrëpirës, dhjetë-pesëmbëdhjetë hapa poshtë, nga do të zbriste batalioni, sikur të ishte çarë masivi i rrëpirës shkëmbore. në dhjetë pika shpërthyen bucela me barut e guralecë. Gurë e shkurre, mbirë në shkëmb, u hodhën në erë me një bubullimë shurdhuese.

Pa u fashitur mirë jehona e shpërthimeve, çetat e drejtuara nga Malë Spahia e Kolë Hoti, që kishin zënë

pritat në breg të Bunës, ndanë Udhës së Bahçallëkut, në fillim thirrën në kor:

«Buka mban gjallë xhanin! Baruti mbron vatanin!»
Pas kësaj ushtoi batareja e armëve të tyre. Gjeneral Shimshiri u kërrus të kapte festen dhe shpatën përdhe. Por, kur pa se batalioni, i bërë njësh me tokën mbi shkëmbin e rrëpirtë, zvarritej i lëmërisur përpjetës për në kala, eci pas tyre duke u mbajtur me dorën tjetër, llërën e së cilës nuk ia kishin shpuar plumbat.

Batalionet që kishin ardhur Udhës së Qafës, deri tek ura kishin zbritur pa ndonjë përlëshje.

Çetat vullnetare, të drejtuara nga Ali Armëtari, kishin zënë prita tek Ura e Qafës, qerthulluan shpatinat nga të dy krahët e udhës që zbriste nga kalaja. Shtinë në ajër të gjithë njëherësh. Komandantët e batalioneve osmane, që kishin pandehur se ato batare bëheshin midis skamnarëve dhe qehallarëve të matrapazëve, vazhduan të ecnin tatëpjetës. Kur u vërshtëllyen plumbat mbi kokë, e kuptuan se po rrethoheshin nga kryengritësit. Ikën mbrapsht duke mbuluar me zjarr tërheqjen.

Njësitë e tjera, sa arritën ku kryqëzoheshin udha «Ajasma» me atë të Ibrahim Tabakut, panë se kundruall tyre vinte një turmë e çakërdisur efendilerësh. Ishin disa klerikë dhe tuxharët spekulus. Ata, të tromaksur nga kryengritja që kishte përfshirë tërë qytetin, ishin përvjedhur si minj për të gjetur strehim në fortesën e sundimtarit osman. Ndonëse u treguan se në qytet kishte shpërthyer rrëmeti, ushtarakët, që nuk dinin ç'kishte ndodhur me batalionet në Udhën e Qafës, as me gjeneralin në rrëpirën mbi Udhën e Bahçallëkut, deshën të marshonin. Por bataretë e çetave të drejtuara nga Gjeto Gruda dhe Cufë Boriçi, që kishin zënë pritat në të gjitha rrugicat që shpinin për në Kir dhe në udhën «Kor Hasaj», i kujtuan njësitë osmane se, nëse do të bënin edhe një hap më tej, do të shpoheshin nga plumbat e të shporroheshin prej shpatave. U bashkuan me matrapazët dhe klerikët dhe u kthyen në kështjellë.

Ushtri e qeveritarë osmanë u ndrynë në kala.

Nënkomitetet e Skamnarëve e të të Uriturve të më-

hallëve drejtuan hapjen e gropave të mëdha në kopshte e oborre. Atje shtruan kashtë, qilima, hasra e sixhade, hodhën drithin, e mbuluan.

«Sido që të ndodhë, Shkodra nuk duhet të mbetet pa bukë dhe pa barut!» — kishte thënë Hasan Alia.

Kur çdo shtëpi shkodrane siguroi bukën e motmotit, Komiteti i Skamnarëve e i të Uriturve, drejtuesit kryesorë të «Atdhedashësve» e të «Djelmënisë shkodrane» u mblodhën në një kuvend të përbashkët.

Hasan Alia hartoi një ultimatum, me të cilin kërkonte shkarkimin e valiut spekulues, Osman Masar pashës, dhe të dënoheshin të gjithë fajtorët që e kishin kredhur Shkodrën në atë gjendje. Nënvizohet kushti: Po që se brenda shtatë ditëve nuk nisej për në Stamboll vali Osman Masar pasha dhe nuk dënoheshin bashkëpunëtorët e tij, tërë populli i Shkodrës e i malësive të saj do të sulmonte kalanë dhe urrejta popullore nuk do të gjente shfrim, pa rrjedhur gjaku rrëke!»

Ndonëse dielli digjte si saç i skuqur, zor të kishte jetuar Shkodra brenda atij shekulli një ngazëllim e hare të tillë. U formuan batalionet e pushkatarëve, të shpatarëve, kalorësia e ruajtjes së rendit, skuadrat e dograve.

Luftëtarët e kryengritjes mbanin të rrethuar kalanë natë e ditë.

Brenda një jave u bënë aq martesa sa nuk kishin ndodhur në dy vite bashkë. Dasmat ishin shtyrë prej shtrëngesës së skamjes e të urisë. Esnafi i bukëpjekësve hapi shumë furra. Po rilindte jeta për së mbari. Vendin e rënkimeve e të vajtimeve e zunë këngët dhe meloditë e orkestrave që shëtisnin tërë qytetin duke luajtur melodi.

Edhe shumë vjet më vonë kujtonin me krenari e nostalgji: «Jam martuar në kohën e Hasan Alisë!» «U ngazëllfshim si në kohën e Hasan Alisë!»

Pas shtatë ditëve të dorëzimit të ultimatimit, vali, që kërkonte të fitonte kohë, meqë shpresonte të vinte ndonjë ekspeditë e madhe nga Stambolli, dërgoi përgjigje në formë lutjeje:

«Pa ndëshkuar fajtorët që e katandisën Shkodrën në

mjerim, nuk kam si të nisem për në Stamboll. Më jepni afat një muaj. Sa të mbaroj punë me fajtorët, vetë do të paraqitem përpara komitetit të fukarenjve të më gjykojë, dënojë, po e pa të udhës, të më nisë për në Stamboll!»

Kur Ali Armëtari do të ngjitej në malësitë që të bisedonte me udhëheqësit e maleve që të lëshonin zërin e kushtrimit, ku tërë ushtria e kryengritësve po bënte përgatitjet e fundit për të sulmuar kalanë, konsulli i Francës, aleates së Peranorisë Osmane, kërkoi të takohej me Hasan Alinë. Ky i fundit thirri kryetarin e Komitetit të Skamnarëve e të të Uriturve, kryetarin e shoqërisë «Atdhedashësit», përkatësisht Lam Çakërrin dhe Ali Armëtarin. E pritën konsullin frëng.

— I mahnitur nga organizimi i kryengritjes, erdha të njihem me udhëheqësit e saj, — foli shqip konsulli, — t'ju parashtroj një kërkesë për të mirën tuaj...

— Nëse kërkesa nuk ka të bëjë me Osman Masar pashën, na e thoni! — i tha Hasan Alia.

— Jam konsull i një shteti të fuqishëm, por kam mësuar shumë nga sentencat e popullit shqiptar. Njëra syresh thotë: «Dhëlpres së ngordhur s'ka ç'i lypset bi-shti...» Valiu është dhëlpër e cofur...

— Atëherë ta varrosim që ky i cofur të mos molepsë edhe ndonjë tjetër, — tha Ali Armëtari.

— Ngutja kundër së keqes së vogël është tepër dëm-prurëse, nëse gjendemi në prag të kanosjes së një rreziku të madh... — tha konsulli dhe priti reagimin.

— Zotni konsull i Frankut, — i tha Lam Çakërri, — nuk është koha të merremi me kashelashë!

— Knjaz Danilloja i Malit të Zi e qarqe të caktuara të komshinjve të Shqipërisë mezi presin një luftë të mëtejshme tuajën kundër Portës së Lartë. Po përgatiten hapur t'ju vërsulen mbi kurriz, — tha konsulli i Francës, pastaj premtoi: — Unë e marr përsipër, po të dëshironi, ju lëshoj edhe një garanci në emër të qeverisë sime, të ndërhyj te qeveria e Stambollit për të dëbuar Osman Masar pashën dhe për t'i plotësuar shumë kërkesa popullit të këtij vilajeti.

— Pastaj tregoi me fakte për qëllimet e errëta të qarqeve lakmitare fqinje të Shqipërisë.

Hasan Alia dhe Ali Armëtari, që kishin më shumë të dhëna se ç'u ofroi diplomati frëng, i thanë konsullit se atë propozim do ta pleqëronin me shtabin e kryengritjes dhe u ndanë.

Pas ca kohësh vërtet e shkarkuan vali Osman pashën dhe në fillim u duk sikur çdo punë do të shkonte për së mbari. Por papritur ia behu Rakip pasha. Me një ekspeditë të madhe filloi nga arrestimet në masë.

Hasan Alia deshi të piqej me Rakip pashën, t'i shfaqësonte të gjithë, të merrte tërë «fajin» mbi vete e të bëhej theror për Shkodrën. Por iu gjendën pranë të përbetuarit. E morën gati me dhunë dhe e strehuan në një vend të sigurt. ,

Pak më vonë, Oso Kuka e dërgoi Hasan Alinë në Aleksandri.

Pikërisht atë ditë Ali Armëtarit i kishte lindur djalë, Sadiku. Me gjithë gëzimin e madh, tamam kur u bë baba, Alia nuk mund të qëndronte në Shkodër. Bashkë me Gjeto Grudën, Kolë Hotin, Cufë Boriçin u ngjiten në male.

Redaksia e Buletinit të Shkodrës nxori këtë poezi anonime në formë trakti. E shpërndau në qytet dhe në krahina:

*Pë untuem, dathun, deshun;
kurriz tonë tuxharia,
pistrapazë e njerëz të prishun,
jo luejnë mendsh nga pasunia!*

*Drithi i Shkodrës hyp n'gjemia,
çohet, shitet larg në det.
Gjindja vuen nga untia,
les përdritë f'minia shkretë.*

*Çohu hovshëm, mori Shkodër!
Vgjishi armët si ngamot,*

*le t'i bajmë tuxhar't lodër,
t' thyejmë gazet me drith' plot.*

*ngrihi t'vorfën, burra, fëmijë!
Me thas n'krah u tuboni!
Hasan Alia do t'ju prijë,
në magaze t'gjithë vraponi! 1)*

Po me Oso Kukën ç'u bë?

Nëse më parë prijësit e lëvizjes dhe të përbetuarit e kishin detyruar Oso Kukën të pranonte uniformën e huaj në shërbim të truallit të vet, tashti e porositën të ngjitej në male për t'iu shmangur çdo të papriture të kobshme.

Mirëpo Oso Kuka ishte i prerë të luftonte atje, në gojën e armikut...

1)Shiko: «Hasan Alia (Sheh Shamia) dhe kryengritja e të uriturve», «Zëri i popullit», 8 gusht 1979, Tiranë. ,

KREU X

Dy dhjetëvjeçarë kishin kaluar nga koha kur sulltan Abdyl Mexhiti kishte shpallur reformat e Tanzimatit, «kyçin mrekullibërës» për këndelljen e perandorisë, siç e quante ai. Në Shqipëri reformat ishin zbatuar pjesërisht. Kudo e vazhdimisht u ishin kundërvënë në kryengritje. Shumë krahina malore të Shqipërisë mbronin vetveten me armë në dorë pa pyetur për Portën e Lartë.

Malësitë e Shkodrës qeveriseshin nga zakonet e lashta shqiptare.

Meqë Shkodra ishte njëra ndër qendrat që i ngjante vullkanit të pashuar kurrë, Stambolli zgjodhi për sundimtar Avdi pashën, një njeri tepër finok e të aftë (paçka se deledash), e dërgoi në Shkodër. Ai ishte shquar për metoda të shumëllojshme në nënshtrimin e popujve.

Sa arriti Avdi pasha në Shkodër e oficerë e funksionarë të sprovuar nga Stambolli, bëri ndryshime të përgjithshme në vilajet, sidomos në Shkodër, në kryeqendrën e vilajetit.

Funksionarët shtetërorë, ushtarakë, gjyqësorë, policorë

e klerikë i zëvendësoi me të rinj. Të gjithë të specializuar në Stamboll enkas për Shqipëri.

Oso Kukën e lavdëroi në sy të shumë titullarëve si besnik të Portës së Lartë, por e hoqi nga policia. E caktoi komandant kufiri për zonën që niste nga Podgorica e përfundonte në Paleshjanë.

Osoja bëri çmos të përfitonte nga lëvdata që i bëri valiu për të marrë me vete vartësit më besnikë. Pastaj e vrau mendjen dhe u përpoq të linte disa nga më të aftët për punë të nëndheshme në kryeqendrën e vilajetit. Por, meqë nuk ia arriti, bëri ç'i erdhi përdore për shokun e tij të akademisë ushtarake, Ismail Kaçelin. Ai nuk kishte rënë shumë në sy gjatë turbullirave, as në kryengritjen shkodrane. I vajti valiut, por ai i tha se kishte marrë urdhër të prerë nga Stambolli të mos mbante asnjë nga nëpunësit ose ushtarakët që kishin shërbyer përpara ardhjes së tij në Shkodër.

Ç'të bënte Oso Kuka?

— Ismail Kaçeli di shtatë gjuhë të huaja. Midis shumë besnikëve zor të gjenden edhe dy-tre oficerë të Perandorisë Osmane më të denjë se ai në këtë vilajet. Por nuk mund ta pranohet oficer kufiri për pikëpamje të kundërta ndaj fqinjëve tanë veriorë... Jetojmë edhe në njëfarë hasmërie për çështje vetjake, — i tha ai komandantit të ri të divizionit.

Komandanti e pa në fillim me dyshim, pastaj ia ktheu:

— Ne në kështjellë kemi nevojë për dragoman, sepse ky qytet ka marrëdhënie tregtare me shumë vende të botës... — dhe, befas, ndërpreu ligjërimin, e vështrroi Oson hetueshëm dhe pyeti: — Ke kundërshtim sikur ta mbajmë dragoman?

— Punët e mia i veçoj nga ato të perandorisë, — tha Osoja. — Më vret allahu nëse e shaj, paçka se nuk e kam fort për zemër... Bëni si të doni...

Knjaz Danilloja që ëndërronte natë e ditë për zgjerimin e kufijve të principatës së Malit të Zi, bridhte i shoqëruar nga vojvodët më besnikë dhe mbledhte në kuvende parinë e çdo fisi. Në të gjitha mbledhjet me fiset malazeze nuk harronte të villote helm kundër fisit të Kuçit.

Të padjallëzuarve ua helmatiste bindjet. Lakmitarëve për zaptime ua trazonte urrejtjen kundrejt cilitdo që bëhej pengesë në udhën e uzurpimeve. Pas kësaj propagande me një gojëtar patetike, Danilloja ua lëshonte klerikët të vazhdonin predikimet nëpër kisha e manastire. Ata, në emër të zotit e të Krishtit, pasi flisnin me urrejtje të shfrenuar kundër shqiptarëve duke sajuar legjenda të llojlojshme, zbërthenin dhe bekonin fjalët e knjazit. Arritën gjer atje sa ta futnin Kuçin në një unazë izolimi nga fiset e tjera malazeze.

Të gjithë ata burra të mëdhenj, të mençur, trima e fisnikë malazez që kishin kundërshtuar, Danilloja i kishte zhdukur në mënyrë misterioze. Duke shfrytëzuar skamjen e Malit të Zi, Danilloja po e shpinte popullin në një theqafje të pashmangshme.

Oso Kuka, ndonëse komandant kufiri, nuk i kishte shkëputur lidhjet e vjetra me bashkëpunëtorët e vet. Mori vesh se Kuçin e kishte pllakosur kriza e bukës. Dërgoi Pjetër Berishën dhe Ibrahim Koplikun në malësi. Ata i dorëzuan Ali Armëtarit këtë pusullë:

«Kuçiotët nuk i qasin as nëpër pazare nga frika e Knjaz Danillos. Në qytet ku sundojnë osmanllinjtë, i ndjekin xhandarët dhe policët. Kuçiotët kanë shumë bagëti, por kujt t'ia shesin për të blerë drithë, i cili u mungon plotësisht.

Hasan Alia që pati menduar për kohë të vështira, kur ua rrëmbyen drithin matrapazëve, pati dërguar shumë karvanë në malësi. Njëri nga karvanët e ka fshehur drithin në Shpellën e Gjonit, një orë në këmbë në veri të Valeçikut. Ç'po them! Ti e njeh me pëllëmbë atë vend! I mençuri Hasan atë drithë e ka taksur për ditë zie. Qesati që po jetojnë kuçiotët, ua kalon

edhe netëve të zeza. Të ngarkojnë mbi kuaj drithin e Shpellës së Gjonit. T'ia dorëzojnë Bardiq Drekalloviçit. Ai ua shpërndan vëllazërisht tërë pjesëtarëve të fisit.

Për të tjera s'po të flas. Komitllëkut tënd me shokë ua kam zili. Por ja, duhet t'i shërbejmë atdheut secili ku jep më shumë. U gëzova kur mësova se edhe në malësi ke ngritur punishten tënde të armëve. Të njoftoj se po e tërheq barutin në ishull nga shpellat ku e grumbullova me vite. Le të quhet vendi ku gjendem Ujdhesa e Barutit. E mira qoftë me ne!

I Urti»

Pesëdhjetë kuaj të ngarkuar me drithë udhëtuan nga Hoti në Kuç. Kuçiotët, të cilëve u ishin sosur edhe patatet, i kishin hyrë therjes së bagëtive. U bëhej se gjithçka, edhe teshat në trup, edhe muret e shtëpive binin erë të rëndë mishi. U gërryenin zorrët për një kore buke.

Kur papritmas u erdhi drithi, u dha sihaqiri në tërë fashtrat e fisit. U mblodhën rreth karvanit burra, gra, pleq, fëmijë. Nuk dinin ku t'i vinin dhe si t'i falënderonin malësorët shqiptarë. Mirëpo, njeriu, të cilit do t'i dorëzonin drithin, nuk u doli as në pritje, as t'i falënderonte.

Ç'kishte ndodhur me Bardiq Drekalloviçin, prijësin e Kuçit?

Sa dëgjoi për mbërritjen e drithit, Bardiqi, në vend të gëzohet, qëlloi ballin me pëllëmbë. Madje deshi të shkulte dhe mustaqet në shenjë zhburrërimi. Por e ndaloi e ëma, plaka Savë. Bardiqi foli i përpushur dhe i ngashëryer:

«Ata na këpusin litarin nga gryka... Po ata, shqiptarët, po na i shpëtojnë fëmijët prej urisë dhe unë... Nuk mund të qëndroj më në këtë odë me këtë qemer mbi oxhak ku duket se më përqeshin e më përbuzin

koburja e babait dhe emblema e fisit të koritur...» Dhe vajti e u fsheh në plevicë.

E ëma, e thinjur sa nga mosha, më keq nga hallet, i vajti edhe një herë, i foli nga jashtë:

— Bardiq, bir, malësorët shqiptarë kanë porosi të ta dorëzojnë ty drithin!...

— Merre ti! — i foli së ëmës Bardiqi nga plevica. — Në mos ta dhënçin, le të kthehen mbrapsht! Unë nuk gjendem në Kuç! Nuk gjendem! Nuk gjendem! — dhe e ëma dëgjoi tek qëllonte kokën e biri në plevicë.

Plaka Savë u kthye te malësorët shqiptarë, u tha:

— Bardiqi është larguar nga Kuç. Nuk kthehet për dy-tri javë.

Kryetari i karvanit ia ktheu:

— Moj fisnike, a je ti nëna e Bardiqit?

— Unë jam, — gjegji plaka, pastaj mërmëriti nëpër dhëmbë, — që mos qofsha!

— Burra, shkarkoni thasët me drithë, — u tha kryetari shokëve të vet, pastaj Savës dhe pleqve të Kuçit: — Drithin e keni prej popullit të Shkodrës e të malësisë. Duhet t'i shpërndahet gjithë fisit falas!

— Faqebardhësia qoftë shoqja juaj e ngahershme! — uroi plaka Savë. — Fisnikërisë suaj ia paçim borxh përjetë! — uruan pleqtë me gëzim e kërshtëri tek shikonin thasët dinga me drithë.

— Jua kthefshim në të mira! — uruan plakat.

Bardiqi nuk doli as atë ditë, as të nesërmen prej plevice. Tërë atë kohë i ushtonin veshët. Kurrë më i gjallë nuk i ishte fanepsur i ati kur pati dhënë shpirt. I kumbonte në kokë amaneti i fundit: «Të vish e të më japësh sihariqin te varri, kur ta vrasësh! Mos prit rastin siç veprova unë me knjazin e madh! Vraje knjaz Danillon, shpaguaje Dasho Shkrelin, që na e hoqi litarin nga gryka! Zbardhja faqen Kuçit!... Me këto armë ta vrasësh!»

Knjaz Danilloja, pasi kishte përfunduar me kuvendet e fiseve, vajti në Kotor. Mblodhi disa vojvodë e komandarë të cubave. Ndërsa filloi t'u fliste, një njeri katana i gjatë, veshur me gunë, çau përmes turmës. Në të pesë cepat e tubimit u dukën edhe pesë burra, veshur me guna. Ata ia drejtuan armët turmës.

— Të bën të fala Dasho Shkreli i vrrarë nga dora e Dimko Pusoviçit! Na e la kopilin në derë fisit të kuçiotëve dhe neve, bijve të Zharko Drekaloviçit! Erdha të ta kthej dobiçin e pabesisë! Merre! Ia pafsh sherrin! — tha burri i mbuluar me gunë të gjatë dhe shtiu pesë herë me kobure mbi knjaz Danillon.

Vojvodët e kryeparët e cubave u trazuan. Por kërcitën pesë armë në qoshet e tubimit.

Burri me gunë, që vrau Danillon, la koburen e Zhar-kos mbi gjoksin e të vrrarit. Nxori koburen tjetër prej brezi. Eci përmidis vojvodëve. Atje në fund e prisnin pesë vëllezërit më të mëdhenj dhe trimat e Kuçit. Bardhi u bashkua me ta. Kur iu afrua derës, u tha vojvodëve dhe kryeparëve të cubave:

— Knjaz Danilloja më kishte borxhe të vjetra. Por ai kishte vetëm një jetë. Edhe për së vdekuri më mbetet borxhli! Edhe juve ju ka shumë mbasi ju ka trajtuar shkuar zagarëve! Kurse me popullin fisnik malazias ai nuk mund të shlyhet sikur të kishte edhe një mijë jetë, se e poshtëroi dhe e hasmëroi...

Ende pa u varrosur i ndjeri Danillo, knjaz i Malit të Zi u bë nëntëmbëdhjetëvjeçari Nikollë Petroviçi. Ai, si bëri betimin, tha vetëm pak fjalë:

— Do të jem besnik i zellshëm i peshkopit të shenj-të, të ndjerit Danillo! Cetinja është foleja dhe djepi im. Por, duke ju parë ju, burra krenarë dhe trima të mëdhenj, më bëhet se gjokset tuaja prej kreshniku nuk ngopen me frymë në këtë qytezë-furrik, rrethuar me male të zhveshur. Kryeselia e Malit të Zi meriton të jetë Shkodra, kështu mendojnë edhe aleatët tanë vëllezër në Beligrad!...

KREU XI

Oso Kuka mori njoftim prej dragomanit të vilajetit, Ismail Kaçelit:

«Kryetarin e Komitetit të Skamnarëve e të të Uriturve, Lam Çakërrin, me pesëdhjetë trima do t'i nisin këtë javë nga Shkodra për në burgun e Selanikut. Udhëtimi do të bëhet përgjatë Rrugës së vjetër Perandorake.»¹⁾

Sa përcolli Markolë Cilën dhe Ferid Hotin të njoftonin Asim Krajën me komitë që t'i bënin pritë koshadhes e t'i çlironin të burgosurit në Vraninë arriti një skuadër kasnecësh të vilajetit. Sundimtari Avdi pasha e kërkonte urgjent në Kalanë e Shkodrës. Siç thanë korrierët ushtarakë, zadrivorët kishin ngritur krye kundër taksave, kështu që do të nisej një ekspeditë ndëshkuese për në Lezhë. Por Ura e Bahçallëkut ishte shembur. Oso Kuka, si oficer i xhenios, duhej të jepte mendime për rindërtimin e ngutur të urës.

Osoja kishte vendosur shtabin në ishullin e Vraninës. Meqë e dinte se ishulli ishte qendër e përhershme e

1) Egnatia

komitëve, atje kishte grumbulluar shumë barut dhe, për të mos tërhequr vëmendjen e osmanllinjve, të knjazit e të vojvodëve, në atë ujdhesë kishte vendosur vetëm një skuadër kufitarësh me Pjetër Berishën në krye. Madje ato ditë edhe ata i kishte nisur me detyrë të posaçme. Vranina mbetej tani nën kujdesin e Adi Fisit, prijësit të ishullit dhe të peshkatarëve.

«Të ketë rënë shi me rrebesh në malet e Kosovës e të Dibrës, të ketë vërshuar Drini, sa të mos kalohet lumi në vaun e Bahçallëkut?! — pyeti veten Osoja. Pastaj pyetje të tjera, ngarkuar me dyshime, ia zunë vendin së parës: — Mos ka ndonjë hile dhe valiu kërkon të më largojë nga kufiri, qoftë edhe për pak ditë?... Apo ka rënë në erë të punës simë, më thërret ngutësisht? Dhe... Ndoshta vërtet është prishur Ura e Bahçallëkut, në të kundërtën Ismail Kaçeli do të mësonte diçka dhe do të më njoftonte!» Kështu mendonte Osoja ndërsa udhëtonte për në Shkodër.

Kur u gjendën në skajet e qytetit, bëri edhe një provë për të mësuar saktësisht ç'urdhra të tjerë kishin marrë kasnecët e valiut:

— Vazhdoni udhën për në kala! Do të kthehem në shtëpi sa për t'u çmallur. Mund të ngjitem te valiu para jush.

— Si të urdhëroni, zoti bylykbash! Me të hyrë në Shkodër, detyra jonë quhet e kryer, — tha kryekasneci dhe vazhduan rrugën për në kala.

«Përgjigjja e bashkascenit që me shumë kuptime, — mendoi me vete Osoja. — Ka perandoria asisoj kasnecësh që dinë ta dredhin si po më gërryen dyshimi mua?!» — Dhe vërtet i lindi një dëshirë ngulmuese të kthehej në shtëpi.

Mu të Çinari i Hoxhës Dheut takoi të motrën, Taten me të birin katërmbëdhjetëvjeçar, Salën, të cilin e donte veçan të gjithë nipave e mbesave. E kishte marrë disa herë edhe në kufi, edhe në anijen kufitare.

— Os, bre vëlla, po më bëhet sikur ke lindur me teshën e zabitit e këto virane të largojnë prej njerëzve!

— i tha Tatja, pastaj shtoi gati përvaishëm: — Më ka marrë malli, të kanë çuar në anën tjetër të liqenit...

— Tate, motër, edhe atje nuk po kryej punë të keqe, — ia ktheu Osoja me mallëngjim të frenuar.

— Mirë, mirë. Nuk kam të drejtë të të qortoj, po duhet të mendosh edhe për vete, more vëllai i motrës! — tha Tatja dhe iu shua zëri prej ngashërimit.

— Eeeeh! — ofshani Osoja nga thellësi e shpirtit.

— E merr me mend kë kam takuar sot? — pyeti Tatja.

— Dajë, — ndërhyri Sala, — ma ke dhënë fjalën se do të më marrësh në ishull.

— Do të të marr, të pastë daja! Ti u rrite... — ia ktheu Osoja nipit.

— Salë, shko se kam do punë me tim vëlla! — i tha të birit Tatja dhe, si u largua djaloshi, ajo i foli Osos: — Takova Sevdijen e Nuri Kirit. Ka mbetur si qyqja në gem të thatë. Burrin dhe djalin qyshkur ia vranë. Vëllezërit e tjerë u shpërndanë si zogjtë e thëllzës kur u hidhet skifteri. Ti me Sevdijen dikur... U bë si u bë, duhet të mendosh edhe për vete, o vëlla!

Osoja e shikoi Taten me njëfarë mospërfilljeje, sikur ajo t'i kishte folur për borën e parvjetme (të paktën ashtu iu duk Tatjes); por as ajo nuk dorëzohej lehtë. E kishin në gjak këmbënguljen Kukajt. Tatja, megjithëse ishte njëmbëdhjetë vjeç më e vogël se Osoja, iu gërvañl:

— Kësaj që bën ti, nuk di ç'emër t'i vë!

Osoja sërish heshti.

Motra, si motra! Vëllai duhet të jetë xhahil të mos e ndiejë dashurinë, dhembshurinë dhe kujdesin e ëmbël e të ngrohtë të motrës! Tatja e përqafoi Oson, jo ta marrë me të mirë, porse iu zgjua një gulsh dhembshurie përzier me mall e dashuri. I tha:

— Vëllai i motrës, të të them se Sevdija të do më shumë se vetveten, për këtë vë bast jetën. Ajo ka frikë, ngaqë e martuan me dhunë, mos je zemëruar. E ndien veten fajtores kundrejt teje.

— Kur njeriu ngarkohet me faj pa pasur faj, dridhet shumëfish nga zemërimi, — tha Osoja sikur të citonte

ndonjë kod juristësh që e kishte dëgjuar e i kishte mbetur në qoshe të trurit.

— Një kapedani si ti nuk i shkojnë për shtat fjalët kodër pas bregut, — i tha Tatja, — dëgjo ç'të thashë! Thirri mendjes! Përgjigjen ma ke borxh:

«Të kishte lindur në kohë të tjera, kjo motra ime do të qe një Mejreme e Haxhi Alisë...» — mendoi Osoja me vete.

Ai takoi të ëmën, Nifën, gratë e fëmijët e vëllezërve. Pa u çmallur mirë, vajti në kala. E priti veqili i valiut. Bashkë me të zbriti tek Ura e Bahçallëkut.

Osoja hetoi se ura nuk ishte shembur nga ndonjë përmbetje apo prurje e furishme e lumit. Atje kishte gisht dora e njeriut. Solli nëpër mend të gjithë ata që ua kishte mësuar mjeshtërinë e xhenios dhe mund ta kishin bërë atë shembje. E shporri atë dyshim si fare të pabazë. Atëherë mbeteshin xhenierët që kishin ardhur bashkë me Avdi pashën nga Stambolli.

«Këtu fshihet një dreq i madh me brirë! — mendoi Osoja, — Për këtë më bind edhe lumi. Nuk është aq i fryrë sa të mos kalohet përmes vaut. Më mbetet të mësoj. Kanë ndodhur vërtet trazira në Zadrinë?... Duhet të jap shpejt e shpejt udhëzimet e rastit për ngritjen e urës. Fundja vetëm njëra këmbë e saj qenka dëmtuar. Të kthehem sa më parë në Vraninë, sa nga një vali që është nip i knjazëve mund të pritet gjithçka... Jo. Më parë duhet takuar Ismail Kaçeli, ai duhet të dijë si për shembjen e urës, ashtu edhe nëse ka ndodhur diçka në Zadrinë... Por si ta takoj. Titullarëve të vilajetit u kam thënë se jetojmë në mëri dhe se Ismailit nuk i flas...»

Asim Kraja me komitet i kishte bërë pritë kosha-dhes së vilajetit, që shoqëronte udhëheqësit e Kryengritjes së Skamnarëve e të të Uriturve shqiptarë për në burgun e Selanikut. Ushtarakët që kishin bërë qëndresë ishin vrarë. Atyre që e kishin gjetur të udhës t'ua mbathnin këmbëve, komitet u kishin lënë shteg të lirë për

arratisje. Bashkë me të pesëdhjetë të burgosurit e çli-ruar, u kthyen në malet e Hotit. Atje Asimi zgjodhi një grup shokësh dhe u nis nguturazi për në Vraninë, mbasi pas një jave do të martohej me Mirije Fisin.

Varkat e komitëve pluskonin midis brigjeve të Bardhecit dhe Gurëshkumës. Asimit, që kishte tretur shikimin përpara, iu duk Vranina e mbështellë me shtëllunga tymi. Gulshe zemërimi ia ndezën gjakun prush.

Kur iu afruan ishullit, veshi i mprehtë i komitit kapi një vajtim që të këpuste shpirtin. Ai vinte tamam nga vendtakimi i përhershëm i tij me Mirijen. Urdhëroi të ndaleshin lundrat. Komitetë dëgjuan dhe mbetën gojëhapur:

*O Adi i motrës, o vëlla-ooo!
Qyqja veten s'jam tue kja!
Bab'e nanë i vranë si ty,
po m'qorrohen këta sy!
Fort po t'kjaj e zeza motër,
qi kam metë qyqe n'votër!
më asht k'put kulmi i shpisë,
nuk m'ka metë askush në fis!...*

— Trima, — u tha komitëve Asimi, — e paskan vrarë Adi Fisin! Për këtë diell, o ia marr hakun, o kalbem në dhe të zi, si më i paburri i këtij trualli!

Ndërsa e gjora Mirije qante e mbytur në dhimbjen e saj të madhe, komitetë u shpërndanë në tërë ujdhesën. Vende-vende dukeshin gjurmët e luftimeve të peshkatarëve me vrasëstarët e knjaz Nikollë Petroviçit. Gjole gjaku, tokë e zhgërryer, lecka të prera prej shpatash, gjymtyrë trupit mbetur andej-këtej. Asim Kraja arriti te vau që çonte në Moraçë. Uji ende ishte i turbulluar prej gjakut.

Asimi mblodhi komitetë. Kapërcyen vaun. Ecën gjatë. Kur po i ngjiteshin shpatit të Ponarit, dëgjuan kambanat e përçorëvë.

Cubat e knjazit ia kishin shtruar me verë majë

Ponarit. Piqnin desh. Këndopin. Jargaviteshin. Mburrëshin cili kishte shpuar më shumë peshkatarë në dritë të syrit. Ndonjëri nxirrte prej traste një dorë peshkatarë të prerë në bërryl. Të tjerë, më të dehurit, shtinin me armë mbi bagëtitë e grabitura.

Asim Kraja, edhe pse i ndërkryer nga zemërimi, e mblodhi veten, aq sa mund të besohet kjo fjalë për një komit të përjetshëm. Shpërndau komitet në gjysmë harku, mbasi atje ku shkumëzonte orgjia e shfrenuar, ishte si gropë. Nga lart mund t'i kositje. Hipi mbi kodërzën më zotëruese dhe thirri:

— Vojisllav Vujoviç, mbete këlysh i përhershëm që ha tinëz! Në je burrë siç ke rrahur gjoksin, dil të matësh me trima! Në je bajgë, jepu këmbëve, të mos qelbësh malin e Ponarit me erë coftine!

Midis dy vetave që ishin më esëll se të tjerët, gjendej edhe Vajisllavi. Ai u kthye vringthi. Mirëpo miku i Vojisllavit, vrasësi me nam në Malin e Zi, Bozho Pasiç, e ndaloi kryeparin e bandës t'i dilte në dyluftim komitetit:

— Ai që kërkon beleg, është Asim Kraja. Kam hesape të vjetra me të. Ma ka vrarë babanë dhe tre vëllezër vetëm pse rrëmbyen njëqind e pesëdhjetë kokë dele në Krajë. Më lejo t'i qëroj hesapet! — përfundoi Bozhoja dhe u turr drejt Asimit si duhaç. Ata që e panë, menduan se ai mund të shembet edhe kreshta.

Mirëpo, sa u gjend pranë Asim Krajës, ra i vdekur përdhe.

Ç'kishte ndodhur?

Sa ishte vërsulur me tërbim Bozho Pasiçi, i cili kishte bërë vetëm pesë-gjashtë hapa të ngutur përpara, shpata e Asimit e kishte shpuar tejtejet.

Atë çast kërcitën armët e komitëve nga të gjitha anët. Vojisllav Vujoviçi u shtri barkas që në krismat e para. Ndërsa të tijtë, ashtu të dehur, suleshin drejt vdekjes si të marrosur, ai mbërriti të strukej në zgërbonjën e një lisi shekullor pa rënë në sy të askujt. Nga lart përcolli me dridhja shkundulluese zemërimi si vdisnin një nga një tërë pjesëtarët e çetës së tij.

Pas dy ditësh Asim Kraja e shpuri Mirijen në ish-tëbanet e tij, në Krajë. Ë la nën kujdesin fisit dhe u kthye te 'shokët.

Oso Kuka, sa u kthye në ishull, u gjend përpara ba-tërdisë së barbarizmave të knjaz Nikollës. Atje gjeti edhe varret e tri rojave të veta kufitare, të cilat i kishte lënë të kujdeseshin për ujdhesën në mungesë të Pjetër Berishës me shokë. Ndërsa po priste të ktheheshin, mori njoftim nga Gjergj Cemi:

«Knjaz Nikolla është tërbuar nga asgjësimi i çetës së cubave të tij në malin e Ponarit. Vetëm kryetari i cubave, Vojislav Vujoviçi, u kthye i gjallë. Knjazi po përgatitet të sulmojë edhe një herë Vraninën. Do të siellë në ishull dyqind kolonë nga ata që në Mal të Zi i quajnë me përbuzje sherblagë¹⁾.

Gjendem në udhëtim për në malet e Hotit. Tash e tutje do të jem luftëtar i Ali Armëtarit!»

Oso Kuka tha me vete: «Gjergj Cemi do ta ketë ndier veten pisk në sarajin e knjazit të ri. Qenka e vërtetë ajo që më thanë miqtë e mi malazez: «Nikollë Petroviçit i kanë ardhur oficerë caristë në Cetinjë. Do të jenë instruktorë e zbulues të specializuar. Gjergj Cemi e ka nuhatur se qëndrimi i mëtutjeshëm i tij atje është i pamundur. Mirë bëri që u largua atëj. Knjazi dashka të siellë këtu kolonë. Për këtë do të ketë rënë në ujdje me Avdi pashën, nipin e Karagjorgjeviçëve nga Beogradi. Ky ishull i shërben knjaz Nikollës si pikënisje për në Shkodër. Vraninën duhet ta kthej në katakomb... Më duhen krähë pune...» Dhe pa humbur kohë nisi për në Malësinë e Shkodrës Markolë Çilën, Sako Tonën dhe Ibrahim Koplikun.

1) Sherblagët, ngaqë për të siguruar jetën, merreshin me punë të rëndomta, edhe me vjedhje dosido, përbënin shtresën më të përbuzur për aristokracinë patriarkale malaziasë të asaj kohe.

KREU XII

Midis rrudhave të qiellit të vrenjtur kishte nxjerrë vetullën e zbehur hëna. Një qyqe ia thoshte në të rrallë vojtueshëm. Nuk ishte dëgjuar më parë të kukonte natën ai shpend, mbasi ende pa u ngrysur përvidhej në ndonjë fole të huaj e nuk ndihej gjer në mëngjes...

Kur tre të dërguarit e Osos lanë rrafshin e Moraçës dhe po ngjiteshin malit të Motit, u dëgjuan tri krisma të largëta pushkësh. Pa u gëlltitur jehona e tyre nga tERRI, erdhën e u shpeshuan krisma të tjera majë malesh. Tre udhëtarëve iu bë sikur gjuhej nga të gjitha anët. Sakaq gjëmuan disa të shtëna topash, që s'merrej vesh nga vinin. Jehona e atyre gjëmimeve, pasi ndeshi në malin Maranaj, e thërrmuar në copëra zhurmash u shpërnda në grykën e Cemit, katandisi në zhurmëtime të ngjashme me rrokanitjen e gurëve.

— Plasi! — tha Ibrahim Kopliku.

— Kush plasi? — pyeti disi i hutuar Markolë Cila.

— Lufta, t'u thafshin krahët! — ia pat Sako Tona i këndellur mbasi, mbi të gjitha, urrente natën e terrshme e memece dhe nuk ua përtonte betejave fare,

— Krismat e pushkëve janë të malësorëve tanë. Ata lëshuan zërin e kushtrimit, — tha Markolë Cila.

— Së pari u dëgjua në Hot, mbasandej kreshtat e tjera përcollën lajmin e luftës, — tha Sako Tona.

— M'u duk sikur tri të shtënat e para erdhën nga Maranaj, — tha Ibrahim Kopliku.

— Topat ishin të osmanllinjve, — tha Sako Tona, — deshën të thoshin: «Jepeni kushtrimin, por ne kemi topat...»

— Avdi pasha e ka marrë me revan! — tha Ibrahim Kopliku.

— Hëngërt kryet e vet! — mallkoi Markolë Cila.

— Do t'i ketë dëgjuar topat kapedan Osoja? — pyeti Sako Tona.

— Gjëmimi i topave jo në Vraninë, por edhe në Tivar mund të dëgjohet, — tha Ibrahim Kopliku.

U dëgjuan batore të largëta pushkësh, që vinin nga maja e Sukës së Grudës. Për një çast pllakosi heshtja. Dëgjoheshin hapat e tre shtegtarëve të natës. Pas pak shpërtheu një gurgule zërash kushtrimtarë.

— Kthehemi, vëllezër! — tha Ibrahim Kopliku.

— Më shitofte zana me bukë në gojë, nëse di të zbrapsem, pa kryer punën për ku jam nisur! — tha Sako Tona.

— Nuk dëgjon zërin e kushtrimit në Hot? — i tha Markola Sakos.

Tjetri u përgjigj:

— Atij kushtrimi i përgjigjemi duke u ngutur për të mbërritur sa më parë!

— Kapedan Osoja na porositi të vemi tek Ali Armëtari. Por ai tashti gjendet në ballë të kushtrimtarëve, s'ka si merret me kërkesat tona, — tha Markola.

— Ohuaaa! — ia bëri Sako Tona i pakënaqur.

— Këtë udhë e morëm për të kërkuar tre-katërqind malësorë për të hapur llogore në ujdhesë. Malësorëve po u digjet kryet nën qeleshe! — tha Ibrahim.

— Kushedi ç'po ndodh tashti në Vraninë! Atje ka pak trima!... Të kthehemi! — tha Markolë Cila.

— Dashkeni të më lini në baltë! — tha Sako Tona

cartagejfas. — Më ka marrë malli të ndeshem e të luftoj kundër festekuqve, pa, edhe në vdeksha, rahmet më thëncin!

— Belegut të festekuqve po u gjegjen malësorët, kurse Vraninës i kanosen kapiczinjtë! — tha Markola.

— Kthehemi dhe të ngutemi për në Vraninë! — tha Ibrahim Kopluku.

Prijësit e Hotit, Grudës, Kelmendit, Kastratit, Shkrelit, Malësisë së Madhe, qysh kur kishin krijuar shtabin e për-bashkët «Pleqësia e maleve» kishin zgjedhur një bata-lion luftëtarësh të përherëshëm që i shërbente si gardë e asaj Pleqësie. Ata ishin të sprovuar ndër beteja, pjesa dërrmuese e tyre kishin marrë pjesë në Kryengritjen e Skamnarëve dhe të të Uriturve të Shkodrës Pleqësia e Maleve kishte zgjedhur për kryetar të shtabit Ali Armëtarin.

Sa u dëgjuan të shtënat kushtrimtare, i madh e i vogël mbërthyen armët dhe u tubuan në logun e trimave.

Ali Armëtari, që vuri re mungesën e burrave të dy krahinave, pyeti prijësin e Hotit përse luftëtarët e Grudës e të Triepshit nuk kishin ardhur në tubimin luftarak, as në shtigjet e pritave. I treguan se pushköt dhe ziarret kushtrimore ishin parë e dëgjuar në majën e lartë të Sukës së Grudës. Më tutje nuk dihej asgjë.

«Me armë i kam pajisur mirë, — tha me vete Ali Armëtari. — edhe barut u ka çuar me okë Oso Kuka... Mos u ka pjellë ndonjë sherr me kniazin ngucakeq?! Duhet t'i coj fjalë «Djelmënisë shkodrane»!»

Dërroi Gieto Grudën dhe Malë Spahinë në Shkodër. Kurse Kolë Hotin dhe Cufë Boricin i nisi për në Grudë.

Si u caktuan detvrat luftarake, pa humbur kohë zunë shtigjet. Nuk zgjati shumë dhe ata derdhën ziarr e gurë mbi pararojën e ekspeditës «Përbindëshi gllabërues» që u përnoq të kacavarej në të përprjetën midis aranajt dhe Kurileve.

Kur Shala, Dukagjini, Shoshi, Pulti, Shllaku i ishin kundërvënë ekspeditës «Krokodili vëngërosh», që ishte ndarë në dy degëzime te mali Ndrecaj (njëra përmes grykës së lumit të Shalës, tjetra përgjatë përroit të Pultit, sinonin të shtinin në një hallkë zjarri kryengritësit e të takoheshin me ekspeditën «Përbindëshi gllabërues» te mali i Radohinës), u mor vesh pse mungonin grudasit e triepshasit. Prapa shpinës së qëndresës së shqiptarëve, kishin sulmuar tri batalione të hordhisë së knjaz Nikollës.

Gjatë tërë natës u dëgjuan krisma të herëpashërshme në një terren aq të hapur, sa jehona e tyre dukej sikur përplasej në kupën e qiellit, pastaj i kthehej tokës si vajtim rënkimtar. Krismave të pushkëve u përgjigjeshin me artileri. «Pantera symavi» nga Taraboshi, «Krokodili vëngërosh» nga kodrinorët e Mesit, «Përbindëshi gllabërues» nga bregu i Grishës, sipas planit të vali Avdi pashës, sikur kërkonin të tregonin me fodullëk se topat e tyre do t'ua hidhnin në erë pritë, do t'ua shembnin edhe katundet, në qoftë se nuk zmbraheshin.

Ajo hidh e prit zjarresh vazhdoi deri në agun e atij mëngjesi.

Agimi donte edhe ca kohë të shfaqej mbi majëmalin e Shllakut; mëngjesi sikur trishtohej nga ato trysni ndërluftuesish që prisnin të zbardhte dita, të hidheshin nga manovrat në përlëshje — njëra palë për të mbrojtur jetën, pala tjetër për të mbjellë vdekjen. Gjeto Gruda e Malë Spahia gjendeshin te varret e myslimanëve midis rrugës së vjetër të Komanit dhe asaj të Tuzit. Atë kohë gjëmuan topat. Ende pa u shuar bubullima e tyre u dëgjua së pari kambana e kishës së jezuitëve. Ajo sikur u dha sinjalin të tjerave. Të gjitha kambanaret, sa kisha kishte Shkodra, rraptuan betershëm.

Gjeto Gruda shtrydhi kujtesën për të gjetur ç'festë shenji ishte atë ditë dhe tha si me vete:

— Jam i bindur se kjo e shtunë nuk shënon asnjë të kremte shenjtë. Por s'po kuptoj përse bien të gjitha kambanat!

Sakaq ia dhanë vërritjes të gjithë myezinët mbi minaret e tridhjetë xhamive.

— Dreqërit kërkojnë sherre, shejtanët nuk duan të mbeten prapa; engjëjt i luten zotit t'u plotësohet dëshira dy palëve... — tha Malë Spahia.

— Mos blasfemo, Malë, se ngarkon veten me mëkate! — vërejti Gjetoja. — Rituale të fetare, nga kushdo që kryhen, i bëhen qiellit nga trualli shqiptar. I plotfuqishmi do t'i shënojë në defter për të mirën tonë.

— Gjeto, sa t'u bien këmbanave në kisha, të pëllasin mbi minare, le të vrapojnë ku i thërret zëri i truallit! — ia pati Mala.

— Qysh se rrahe mullanë e mejtepit dhe të dhanë dru të gjithë hoxhallarët, të kanë mbirë hithra në gjuhë e nuk e përmban veten duke përcëlluar këdo! — tha Gjetoja.

Ashtu, të tebdilosur si reshperë shëtites të largët, ecën të dy krah njëri tjetrit përmes rrugicash plot kthesa e bërryle. Dolën në udhën e Dukagjinit, U ngutën për në qendër të qytetit.

Dy shokët rrëshqitën në kryqëzimin e rrugëve «Cekej», «Karkuqej» e «Bruçej». Nga andej hynë në udhën «Haslikej», shpejtuan për në Parrucë. Sakaq një turmë besimtarësh dolën nga udha Gjanë. Më tutje një turmë tjetër doli nga Ruga e Madhe. Në krye të tyre ecte i «përvuajtur», i «mjeruar» patër Gjeshta.

— Ç'hata e paska pllakosur Shkodrën që paskan dalë të armatosur predikuesit e paqes mbi tokë?! — pyeti Gjetoja.

— U habita qysh në fillim, por ti më qortove! — ia pat Mala. — Që kur kemi hyrë në qytet, u ramë kalakryq rrugicave e rrugëve, nuk na zuri syri asnjë fëmijë, zejtar apo kalimtar! Çirren myezinët, zhurmojnë kambanat... Rreth e rrotull Shkodrës gjëmojnë topat, bëhet luftë...

Jo vetëm të shtyrë nga kureshtja, porse e ndienin për detyrë të mësonin ç'po bëhej në qytetin e tyre, ku kishin ardhur për të lëshuar zërin e kushtimit, Gjetoja dhe Mala u vunë në bisht të atij procesioni misterioz.

Gjeto Gruda vidhte me bisht të syrit. Fytyrat e fanatikëve ishin nervoze e të përpira nga ankthi i së pri-turës. Të gjithë ishin të armatosur. Disa me shpata e jataganë, të tjerë me armë zjarri. Kishte edhe më sëpata bishtgjata. U printe patër Gjeshta me turmën e priftë-rinjve. Kur lakuan në udhën «Serdarej», Gjeto Gruda i pëshpëriti Malës:

— Më duket se patër Gjeshta po i udhëheq drejt një kasaphane!...

— Ku? — pyeti Mala me zë të ulët.

— Po shkojnë drejt Xhamisë së Haxhi Bajramit!

— Ç'duan atje?

— Përpara nëntëmbëdhjetë vjetësh nga ajo xhami u nisën klerikët muhamedanë me më fanatikët e rrjedhur; dëbuan urdhrin jezuit, bashkë me të edhe patër Gjesh-tën. Por ka tetë vjet që u kthyen me ndihmën e fuqive të mëdha. Tani shkojnë për t'u hakmarrë!...

— E paskan gjetur kohën!...

— Patër Gjeshta përherë ka fshehur thikën e agjentit nën veladon, por po habitem me të tjerët që i shkojnë prapa! — tha Gjetoja helm e vrer.

— Thefshin qafën! Kthehemi në Zdralej se puna jonë nuk pret, — tha Mala.

— E paska ngrënë dreqi edhe punën tonë!... — tha Gjetoja.

Tek ura mbi përruan e Cukalit, patër Gjeshta u ndal. Ngriti kryqin dhe tregoi Xhaminë e Haxhi Bajramit. Nuk kishte nevojë. Nga oborri i xhamisë vërshoi lukunia e fanatikëve. U prinin pesë hoxhallarë mjekroshë. Njëri syresh ecte përpara të tjerëve. Shpatën e mbante gati për luftim. Faqet i ishin thithur përbrenda. Sytë i ki-shin dalë gullumuq. Thirri:

— O bij të Muhametit, hyxhym mbi kaurët!

Patër Gjeshta u veçua. U tha me zë të lartë priftërinjve të tjerë dhe fanatikëve:

— Qe ku i keni armiqtë e krishterimit! Mos u lini kusur! Unë po shkoj të lutem në kishën e Zojës për mbrothësinë e armës suaj!

— O bij të Krishtit, suluni mbi fefëlliqtët! — sokëlli u një prift.

— Ndal! Ç'bëni!... — Malë Spahia deshi të thoshte edhe fjalë të tjera, por Gjeto Gruda ia mbylli gojën me të dyja pëllëmbët, duke iu lutur:

— Malë, vëlla! S'kemi ç'u bëjmë! Të ikim! Të dy palët janë ndërsyer nga armiqtë e Shqipërisë!

Sakaq prifti dhe hoxha, që u prinin dy palë ndërlyftuesve, u kacafytën. Pastaj filloi rrëmeti i përlëshjes midis besimtarëve të të dy feve. Stërkalat e gjakut skuqën muret dhe kalldrëmin.

Malë Spahia dhe Gjeto Gruda ia kthyen shpinën batërdisë. Duke kaluar përmidis lagjes së Dudasit, hetuan se i ndiqnin disa njerëz të dyshimtë. U fshehën prapa një bërrylaku. Si kaluan përgjuesit duke ngarendur, Mala e Gjetoja përfituan nga rasti, hynë në shtëpinë e të vejave të Dasho e Sefo Shkrelit. I priçi Saja me të kunatën. Ato u treguan se tërë burrat e djemtë e Shkodrës, sapo kishin dëgjuar krismat e para, ishin tubuar dhe kishin vajtur atje ku luftohej. Pastaj Saja shtoi:

— Dashja është ënjtur nga të qarët, se nuk e lashë të shkonte me të motrën, Kumrijen.

— Ku ka vajtur Kumrija? — pyeti Gjetoja.

— U vu në krye të djalërisë shkodrane, mësnyë orditë osmane që kërkojnë të shkelin malësinë, — gjegji Saja, pastaj shtoi: — Kumrija i qethi flokët përpara se të nisej, u vesh si djalë me teshat që ia pati dhuruar Oso Kuka...

Mala e Gjetoja shikuan njëri-tjetrin. U kuptuan pa fjalë. Gjersa Shkodra ishte nisur për në luftë, s'kishin

ç'të prisnin më. Pa u kthyer nëpër familjet e tyre, dolën prej Shkodrës, ku dëgjohej gjëmimi i luftës.

Dy shokët, të struktur ndanë udhës, vërejtën karrocën e para osmane me oficerë të plagosur që dërgoheshin në spitalin e osmanllinjve, në kala.

— Kush kërkon tokë të huaj, ha dhe! — tha Gjeta Gruda.

Lufta ishte ndezur keqas në të gjitha krahinat verilindore e veriperëndimore të vilajetit të Shkodrës. Ushtria osmane pësoi humbje në mësymjet e para. Por as u zbraps, as përparoi. Gjuante pareshtur me artileri pozicionet e mbrojtësve.

I treti që kishte synuar të përfitonte prej dy ndërluftuesve, ishte knjaz Petroviç Nikolla. Ai, duke ditur se shqiptarët gjendeshin në luftë për jetë a vdekje me osmanllinjët, kishte ëndërruar të përmbushte qëllimin e vet prej makuti. Por, sa kishte arritur ushtria e tij në brigjet e Cemit, me pikësynim të zbriste në Shkodër, ishte gjendur nën goditjet e zgjarreve të trimave të Grudës e të Triepshit. Jo vetëm aq, por, kur luftëtarët e Shpuzës me të rrethinave e kishin kafshuar në krah ushtrinë e knjazit, grudasit e triepshasit kishin kapërcyer Cemin. Ishin ndeshur fytafyt.

Në atë betejë ishin vranë dhjetëra malësorë shqiptarë, midis tyre kishin rënë kreshikërisht edhe Kolë Hoti dhe Cufë Boriçi, për të cilët ende pa u shuar flakët e betejës, ishin ngritur këngë. Atje u vranë edhe shtatëdhjetë e nëntë armiq, pa përmendur të plagosurit. Malësorët shqiptarë, duke ditur se për atë fqinjëvrasje të gjitha fajet i mbante knjaz Nikolla, i dërguan atij tridhjetë koka të prera oficerësh e harambashësh me njoftimin:

«Nëse mendja jote e çoroditur për pushtime thur ëndrra për Shkodrën, do të vijmë në Cetinjë të ta heqim

kryet e të ta ngulim majë një huri në qendrën e Pa-
rucës, ku paske thënë se do të ngresh kryeselinë tënde!»

Kur i pa kuajt e oficerëve dhe të harambashëve që
mbartnin kokat pa trup të të zotërve, thonë se Nikollë
Petroviçi u mbyll në kishën e Cetinjës. Qëndroi atje tri
ditë e tri net. Të katërtën, duke u kthyer, ai bërbëlitë
vetëm tri-katër fjalë: «Vranina është limani që çon në
Shkodër...»

KREU XIII

Dy palët ndërluftuese i ndante vetëm shkëmbimi i zjarrit luftarak që ushqejej vazhdimisht me barut. Ajo vijë nuk lëvizte asnjë pëllëmbë më tutje apo më tëhu. Ditët dhe netët jetonin nën dridhjen e krismave e të bubullimave. Korrierët venevinin në kështjellë. Shpinin njoftime, sillnin urdhra nervozë, për sulme. Nuk u mbe-
tej gjë tjetër as ekspeditës «Përbindëshi gllabërues», as «Krokodilit vëngërosh», as «Panterës symavi» veçse të gjuanin me artileri, të bindnin vali Avdi pashën në kështjellë se ata vazhdonin të luftonin, megjithëse kundërshtarët kishin zënë të gjitha shtigjet dhe nuk lejonin të bënin çap më tutje. Valiu sërish kërkoi nga Stambolli përforcime të tjera. Meqë Porta e Lartë po e vononte përgjigjen, Avdi pasha thirri Oso Kukën të paraqitej ngutësisht te sundimtari në kala.

Ndonëse dyshoi për atë thirrje të papritur të valiut, për të mos shqetësuar togën e kufitarëve në ishull, Osoja u tha shokëve: «Kam një punë në Shkodër. Do të kthehem brenda ditës. Ju vazhdoni të vëzhgoni e të

ndërtoni istikame duke mos lëshuar asnjë çast armët prej duarve!...» U nis me anijen e vogël kufitare duke pasur për shokë vetëm drejtuesin e gjemisë dhe Pjetër Berishën.

Gjatë atij udhëtimi i zunë sytë plot reparte osmane në pozicione luftimi përgjatë brigjeve të liqenit. Shumë lundra i binin liqenit mes për mes. Osoja urdhëroi t'u afroheshin. Pyeti lundërtarin e parë. Mori vesh se ishin dëbuar nga osmanllinjët, mbasi përgjatë tërë brigjeve të liqenit pritej të pëlciste luftë e madhe. Gratë dhe fëmijët mbarteshin në Shirokë. Njëri prej lundërtarëve tha:

— Gjatë këtij lundrimi, u bëmë edhe me një fëmijë. Lindi një grua e re, sapo hipi në lundër.

Foshnja e porsalindur, sikur të donte të tregonte se gjendej aty, qau thekshëm, sepse i ranë disa stërkala në fytyrën qumështore.

Osoja u largua si i çartur nga mallëngjimi. I refkëtiu zemra. U përpoq të qortonte veten: «Ç'po bëhem fëmijë edhe unë! Gruaja me fëmijën e porsalindur domosdo do të pritët bujarisht në ndonjë konak të ngrohtë! Do të rritet... Po pse kjo zemra ime shpurdh si pula pa krye!... Eh! Njeriu ruaka tërë jetën diçka fëmijërore në vetvete!... «Thua j po deshe se në fytyrën e njeriut lexohet shpirti! Ai Oso Kukë, që rrallëkush e mbante mend ta kishte parë duke qeshur, gëzohej përballë një foshnje të porsalindur! Ja që, sa më pak folka njeriu, aq më shumë dëlirësi fëmijërore ruaka, aq më të parhaxhuara qenkan ndjenjat e tij.

Kishte vite që Oso Kukës i kishte lindur një ndjenjë e paprovuar më parë. Sa herë gjendej përballë fëmijëve, shtyhej nga një forcë tunduese për t'i përçafuar. Ndonëse nuk donte t'ia pohonte vetvetes se ajo ishte ndjenja që i lind njeriut para se të bëhet prind, atë dëshirë nuk kishte si ta zhdukte nga thellësi e shpirtit. Ai përpara një gruaje shtatzënë ndiente respekt, adhurim.

Falë qarjes së të porsalindurit në lundër, Osoja shpëtoi nga pyetjet që e torturonin nga ajo thirrje e valiut.

Anijen e vogël e ankoruan te Bregu i Ranës. Atje la edhe Pjetrin, edhe drejtuesin e gjemisë.

Sa hyri në qytet, ia vranë sytë klerikët e armatosur që kalëronin nëpër rrugë si qen të tërbuar. Shkodra ishte ndarë në dy zona, në dy taborë armiqsh, që luftonin kundër njëri-tjetrit. Luftonin fanatikët kundër vëllai-vëllait derisa sfilliteshin. Pastaj fillonin në njërën anë kambanat, në tjetrën myezinët mbi minaret. Duket ato rrënga-zhdrënga dhe piskamat si vërritje shërbenin për të ndezur më tej zemërimin e marrosur dhe për të zgjuar mëri të tjera, që të rifillonte më e ashpër e më e përçudnuar beteja.

«Tashti po e kuptoj përse më paska thirrur valiu, — tha Osoja me vete. — Kërkon të vë rregull në qytet!... Por askush më mirë se valiu nuk e di gjuhën e të fandaksurve.» Pa u kthyer në shtëpi, Oso Kuka ndoqi udhën që shpinte në kala.

Buzë urës, ku kapërcehej Udha e Madhe dhe dilej në hyrjen e Tregut, e priste Sevdija.

«Nga e di kjo se do të vij unë kënde?! Përse qëndron buzë urës?!» — e pickuan pyetjet Oson.

Ishte sedërmadhe ajo. Prandaj u habit Osoja kur Sevdija ia zuri udhën pa asnjë ngurrim apo druajtje. Ia preku dhe ia lëmoi dorën e djathtë. Pastaj e ngriti atë dorë, e mbështeti në faqen e vet që i digjej prush. Megjithëse shumë të çuditshme fjalët që tha Sevdija, iu përshtatën mendimeve dhe angëstisë shpirtërore të Osos:

— Fati u tregua zemërgur! Më vrasës se çdo xhelat u tregua shorti me mua dhe me ty! Mos më lër vetëm Me shpirt, me mendje, me zemër, tërë jetën kam qenë me ty, bashkë me ty! Nuk të jam ndarë për asnjë de-kikë! Nuk ndahem më!

Osoja pa një hije të veçantë në fytyrën n Sevdijes.

«Gjithçka e kobshme e përçudnuar më duket sot, përveç Sevdijes. Kjo është gjithmonë e njëjta! Eh, jetë, he virane! Ç'dallgë të tmerrshme ke, o jetë! Të isha martuar me Sevdijen, sot do të kishim një duzinë fëmijë!

Do t'i mësonim si të punonin e të luftonin për vatanin e për vete! Eh, jetë, he virane!» Dhe eci përpjetë për në kala. Nga mbrapa i erdhi zëri:

«Do të të pres me orë, me ditë, me muaj, me vite! Tashti nuk të lëshoj!»

«E ngrata Sevdiqe! I mjeri unë! — tha me vete Osoja. — Halli i madh e ka nxjerrë prej guaskës së karakterit të vet... Por halli i truallit...»

Valiu e priti sikur Osoja të ishte titullar i rrallë. Ndonëse tjetrit i nxirrte koka tym, nuk i shpëtoi ajo përzemërsi e shtirë e sundimtarit. «Dhëntë fati nuk më prek atje ku unë nuk mund të hesht!» — u lut Osoja me vete.

Pasi lëmoi e përdrodhi shumë fjalë, Avdi pasha përfundoi:

— Bylykbash Oso Kuka, për merita të jashtëzakonshme në shërbimin e Perandorisë Osmane, të jepet grada e oficerit të lartë — kollas (nënkolonel). Si i tillë, nuk mund të të lëmë komandant dosido të një zone të vogël kufitare, por... — pushoi valiu duke i përcjellë një vështrim depërtues nga sytë e buhavitur, pastaj vijoi: — Emërohesh komandant i brigadës xheniere dhe qysh sot, pa asnjë vonesë, do të nisesh për në Selanik! Ta kam zili! Shpëton nga kjo kërthizë turbullirash! Nisu për t'u vënë në krye të detyrës!

Oso Kukës iu ngrit dora si ndonjë mekanizëm. Valiu pandehi se tjetri do ta vinte dorën mbi zemër për temena. Por sytë iu zgurdulluan kur pa se Osoja nduku spaletat prej supeve të veta, i lëshoi mbi divan përpara sundimtarit dhe tha:

— Do t'u lutem qiellit dhe tokës të kem fuqi t'ju shpërblej siç e meritoni këtë të mirë që po më ofroni! Me keqardhje duhet t'ju them se nuk kam kuvet! Një jetë, siç thatë edhe ju, në shërbim të Portës së Lartë! E ndiej të nevojshme të shkoj në shtëpinë time e të prehem si njeri! Ta ngrys pa telashe burrërinë që më ka mbetur dhe pleqërinë që troket në derë!

Valiu hapi gojën të kundërshtonte apo ta bindte sa

për sy e faqe, mirëpo tjetri i ktheu kurrizin dhe iku.

Oso Kuka u ngjit në kala i ngrysur e i përpirë nga mendimet. Zbriti disi i qetë, pa gradat mbi supe. Ecte me kokën lart. Kishte vetëm një frikë: mos ia zinte rrugën Sevdiya, pika më e dobët e jetës së tij.

Ajo nuk gjendej buzë urës. Sheshet ushtonin nga zërat e tellallëve:

«Dëgjoni, milet, dëgjoni! Me ferman të lartmadhërisë së tij, sovranit reformator, ishulli i Vraninës i falet knjaz Petroviç Nikollës të Malit të Zi! Qysh nesër, vejushat e peshkatarëve bashkë me fëmijët e tyre do të shpërngulen në ishujt e Gërmosit dhe të Lyposit! Kush i kundërvihet këtij vendimi, të shkojë vetë te sheshi i ekzekutimeve!»

«Dëgjoni, milet, dëgjoni!...»

Në veshët e Osos rraptuan tupanët: «Dum!Dum!Dum!»

E mbërtheu tellallin për gjoksi, e shkundi, pastaj pyeti:

— Sa të kanë paguar për të kumtuar këtë lajm?

— Dy akçe, zotni, dhe shtatë kamxhikë kurrizit!

— tha jevgu i gJORë, pastaj tepër i frikësuar belbëzoi:

— Pse nget një jevg, more zotni! Më paguan dy akçe më thanë t'i bie toboshit¹⁾, të bërtas nëpër rrugë atë që dëgjuat! Të tjerat i dinë ata lart në kala!

— Urdhëro dy mexhite argjendi, që bëjnë dyqind akçe! Hapi veshët dhe dëgjo! Do të njoftosh grarinë dhe fëmijët, nëse ka mbetur ndonjë burrë a djalë nëpër shtëpi: «Kush është trim, të dalë te Sheshi i Çinarit të Hoxhë Dheut! Të bashkohet me Oso Kukën për të mbrojtur Vraninën!»

— Zotni!...

— Merri dy mexhitet! Njofto këtu, në sheshin «Bullej», në Parrucë, në Ndocej, në Perash dhe në dy-tri qendra të mëdha! Pastaj zhduku në shtëpinë tënde!

1) Lloj lodre, mjet i tellallëve osmanë.

Të gjitha tellalleshat, në mungesë të burrave, u shpërndanë nëpër sheshe dhe kumtuan thirrjen e Oso Kukës.

I pari mbërriti Isuf Bushati me të dy nipat. Megjithëse ishte i plagosur në luftën kundër ekspeditave osmane, ai nguli këmbë të bashkohej me Oson.

Oso Kukës nuk i ishte dukur kurrë më e rëndë uniforma e huaj se atë ditë. Vajti në shtëpi. U kyç në dhomën e vet. Veshi kostumin që ia kishte ruajtur nëna për martesë. «Deri sot, — tha ai kur po e shtrëngonte brezin me shokë, — të gjithë më njihnin si oficer osman. Për luftën time të nëndheshme pakkush dinte. M'u farmakos shpirti me ato lloj betejash! Njeriu ka nevojë të luftojë me fytyrën e vet. Tash e tutje do të ndeshem ballë për ballë!»

Kur doli nga dhoma, në hajat e prisnin nënë Nifa, kunatat, se vëllezërit (Ibrahimi, Isufi, Myrtoja) luftonin krah Ali Armëtarit në male.

— Nëna e ka përgatitur shtëpinë për dasmë! Mos u vono! — i tha Nifa.

Sakaq Sevdija bëri ballë mbi shkallë:

— Të kam hyrë nuse në shtëpi! Do të të pres! — tha ajo.

— U kthefsh faqebardhë! — uruan kunatat. — Do ta djegim në dasmën tënde! Gjithë trimat e Shkodrës do t'i ftojmë!

Në kohën kur ai bëhej gati për udhë, erdhi duke vrapuar dragomani i kështjellës, Ismail Kaçeli:

— Oso Kuka! — foli ai i përpushur. — Të nisemi sa më parë për Vraninë! Më vonë do ta kemi të pamundur! Avdi Pasha urdhëroi të shpallet gjendje shtet-rrethimi. Garnizoni dhe policia osmane kanë marrë urdhër të rrethojnë Shkodrën.

— Anija na pret te Bregu i Ranës, — tha Osoja dhe u nisën me ngut.

Knjaz Petroviç Nikolla kishte zgjedhur pesë ndër oficerët më të mirë të oborrit dhe kishte urdhëruar të gjendeshin ato familje malazeze që kishin braktisur ishullin.

Pas shumë hulumtimesh dhe gjurmimesh, të dërguarit e knjazit kishin gjetur ish-kolonët nëpër qytete të largëta, jashtë kufijve të atëhershëm të provincës malaziase. Kishin biseduar me më autoritarin prej tyre, plakun Bieliç Cërnogorcin, të mbiquajtur Ribollovac.

— Eja me ne! Të shkojmë tek ato familje që e braktisën ishullin bashkë me ty! Do t'ju kthejmë në Vraninë. Knjaz Nikolla do t'ju ndërtojë shtëpi të reja. Do t'ju lidhë edhe rroga të mira.

— Në njihni perëndinë, më lini rehat! Mos m'i trazoni plagët e vjetra! Mos ma mbushni me maraz pleqërinë! — ua kishte kthyer plaku Bieliç. — Ngjethem kur e kujtoj, jo më të kthehem në Vraninë! E paskeni qitur në harresë masakrën?!

— E pse nuk u ktheke?!

— Veç të tjerash, më vjen turp sepse knjazët dhe ju, mercenarët e tij, ia nxitë faqen Malit të Zi! — ua kishte përplasur Bieliç Cërnogorci.

— Çfarë flet, mor matuf, prej kujt të ardhka turp!

— Prej shqiptarëve.

— Pse?!

— Meqë nuk e ditkeni, po jua tregoj, — u kishte thënë plaku Bieliç. — Ishim pesë vëllezër të mitur. Babai jetonte në hasmëri me vojvodën e fisit tonë. Si na e vranë babanë, nëna e gjorë, nga frika mos na zinte edhe ne e keqja, braktisi fshatin. Vajtëm në ishull Dikë Fisi, prijësi i ishullit, na priti siç pret komshiu komshiu. Peshkatarët shqiptarë të Vraninës na merrnin në gjuetinë e peshkut. Ndonëse ishim të mitur, ata, për të mos na e lënduar krenarinë, na lëvdonin për shkathtësinë në zënien e peshkut dhe e ndanin

gjahun barabar me ne. Erdhën edhe familje të tjera malazeze, disa ngaqë u pëlqeu jeta jonë e hijshme, të tjerë pse nuk u nënshtroheshin taksave e fodullëkut të vojvodëve e të knjazit. Të gjithë u bëmë peshkatarë të mirë. Gjuanim krah njëri-tjetrit me shqiptarët. Thanim putargën dhe e ndanim pa hile. Përbashkarisht kremtonim festat pagane të ishullit të Vraninës e të Leshandrës. Luftonim në një llogore, sa herë na binte në qafë sundimtari osman, apo ndonjë grabitës e ngucakeq i knjazit. Si më i madhi vëlla, u martova. Pas dy javëve të dasmës, një ditë... Oh, e zezë ditë! Ndërsa ishim shpërndarë duke gjuajtur në liqen, Sllavko harambashi, pëgëra e kësaj toke, së bashku me treqind cuba sulmuan Vraninën në befasi. Pas një dyluftimi me Dikë Fisin (Mbasi u vra Dika bashkë me të shoqen, duke e shpague veten burrërisht) i vunë zjarrin katundit tonë të peshkatarëve. Familjet, ato që mundën, morën arratinë, u fshehën në skërrkat e Kreshhtës së Teutës. Të tjerët u vranë e u masakruan. Me këta të fundit edhe nëna dhe nusja ime. Ne, sa pamë ishullin të mbuluar në tym, shqiptarë e malazez, lamë gjahun. Kur mbërritëm, Sllavko Harambashi bashkë me cubat kishte vënë shelegët e shterpat e grabitura përpara. Ngjiteshin përpjetës për në Ponar. U ramë prapa. Luftuam. Atje humba krahun tim të djathtë. Të lebetitur e të frikësuar muhaxhirët malazez braktisën ishullin. Edhe unë me të pesë vëllezërit s'kisha si të qëndroja më atje. Zumë vend në këtë cep, larg sundimit të knjazit. U martova sërish. Pata pjellë të mbarë me nusen e dytë. E kam kasollen plot me djem, nipa e mbesa. Jetoj varfërisht, por me nder!

— Çfarë nderi, more! — ia pat kryepari i shpurës së knjazit. — Katundi ku jeton gjendet nën sundimin e osmanëve! Kurse Vranina do të bëhet jona, e Nikollë Petroviçit!

— Kafshimit të huaј edhe mund t'i gjendet ilaçi! Plaga që të shkaktuaka yti, qenka e pashërueshme, — tha plaku Bieliç.

— Çfarë kërkon si kusht që të ngulesh përgjithnjë në Vraninë, jo si muhaxhir, siç keni qenë përpara, por si njeriu në tokën e blerë bashkë me tapitë? — i tha oficeri i oborrit të knjazit.

— Ma ktheni krahun e humbur! M'i ngjallni nusen dhe nënën, ringjallni familjet e shqiptarëve dhe të malazezëve të shpuar nga plumbat e të shkrumbuar nga zjarret tuaja! Shlyeni edhe turpet që keni bërë dhe bëni kundrejt shqiptarëve, — u parashtoi kushte plaku Bieliç.

— Hy, plakush i matufepsur! — shfrynë të pesë oficerët.

— Mbasi e paska blerë ishullin knjazi, le të shkojë ai atje! Shkoni edhe ju. Dhe mësoni, kur t'i provoni dhëmbët e knjazit, do të kuptoni se ju jeni të matufepsur dhe jo unë! — përfundoi ligjërimin e vet plaku Bieliç.

Oficerët deshën ta ndëshkonin, por vunë re se ishin të qerthulluar nga vëllezërit, djemtë dhe nga nipat e armatosur të Bieliç Cërnogorit. Ikën me shpresë mos kandidnin ndonjë tjetër. Meqë gjithandej i pritën më keq se Bieliçi, oficerët u kthyen në saraje.

Nikollë Petroviçi që atë ditë thirri kuvendin e vojvodëve, vlladikën dhe të vetmin nga nëpunësit e vjetër, analistin e oborrit. U mbajti një fjalim:

— Të zgjatem, i hyjmë në hak domovinës¹, së cilës shorti po i hap një penxhere si rrallëherë. I këshilluar me baballarët e mbrohtësisë sllave, konsujt e Petërburgut dhe me aleatët tanë të Naçertanies së Beogradit, me këta të fundit kemi nënshkruar edhe kontratën, kemi ndarë krahinat shqiptare që do të tjetërsojë e të zotërojë secili në të ardhmen, arritëm në një përfundim: Të shpejtojmë sa s'na ka dalë dore situata e krijuar! Pushtimi i Vraninës përbën parathënien e

1) atdheut

futjes në dorë të Shkodrës, që e kam paracaktuar si kryeseli të Malit të Zi, kurse për sivëllezërit tanë serbë është Prizreni. Por Vranina, pa e populluar të paktën gjysmën e saj me malazez, nuk justifikon luftën tonë për ta shtënë në dorë..

— T'i rikthejmë ish-kolonët dhe muhaxhirët malazez në Vraninë, — tha një vojvodë.

— E provova, para se ta mblidhja këtë kuvend fisnikësh, — tha Nikollë Petroviçi, — është e pamundur t'u mbuzhet mendja!

— T'i detyrojmë me dhunë! — propozoi një vojvodë tjetër.

— Edhe pse është vështirë, do të përpiqeshim, por këtë nuk mund ta bëjmë, — tha knjaz Nikolla. — Ish-kolonët janë miq të shqiptarëve. Sa të rizbresin në ishull do të na i kthejnë armët. Në vend të vemë parukën, shkulum edhe flokët! Përpiquni të sillni nëpër mend të njohurit që mund t'i dërgojmë. Qofshin ata edhe më të humburit, vetëm të mos jenë shqiptarë!

— Të tillë kemi, — tha analisti i oborrit, të cilit, mbi mustaqet e thinjura e të kërcleshura, i lëviznin sytë e vegjël e dinakë, — disa nga burrat e atyre familjeve gjenden në burgun e Cetinjës.

— Përderisa janë të burgosur prej nesh, janë armiq të tanë, — tha knjazi. — Na duhen armiq të shqiptarëve, ndryshe na pjellin telashe si me Bieliç Cërnogoracin.

— Ata që pata lejen të propozoj janë të armiqësuar sa me malazeztë, aq më shumë me shqiptarët, — tha analisti mustaqethinjur, — kanë kusëruar sa në nahijet shqiptare, aq edhe në ato malazeze.

— E ke fjalën për sherblagët, — pyeti knjaz Nikolla.

— Po, për sherblagët, — pohoi analisti.

— Çfarëdo që të jenë, malazez e quajnë veten, — u ngut knjazi. Pastaj shtoi: — Popullimi i Vraninës

me njerëz që u përkasin etnive joshqiptare përbën një kusht të domosdoshëm, pa të cilin Avdi pasha nuk ka si t'ia mbushë mendjen Stambollit për tjetërsimin dhe pushtimin e Vraninës. Dihet mirëfilli, ky ishull na shërben si urë për të pushtuar Shkodrën në të ardhmen.

— Të dërgojmë sherblagët në ishullin e Vraninës!
— u dëgjuan zërat e vojvodëve, që nuk u pritej sa të fillonte lufta.

KREU XIV

Vapori kufitar i Vraninës la Bregun e Ranës dhe, pasi iu shmang shtetrrrethimit, u ngut për vendrojnë e vet. Oso Kuka shikonte dallgëzimet e liqenit. Iu mbush gjoksi me një ngazëllim të beftë. Edhe brigjet e ble-ruara, edhe valët që shllapaviteshin e lëpiheshin nga të gjitha anët e anijes iu dukën tjetërsoj. I bëhej sikur për herë të parë bënte atë udhëtim. Ndoshta kjo vinte ngaqë pas shumë vjetësh e kishte hedhur uniformën e të huajit. Tashti, i veshur shkodrançe, nuk do të ishte i detyruar të shprehte mendimet me gjuhën e Ezo-pit. Nuk do të godiste armikun nga skuta, por ballë për ballë, shqiptarçe. Si njeri që asnjë agim nuk e kishte gdhirë i kënaqur me vetveten për ç'kishte bërë për truallin, por asnjë perëndim nuk e kishte ngrysur me turp. ai tashti i jepte vetes të drejtë t'ia lëshonte fre-rët në dorë gëzimit, të hidhte vallen e vet, të paktën një orë, një minutë. Kostumi i dhëndërisë që ia kishte prerë e qepur nëna të rrobaqepësi më i mirë, i jepte bukuri të rrallë.

I hodhi vështrimin qytetit të lindjes nga i cili po

largohej. Iu duk si ndonjë libër i madh i stërlashtë. Iu bë se midis faqeve të panumërta të tij gjendej ndonjë rreshtëz i ndërkalur ku ishin gdhendur edhe gjurmët e tij. Gjithë duke kundruar qytetin, iu kujtua Marin Barleti. Historinë «Rrethimi i Shkodrës» në frëngjisht e kishte lexuar qysh kur ishte student i shkollës së lartë ushtarake në Misir. Diku në faqet e atij libri kishte lexuar: «Shkodra, njëra ndër kryeqendrat e Shqipërisë, porta e detit Adriatik; arkapi e Jonit...»

Sakaq në ato mendime iu fut si ndonjë thartirë brerëse thënia e Nikollë Petroviçit, qysh kur ishte bërë knjaz:

«Kryeselia e Malit të Zi meriton dhe duhet të bëhet me hir, o me pahir Shkodra... Tash për tash duhet të shtiem në dorë Vraninën. Thonë: Cili sundon mbi ishullin e Vraninës, shtrin qeverisjen e vet mbi të gjithë liqenin dhe krahinat rreth e qark, Vranina është një karakoll. Nga andej arrihet fare lehtë në Shkodër...»

Gëzimi fluturak iu shndërrua në zemërim shkundullues. Urdhëroi timonierin e vaporit të shpejtonte.

Ja edhe ishulli u shfaq përpara tyre me sukat që ngriheshin drejt qiellit. «Është istikami, — tha me vete Osoja. Dhe ky emër mori një rëndësi të veçantë në mendjen e tij. — Armiku e quan karakoll. Synon të vëzhgojë prej këtej, të gjejë rastin e përshtatshëm për t'u hedhur në Shkodër! Si u bëka kështu! Është e drejtë të zhdukësh të tjerët për të ngritur mbi kufomat e tyre lumturinë një knjaz ethemadh për pushtime? Hiç, aspak... Dale? Ç'po ndodh në ishull?! Përse vetëm tre veta tundin armët për mirëseardhje? Ku gjenden të tjerët? Mos...»

Ankoroj anija. Zbritën. Nuk ishin gjashtë, por shtatë veta. I shtati ishte Salë Behri katërmbëdhjetëvjeçar. Askush nuk e kishte vënë re kur kishte hyrë dhe ishte strukur në anije. Vetëm tashti kur doli, e vunë re të tjerët, e pa edhe Osoja.

— Po ti! — iu gërvall Osoja. — Ç'do këtu?! Nëse

bie unë, nuk dua të vajtojë ime motër edhe për birin e vet camërdhok!

— Dajë, je burrë i fortë! Këtë nuk mund ta mohojë askush! Po që puna të vdesim për lirinë e tokës shqiptare, mëso një herë e mirë nga nipi yt camërdhok: Jemi të barabartë! Kush thotë se ka dashuri më të madhe se unë për atdheun, rren! Kush rreh gjoks se jeta e tij, bërë fli për tokën që na lindi, kushton më shtrenjtë se e të rënëve të tjerë, është o mendjemadh, o kryebosh! Pra u morëm vesh! Urdhrat do t'i dëgjoj. Do të luftoj sipas çdo rregulli! Por, kur vjen puna për të vdekur, secili mendon ta bëjë atë me sa më shumë hijeshi! Njeriu, siç lind një herë, një herë vdes! Dhe, nëse pranohet vdekja me dëshirë, është ajo kur ia fal atdheut për liri!

Oso Kuka tundi kokën i ngashëryer: «As vite të tëra nuk e shquakan burrin, sa i shndërruaka një ditë e shënuar fëmijët në burra!» — tha ai me vete. Pastaj, me nofulla të shtrënguara, pyeti:

— Ç'të reja kemi në ishull, Ibrahim Kopliku?

— Kapedan, trimat gjenden nëpër istikame. Tetëdhjetë voza njëqindpesëdhjetëokëshe në bodrumet e kullës-kështjellë janë të mbushura plot me barut! Për llogoret rreth e qark ishullit mbartëm barut nga Shpella e Sukës së Teutës. Për mbushjen e bucelave me barut na ndihmuan familjet e peshkatarëve të Vraninës...

— Familjet e peshkatarëve duhet të nisen ngutësisht në ishujt sa më afër Shkodrës!

— I kemi mbartur me lundrat e tyre, — gjegji Ibrahim Kopliku.

— Nga e dinit se duhej kryer kjo punë? — pyeti Osoja...

— Nga katundarët rreth e rrotull liqenit mësuam për dhuratën e Avdi pashës bërë knjazit të Cetinjës...

Atë çast gjëmuan topat në Tarabosh, në bokat e Mesit, në Grishë e rrëzë Cukalit. Ushtima e tyre, e kthyer në rënkim dridhërues, u përhap përgjatë tërë liqenit të Shkodrës.

Ende pa u fashitur jehona e bubullimave, mu te grykëderdhja e Moraçës u dëgjuan krisma të kryqëzuara armësh të përziera me gurgulenë e të thirrurave. Qafa e liqenit nga Kepi i Pal Vërranës në veri, deri te bregulja e Bardhit në jug u nxi nga lundrat osmane.

Osoja ia mori tejqyrën nga dora Ibrahim Kopli-
kut dhe vëzhgoi liqenin. I ra në sy një lundër që no-
tonte rrëzë bregut verior duke u fshehur nën gëmusha.
Osoja nisi dy barka për t'i ardhur në ndihmë lu-
ndërtarit vetmitar.

I porsaardhuri ishte Gjergj Cemi. Pa u ngjatjetuar mirë me Oson, kërkoi të skajoheshin. Tregoi:

— Pesë korrierë ushtarakë, që po venin nga Tuzi te valiu në Shkodër, i kapën. Me urdhrin e Ali Armëtarit u tebdilosa me teshat e korrierëve. Vajta në Shkodër. Atje ishte rindezur lufta midis vëllezërve të dy feve. Tre rrathë pritash të pushtuesit qerthullonin qytetin e Shkodrës. Patrullat osmane, kë gjenin rrugës, e arrestonin. Mora vesh ç'gjendje jetonte Vranina. Vrinkthi u ktheva kaluar në male. I tregova Ali Armëtarit. Ai mblodhi kuvendin e mbrojtësve malësorë. Dhe zgjodhi treqind trima. Nën drejtimin e Malë Spahisë e të Gjeto Grudës, u nisën për në ishull. Sa zbritëm te grykëderdhja e Moraçës, u turrën si batërdi nga liqeni dhe nga toka osmanllinjte. Plasi beteja. Të treqindët luftuan si diva, atje edhe u shuan të treqindët, përveç meje, mallkuar qoftë mortja që ma kurseu jetën. Ranë kreshnikërisht edhe Malë Spahia, Gjeto Gruda, Sali Sakica. Gjeto Gruda, duke dhënë shpirt, më tha: «Shko tek Oso Kuka!» U zhyta nën ujë. Duke u mbajtur pas rrënjëve e drunjve rrëzë brigjeve, arrita deri te kasollja e Zef Bato peshkatarit. Kolibja ishte e braktisur. Gjeta barkën e Zefit. Qe ku më ke! Do të luftoj krah teje edhe për Malën, edhe për Gjeton, edhe për Saliun!

— Si është Ali Armëtari? — pyeti Osoja.

— Drejton mbrojtjen nga ekspedita «Përbindëshi gllabërues» dhe nga «Krokodili vëngërosh» prej Gurit të Kunorës deri në Drumë! Është plagosur, por nuk do t'ia dijë! — gjegji Gjergj Cemi.

Oso Kuka urdhëroi të rreshtoheshin trimat përpara kullës-kështjellë, I numëroi. Njëzet e katër bashkë me veten.

Ndërsa e vështronin të gjithë në dritë të syrit, ai mendoi: «Nëse i kam bërë hesapet e fundit për vetveten, nuk kam të drejtë t'i mbaj pranë të tjerët! Ja, Ferid Hoti! I martuar përpara një viti. Nusja pret të lindë. Foshnja nesër do të pyesë: «Nënë, kemi babë ne si fëmijët e tjerë?» Ç'do t'i gjegjet e mjera grua, po qe se bie Feridi?!... Sadik Lapi mban në gji shaminë e nuses. Më tregoi Pjetri: «Kur e përcolli për në ishull, ia dha shaminë. I tha: Kur të të marrë malli për mua, preke gjoksin, atje ke shaminë. Ajo mban erë pishash ku kulloqëm ëndrrat tona...» Sinan Kërnit iu vra i ati përpara tri ditësh në pritat e Maranajt. Ky nuk di kurr gjë. Është martuar përpara tre muajve! Nusja shikon nga liqeni. Nëna shikon nusen! Lutet për një trashëgimtar! Qe edhe katër Metajt! Met Golemi, Met Parruca! Met Cukali! Met Rozafa! Po t'i mbledhësh moshat e të katërve së bashku, vetëm pak kalojnë moshën time!... Ja edhe trimat jugorë! Musa Golemi, Myrto Zylfoja, Muhamet Myzeqari! Ata kanë moqe që nuk dinë asgjë për familjet e tyre... Kush ma jep këtë të drejtë mua t'i mbaj këtu?! Do t'i përcjell...»

— Të dalin nga rreshti këta trima, — Pasi përmendi emrat e nëntë vetave, tha: — Ju premtoj, duke bërë be në besën e shqiptarit, në ishull nuk do të shkelë këmbë e të huajt, pa u hedhur në erë!... — Priti pa guxuar t'i hidhte vështrimin rreshtit, mbasi nuk ishte mësuar t'i bëhej fjala dy. Pas asaj heshtjeje të rëndë e nervoze, meqë nuk dëgjoi asnjë lëvizje, ngriti qerpikët ngadalë e ankthshëm.

Të njëzet e tre luftëtarët kishin lidhur duart me njëri-tjetrin. Sa u mat të fliste Osoja, çami Myrto Zyl-

foja filloi të këndonte i shtrënguar sup me sup me të tjerët:

*Një kala ndanë detit,
ç'i vuri gjoksin dovetit!
Një kala ndanë gjolit,
ç'i vuri gjoksin Stambollit!
Oso Kukë, të kemi xhan,
mos e fyej fukaranë!
Të k'saj toke jemi bij,
gjaku është nga gurra e tij!
S'njohim zmbropsje, as të ndarë!
Na prij, Oso komandar!*

Përse u mallëngjye Oso Kuka? Atë kurrë nuk e kishte parë njeri gjer atëherë t'i dridheshin buza dhe mustaqet! Po tani?!

Pjetër Berisha qante me ngashërim. Që të mos e shikonte Osoja të përlotur, ai thirri:

— Kapedan, mos e mundo veten kot! Në këngën e Myrto Zylfos e ke përgjigjen e të gjithave! Mua më pret tejgyra në bedenat e kullës! — tha dhe iku.

Hallkat e vargoit u ngjeshën edhe më fort.

— Kapedan, — u dëgjua zëri i Pjetrit në katin e tretë të kullës-kështjellë. — Në jug lëvizin dy anije. Edhe pse larg, njihen se janë osmanllinjte. Vijnë në drejtim të Vraninës. Nga ana veriore po afrohen tridhjetë lundra përplot me njerëz. Prapa tyre noton ngadalë anija e knjazit.

Oso Kuka fërgëlloi. I vrenjtur e i menduar dha urdhrin luftarak:

— Isuf Bushati, je kryeparë i mburojës së kullës-kështjellë! Për ushtarë ke dy nipat e tu, Ukë Gjelo-shin, Muhë Zenelin dhe Salë Behrin! Detyra juaj është të vëzhgoni në të katër anët e liqenit! Tridhjetë e pesë shelegë e putarga, ushqim i vetëm për ne, gjenden në kasollet e peshkatarëve! Gjergj Cemi, Markolë Gila, dhe Sako Tona, hipuni lundrave, përvindhuni në brigjet

përballë ishullit! Detyra juaj është të arrini në Gjiun e Vejushës! Me të dëgjuar sinjalin tim (tri të shtëna me kobure), do të ndizni fitilin e barutit, groposur në lla-gëmin e muruar atje. Pastaj prejuani udhën e kthimit lundrave me njerëzit e knjaz Nikollës! Të tjerët të nguten në istikamet e tyre! Për ata në brigjet jugore të ujdhesës, dy të shtëna të kobures sime janë shenjë t'u vini zjarrin bucelave me barut! Një e shtënë është shenjë për ata të istikameve të veriut. Hovni! Na priftë e mbara!

Të gjithë u shpërndanë.

Ismail Kaçeli dhe Osoja u ngjitën në kullë. Ky i fundit vështroi në tejqyrë. Njëra prej anijeve osmane lëvizte dy bajraqe të verdha në mënyrë të kryqëzuar. Gjemia e knjazit në veri u ndal.

«Valiu dha sinjalin!» — tha Osoja me vete dhe vazhdoi t'i mbante në tejqyrë.

Anijet osmane rritën shpejtësinë drejt brigjeve të Vraninës.

— Ismail Keçeli, — urdhëroi Osoja, — vrapo në llogoret e jugut! Në të tre shkëmbinjtë buzë liqenit vëruani zjarrin bucelave të veçuara me barut! T'u ndalim avitjen anijeve osmane, sa t'i futim në kllapë lundrat e knjazit!

Vapori ku valavitej flamuri i knjazit zmbropsej si akrep për në Gjiun e Vejushës. Një oficer u këlthiste lundëtarëve që të shpejtonin për të zbritur në ishull.

Osoja dërgoi Pjetër Berishën dhe Isuf Bushatin të hidhnin në erë lundrat armike në krahun e djathtë.

Sa u larguan Pjetri e Isufi, gjëmuan tri shpërthime në brigjet jugore. Anijet osmane u zhytën me ngut. Atje ku nuk mund të arrinte plumbi, u ndalën.

Osoja priti sa u fashit tollovia e zhurmave, duke mbajtur në vëzhgim të gjitha brigjet e ishullit, shtiu tri herë me gjakovaren e vet. Nga brigjet veriore të Gjiut të Vejushës, mu prapa gjemisë së knjazit, vrundulluan shpërthime të njëpasnjëshme. Qielli u nxi nga re tymi, gurë e kërcunjtë shkërmoqur. Shpezëria si e ndërkrayer, mori arratinë me rrëmet klithmash.

Gjemia e knjazit, si doli nga masa e tymnajës, iku tutje.

Ende pa u mehur jehona e shpërthimeve shkallmuese dhe davaritjes së reve, plasën bucelat me barut. Të tridhjetë lundrat me njerëzit e knjazit mbetën të shushatura në breg të ujdhesës.

Disa klithnin. Të tjerë shanin. Treçereku i tyre kishin ngritur duart përpjetë. Më plaku prej tyre u thoshte të tjerëve: «Kush u ka parë hajrin knjazëve, që të përfitojmë ne, sherblagët!...»

Një musteqosh, që dukej se kishte pirë mirë sa të harronte gjendjen në të cilën ndodhej, iu hakërrua plakut që vajtonte hallin e vet:

— Fúj, sherblagsku ç'i majku! Govna ste! Kao govna smërdite!¹⁾

— Po ti cili na qenke! — ia pat Sako Tona musteqoshit, — Ç'po grindësh si thiu në thark?

— Mbaj gojën, — ia ktheu musteqoshi, — nuk jam derr si sherblagët, po gjak vojvodësh trima!

— Mbasi qenke asisoji, ç'deshe këtu?! — ia pat Sako Tona që mezi përmbante zemërimin.

— Ku shkel ushtria e knjazit, bëhet jona toka dhe copa e qiellit mbi të! — u hakërrua musteqoshi.

— Kush ta la trashëgim edhe qiellin mor mustaqemaçorr! — sokëlliu Sakoja.

— Në s'ma la trashëgim njeri, vetë sulltani ia fali knjazit, — tha musteqoshi dhe pastaj shfryu me histerizëm: — Në Shkodër do të rravgojë vetëm kapica e vojvodëve dhe e knjazit tonë! Atë që premtion cari rus, e aprovon sulltani osman, e bekon zoti lart në qiell! — pastaj lëshoi ca të shara që as thuhën, as shkruhen.

U dëgjua një krismë. Musteqoshi u plandos i vdekur përdhe. Të gjithë robërit u bënë grushtë. Sakaq u gjend atje Oso Kuka. Sako Tonës, edhe pse vrau banditin kokorosh, ende nuk i ishte shuar tërbimi. Ai

1) sllavisht — «Nënë sherblage! Pëgëre jeni, si pëgëre zelbeni!»

thërriste: «Vijnë si kusarë! Kërkuakan të pjekin edhe nuset, edhe nënat shqiptare!»

Oso Kuka, ndonëse i inatosur jashtë mase me Sakon, kur dëgjoi prej sherblagëve se mustaqoshi kishte qenë kryegardian i burgut të Cetinjës, kafshoi gjuhën, nuk nxori asnjë fjalë kundër Sakos. U foli robërve:

— Ju jeni robërit më të mjerë që ka parë ndonjë luftë! Knjazi ju nxori prej burgut, ju vërviti në thonjtë e vdekjes! E di ç'ju pret kur të ktheheni në atdheun tuaj! Por, t'ju mbaj këtu, nuk kam mundësi! Ushqimi që kemi, anipse jo i paktë, është për qindra luftëtarët e mi në ishull. Do t'ju kthej nga keni ardhur. I thoni knjazit: «Mos luaj me zjarrin se do të biesh vetë brenda!»

Në jug të ujdhesës dy anijet osmane sërish u martën t'u aviteshin brigjeve. Shpërthimet tronditën tokën dhe qiellin.

Oso Kuka, pasi la porosi të dërgoheshin robërit rrëzë Sukës së Teutës, ngarendi tatëpjetës. Kur mbërriti tek istikamet, u dëgjua mesazhi që jepej nga anija osmane:

«Kemi ardhur për bisedime! Na lejoni t'u afrohemi brigjeve!»

— Është zëri i vali Avdi pashës, — i tha Ismail Kaceli Osos.

Atë kohë u dëgjuan krisma armësh pak më tutje, te Limani i Fshehtë i Vraninës. Disa lundra osmane që ishin përvjedhur në atë anë, kur ushtarakët ishin zvarritur në brigje, i kishin pritur me breshëri Musa Golemi, Sinan Kërni, Myrto Zylfoja, Ferid Hoti dhe Sadik Lapi. Asnjë armik i gjallë nuk kishte shpëtuar. Sinan Kërni kishte marrë një plagë mbi gju.

Sërish u dëgjua mesazhi i valiut:

— Kemi ardhur për bisedime si miq! Na lejoni t'u afrohemi brigjeve!

Oso Kuka vuri duart mbi gojë si bori dhe thirri:

— Bisedimet mbaruan! Kush u avitet brigjeve, mбет pa krye si zabitët tuaj që e provuan!

«Kemi ardhur për të marrë njerëzit e knjazit! —

thirrën nga anija osmane. — Do t'i shpiem ngucakëqijtë në burgun e kalasë së Shkodrës!»

— Nëse pranojnë robërit, jua sjellim vetë atje! Përpara se ta bëjmë këtë, të largohen anijet tuaja dy milje larg! — thirri Osoja, pastaj çoi t'i merrnin robërit. I ngarkuan në lundra njërin mbi tjetrin kapiçë dhe i nisën.

Sa hipën sherblagët në avulloren e valiut, dy anijet osmane u nisën drejt Shkodrës.

Oso Kuka dërgoi Markolë Gilën dhe Sako Tonën të ndiznin zjarre në majë të Sukës së Teutës.

Sa flakëruan flakadanët, Vranina, e trullorur nga ato luftime të rrufeshme e shpërthime gjëmimtare, u gjallërua. U mblodhën luftëtarët pranë lisit shekullor, ku zhurmëronin bletët. Muhamet Myzeqari i tha Oso Kukës i përpirë prej tallazeve të emocioneve:

— Kapedan, paç uratën e të gjitha nënave shqiptare! Dyzet e tetë vjetët e jetës sime sot gufuan në gëzime! — Ashtu i ekzaltuar iu drejtua të tjerëve: — Më këndohet, vëllezër! Më mbani iso! Më buçasin veshët nga zëri im që e ka gurrën në zemër! Ajo brenda një dite dëboi dyzet e tetë vjet të farmakosur! O shokëni, ere, më këndohet sot! Më mbani iso! E madhe qenka dita kur toka mëmë ua besuaka vetveten bijve të vet! O shokëni, ere më këndohet! Të të përplasë fati në zinxhirët e robërisë, edhe mund t'i dhimbsesh ndokujt! Por, të mos i kërkosh bejleg skllavërisë, do të thotë të jesh vulëhumbur!... Shokëni, ere, më këndohet! Unë nisa sot të këndo, pas dyzet e tetë vjetësh të farmakosur!

Të gjithë u mallëngjyen. Sa heshti Muhamet Myzeqari ashtu i përmbytur në ngashërim, Sinan Kërni, që kishte mbuluar gjurin e plagosur me palën e gunës së gjatë, ndehu lahutën dhe filloi të këndonte:

*Nji grusht trima në Vraninë,
Osmanllisë nuk duen t'ia dinë!
Luftojnë me knjaz e me mbret,
me nder e besë për truell t'vet...*

Pa i shpënë gjer në fund vargjet e improvizuara Sinan Kërnî, u dëgjua zëri i Salë Behrit: «Kapedan! Kapedan!» Të gjithë brofën. Nga bregu i vogël dukej koka leshverdhë e djaloshtit që herë shfaqej, herë zhdukej prapa kaçubave duke vrapuar sa i hanin këmbët.

— Kapedan! — i tha djaloshi Oso Kukës. — Një barkë malaziase ka lidhur një shami të bardhë në një shtagë dhe po vjen drejt ishullit!

— Trima, nëpër istikame! Mos harroni: në çdo rast duhet t'i japim pandehmën armikut se në ishull jemi qindra! — tha Osoja dhe bashkë me Ismail Kaçelin vajti dhe e priti të dërguarin e knjazit.

— Nuk di kush i kallëzoi e si më gjeti vojvoda i oborrit të knjazit, — tha i huaji. — Jam famull i Mejremes së Haxhi Alisë. Ajo m'i preu flokët qysh kur u pagëzova. Falë me shëndet Nikollë Petroviçi. Kërko cilëndo nahije të Malit të Zi në këmbim të ishullit të Vraninës! Ai kërkon të mos zhburrërohet, meqë ka dhënë fjalën në mexhllis përpara vojvodëve: O bëhet Vranina imja, o i hedh mustaqet në hale!...

— Dëgjo, more nun që paske marrë përsipër një barrë që as shpina s'ta çon dhe ky udhëtim të zhburrëron! Të jesh knjaz, mbret, perandor, mund të vrasësh, të presësh, të zhdukësh, të hedhësh ushtrinë në luftëra të përgjakshme! Por, kur vjen puna për truallin, askush nuk ka të drejtë të tregtojë me të! Brenda trojeve të secilit popull prehen eshtrat e gjyshstërgjyshërve! Po të shtrydhësh koren e tokës, do të pikojë gjaku i të rënëve! Çdo thërmijë e tokës ruan ninulla, këngë për jetën dhe vdekjen! Truallin nuk mund t'ia shesin apo t'ia blejnë as popujt njëri-tjetrit! Ai është i brezave që ikën dhe i atyre që do të vijnë. Petroviç Nikolla e lakmon ishullin jo aq se i plasi barku për të, por Vranina i shërben si shkallë për të zbritur në Shkodër. Këtë e ka thënë hapur nëpër tubime me vojvodët dhe me ata që e shtyjnë në ngasje. Shko ia thuaj knjazit fjalët e mia! Hajt dhe mos u duk më këtyre anëve, mbasi nuk kemi vend jo për pushtues, por as një pëllëmbë varr për këdo që vjen i paftuar këtu!

Sapo u largua i dërguari i kijnazit, Oso Kuka riorganizoi mbrojtjen. Sinan Kërnin, meqë ishte plagosur, e caktoi rojë të kullës. Të gjithë të tjerët i dërgoi nëpër llogore. Bashkë me Ismail Kaçelin lëvizte sa në një pikë në tjetrën. Në atë mënyrë kryente vetë edhe detyrën e patrullës, edhe të furnizuesit me ushqime. Pasi ua dërgoi darkën nëpër vendrojat, Osoja po kthehej te kulla. U dëgjua një shamatë mu buzë Pellgut të Gjucave. Isuf Bushati me dy nipat e vet dhe me Salë Behrin kishin vënë përpara një lundërtar dhe një myderiz.

Oso Kuka u habit kur njohu Tahir Llanejn. Ai kishte kryer shkollën fetare në Stamboll. Nuk ishte përzier në allishverisjet e fisit të vet. Jetonte me të ardhurat e mësimdhënësit të lëndës së fesë dhe të astrologjisë në medresen më të madhe të Shkodrës.

— Ç'furtunë të solli në ishullin tonë, myderiz efendi? — e pyeti Osoja.

— Më dërgoi këshilli i tuxharëve të qytetit tonë, — gjegji Tahir Llanej, — më ngarkuan të të lutem të braktisësh ujdhesën sa pa pllakosur kataklizma! Mos u zemëro, as mos më ndërprit derisa të mbaroj llafin! Tuxharët më thanë: «Sa ishte Osoja komandant i rendit në Shkodër, bëri zap kusarët! Cilido prej nesh, që nuk u ngatërrua në punë të mbrapshta, falë drejtësisë së Oso Kukës, jetoi në paqe. Me t'u larguar Osoja, Shkodrën e mori lumi! Ç'na duhet ky ishull peshkatarësh i cili ua hëngri kryet të zotërve, babë e bir, Dikë e Adi Fisit!» Të kanë dërguar një qese me dukate. Në Ulqin të pret një anije e posaçme! Shko atje bashkë me trimat e tu! Florinj të që janë taksur për ju, për dhjetë vjet ju mjaftojnë të jetoni kaluar kontërve evropianë! Këto ishin fjalët e tuxharëve. Tashti dëgjo të miat: Të bie ndër këmbë e të lutem largohu për hatrin tim! Për mua kurdoherë ke qenë ylli më i dëlirë i Shkodrës! E shikoj si në pëllëmbë të dorës ç'rrezik i pamëshirshëm të kanoset! Nuk e dua më pak se ju vatanin! Bëjeni këtë për hatrin tim!...

Osos iu zgjua diçka përvëluese në thellësi të qe-

nies. Ishte bërthamë idhtie e zemërimi. Ia preu ligjërimin myderizit. Shpërtheu:

— Atdheun nuk e duam për hatër të kurrkuajt! Po u rrezikua atdheu, në themele të tij vëmë jetën tonë! Atdheu është djepi dhe varri, është e kaluara dhe e ardhmja! Është pavdekësia! Është amëza që lind, rrit e përtërin brezaft. Kushdo që ngre dorë kundër atdheut, duhet të mbytet si trup pa frymë! Kushdo që e tradhton atë, është gati të pijë edhe gjakun e nënës që e lindi dhe e mëkoi me gjirin e ngrohtë! Cilido që lëshon pe në dëm të tij, i mashtruar apo për interesa vetjakë, duhet të zhduket! Këtë po ta them ty, jo tuxharëve! Për disa prej tyre, ku gjenden fitimet, është vatani!

— Do të qëndroj edhe unë me ty! — tha i përhumbur myderiz Tahiri.

— Jo! Do të kthehesh nga ke ardhur! — tha prerë Osoja dhe e përcolli.

Nga mesi i asaj nate, dy shpendë grabitqarë shpuan qiellin fluturimthi. U zhdukën në theqafje duke lënë prapa jehun e klithmës ngjethëse.

Tribunarët gjendeshin nëpër istikame.

Dikur u dëgjua kënga e përgjumur e një këndesi të egër. Pas pak një rrëmë shpendësh të trembura u ngrit nga brigjet veriore të ishullit dhe fluturoi mbi kullën-kështjellë. Oso Kuka treti vështrimin andej nga erdhën shpendët e tromaksura. Për të mos i trazuar me dyshimin e vet luftëtarët, u përvodh i vetëm. Tamam mbi brigjet më të dhëmbëzuara të ujdhesës iu mbështollën nëpër këmbë ca kufoma. Ndezi ca karthija të thara dëllinje dhe ndriçoi vendin. Ç'të shikonte?! Dhjetë oficerë zbulues osmanë, që ishin orvatur të depërtonin në kullën-kështjellë, kishin mbetur stërvinë të shpuar e të prerë nga shpatat. Midis tyre edhe Musa Golemi dhe Myrto Zylfoja. Oso Kuka i mori të dy kreshnikët që e kishin bërë jetën fli për mbrojtjen e ishullit dhe, pa rënë në sy të trimave të vet, i fshehu në bodrumin e kullës-kështjellë.

Po agonte një mëngjes i tymtë. Ndërkohë ndodhi diçka jashtë parashikimeve të Osos.

Avullorja e valiut gjëmoi gjatë. Pastaj t'ë gjitha lundrat ushtarake filluan të lundronin drejt ishullit.

Osoja, pasi bëri disa përlogaritje të ngutura, vrapoi te shpella e Sukës së Teutës.

Mbi shpellë ngrihej një shkëmb gjigant. Lidhej përmes një qafe si shalë kali me Kreshën e Teutës.

Nga lundrat armike filluan të shtinin me armë në drejtim të Vraninës. Herë pas here ushtarët shpërthenin në klithma të zgjatura. Osoja atë mëngjes pagëzoi luftëtarët e vet me emrin tribunarë. Pa u thënë atyre ç'kishte ndër mend të bënte, urdhëroi të largoheshin sa më larg shkëmbit mbi shpellë. Pasi futi në masën e barutit fitilat, u fut në galerat si labirinjtë të shpellës. Edhe atje vendosi fitila. I zgjati përmes zgavrës kryesore të shpellës. Doli andej fare i qetë. Vështroi varkat osmane që po afroheshin me urra e të shtëna. U ngjit sërish në kodër te Lisi i Dikës. Ndezi një eshkë sa një mëlçi kau. Pastaj ua futi zjarrin të gjithë fitilave. Ndërsa dëgjohej vërshëllima e djegies gjarpëruese duke lëshuar fjalë shkëndijash e tymi, Osoja u ngrit në këmbë, tundi shaminë që të strehoheshin tribunarët.

Të gjithë ia qepën vështrimet kodrës së gurtë mbi shpellë. Osoja nuk ua ndante sytë lundrave osmane që u aviteshin brigjeve. Por sekondat po i ktheheshin në orë, ngaqë shpërthimi po vonohej. Dikur diçka si vetëtimë shpoi shkëmbin dhe u përdrodh në ajër. Mizëria e lundrave osmane që avitur mu nën shkëmb, ushtarakët nisën të ngjiteshin. Ishulli u drodh si nga ndonjë tërmet. Shkëmbinjtë të mëdhenj fluturuan përpjetë. Shpërthimet ndiqnin njëri-tjetrin, aq sa Osoja që ishte mjeshtër i zanatit dyshoi mos po fundosej ishulli. Gjëmoi qielli. Të ndarat e shpellës, labirintet, të gushura nga tymi e flaka, shpërthenin me gulshe të lemerishme. Liqeni u kthye në stërkala duke braktisur shtratin. Dukeshin barqe peshqish të mëdhenj që i hidhnin dallgët përpjetë. Barkat e armiqve që gjendeshin mu nën brigjet u kthyen në dërrasa të troshitura. Avullorja, ndonëse gjendej larg nga varkat ushtarake që kryenin sulmin përfundimtar, u shkundullua. Armiqtë kërcyen nga avullorja me sy

të çakërritur. Të gjithë besuan se plasi ndonjë nga ato kiametet për të cilat shkruhet në libra: fetarë. Disa, duke notuar si të kalamendur, i luteshin qiellit, këndonin duara. Pas gjysmë ore nuk u duk frymë njeriu në liqen, përveç kufomave të copëtuara të armiqve që i kolovisnin dallgët.

Hamendjet e rrethuesve dhe të të rrethuarve u ngurtësuan. Edhe fshatrat rreth e rrotull liqenit që ishin dredhur e tundur nga themelet, thurën legjenda.

Oso Kuka kishte mbështetur faqen në pëllëmbë e bërrylin mbi atë copë lëndinë në kodër, rrëzë Lisit të Dikës. Kurrë si në atë çast nuk e kishte ndër nevojën për të qëndruar i vetëm, për të gjykuar vetveten, për të pleqëruar gjendjen me vetveten. I vajti Pjetër Berisha, i tha se e prisnin tribunarët, se të gjithë kërkonin të ngjatjetoheshin, t'ia shtrëngonin dorën! Oso Kuka ia bëri me dorë të largohej, ta linin të qetë. Erdhi edhe shoku i akademisë ushtarake, Ismail Kaçeli. E pyeti nga larg mos ishte plagosur. Osoja u ngrit, lëvizi këmbë e duar, u shkund për ç'i treguar se ishte si jo më mirë, pastaj ia bëri me kurriz të dorës të largohej.

Si e lanë të qetë, ai sërish u mbështet në lëndinë. Shikoi Kreshtën e Teutës. Vështrimi i rrëshqiti atje ku pak më parë ngrihej shkëmbi gjigant, kodra prej guri në formë kërpu dhe, që tashmë ishte kthyer në një gërmadhë sa mund të strehoheshin dhjetë anije. I pikoi në zemër. Ndoshta ngaqë iu përftua një ndjenjë e madhe trishtimi nga ai shkatërrim i kodrës. Suka e Teutës pa shkëmbin si bark, iu duk si ndonjë grua që ka dështuar në muajin e nëntë. I mërzitur largoi sytë nga suka. Shikoi liqenin, mbasi gjithmonë ajo pamje e qetësonte; por, kur pa mizërinë e peshqve të mbytur me barqe të bardha që koloviteshin nga dallgët ende të trazuara, iu mblodh diçka si gungë në fyt. Ngriti vështrimin, pa Lisin e Dikës. Bleta gjendej në zgjuan e vjet, në zgërbonjën e lisit shekullor. Një luzmë mizash të bletës kishte formuar një si gungë mu përpara vrimës së zgjoit-zgërbonjë. Iu kujtua thënia: «Bleta, edhe pse e di se thumbimi i kushton jetën, nuk zmbropset kur i kanoset

reziku zgjoit.» «Kështu qenka ndërtuar kjo botë, — tha Osoja me vete. — Disa sfiliten në punë, u bie bretku për të siguruar ushqimin e motmotit; të tjerë presin me lugë në brez të sulmojnë, të kusërojnë e të shkatërrojnë.»

Te kulla-kështjellë u dëgjua dumdumja e tupanit. Osoja drejtoi trupin. Ndjeu si filloi t'i vërshonte gjaku damarëve. U nis për te shokët.

Përpara kullës-kështjellë kumbonte lodra. Dy kërcimtarë hidhnin valle. Ardhja e Osos u kthye në një ngazëllim të hareshëm. Ai thirri:

— Qysh sot ishullin e shpall të pavarur! Të lirë nga osmanët! Ishulli është Shqipëria! Ta festojmë lirinë! Bini lodrës! — Pastaj nxori shpatën prej këllëfi dhe thirri: — Më dil, Ismail Kaçeli! Të kujtohet Misiri? Sa herë na brente malli për atdheun, hidhnim vallen e shpatave!

Dum! Dum! Dum! — gjëmoi lodra.

Ismail Kaçeli përshkoi me gishtin e madh dhe atë tregues tehun e shpatës, sikur të donte të provonte se ishte mjaft e mprehtë përpara ndeshjes.

Oso Kuka thirri:

— Hopa!

Cakruan majat e shpatave. Pastaj u rrotulluan secili rreth vetes. Krijuan njëfarë largësie. Me lëvizje të hijshme e kreshnike, duke rënduar sa në njëren këmbë, sa në tjetren, u vërsulën kundër njëri-tjetrit.

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! — lodra.

Shpatat nxorën shkëndija. Sërish kërcimtarët u rrotulluan rreth vetvetes për të mbledhur «mërinë», pastaj u kthyen vringthi përballë shoqi-shoqit! Pas shumë lëvizjesh burrërore, secili nguli majën e shpatës në tokë, duke lëshuar një «Hhhëëh», të thekshëm dhe so-këllimat:

Ismaili: «Vdis, pasha uzurpator!»

Osoja: «Ngordh, knjaz grindar mizor!»

Tribunarët i brohoritën. Osos i zuri syri Ferid Hotin, i cili u përpoq të ngrihej në këmbë duke u mbajtur pas murit të kullës. Këmishën, kaparanin dhe tirqit i kishte

të skuqur nga gjaku. Ai pa e bërë veten iu afrua Feridit, u ngjatjetua. Pastaj me takt e mbështeti trupin e tij në gjoksin e vet. U ulën ngadalë rrëzë murit. Ismaili qëndronte ende në shesh, i gatshëm për ta çuar vallen e shpatave gjer në fund.

Osoja i foli, ashtu siç renditen fjalë të zgjedhura në oda burrash:

— Pa ma kap, Ismail, sharkinë! Le të nxjerrë shkumë liqeni! Kreshtat dëshmitare janë! Edhe djali i kësaj toke, sado shtalb që të jetë! Po t'i kishte njëqind jetë, i jep për liri të truallit!

Në vend të Ismail Kaçelit këndoi Ibrahim Kopluku me sharki:

*Ferid Hoti, ty t'pastë nana!
Po ban ferk nër kapetana!
Tre zabit i mb'loi n'gjak!
Përballë pesëve s'luftoi pak!
Prite, knjaz, ty t'vraftë zoti!
Nuk je ndesh me djelm prej Hoti!*

Feridit i vërshoi gjaku në faqe. Ashtu i bërë all thirri:

— Bini tupanit! — dhe u hodh midis logut me shpatë në dorë.

Të gjithë filluan vallen e shpatave. Por atë çast erdhi nga prapa kullës Salë Behri. Ai kishte mbledhur dy tufa të mëdha lule shëngjergji. Hyri në portën e kullës, zbriti në bodrum. Të gjithë e morën me mend se ato lule u çoheshin dy të rënëve, Musa Golemit dhe Myrto Zylfos, që preheshin në bodrum.

Oso Kuka, që nuk donte të lejonte kurrsesi të pllakoseshin trimat nga dhimbja, ia bëri me shenjë Sinan Kërnit të niste këngën. Ai ndehu lahutën:

*Nji bimbash llagamit shket,
Mus Golemi n'stom e pret!
Ndal, bimbash, ora t'shitoftë!
Valillesha të vajtoftë!*

*Ma ka gju'jtë me shpatë rrebesh,
tru e gjak ia derdhi n'shesh!
Myrto Zylfo burri burrit,
nuk ia ditka fundin turrit!
Myrto Zylfo një trim çam,
mbi festkuq po ban danam!*

— Ushqeni zjarret! — porositi Oso Kuka. — Të piqen pesë fërlikë! Festojmë pavarësinë e ishullit të Vraninës, strehës dhe llogores sonë luftarake! Vallja thërret secilin! Bini lodrës! Ta festojmë këtë ditë fatlume!

Disa therën pesë shelegë. Të tjerët hodhën dru mbi zjarre. Tre-katër vazhdonin vallen e shpatave.

E t'i shikoje ata njerëz me teshat lyer në gjak! Me gjakun të piksur! Në sytë e secilit të bëhej se shndërriste një diell! Në fytyrat e të gjithëve lodronte vezullimi i ngadhënjimit mbi vdekjen! Ishte valle të pamposhturish! Ferid Hoti, si trimi që kishte më shumë plagë në trup, rrotullonte shpatën djathtas, majtas, përpara me sokëllima të tilla, sa të çohesh mishi këpushë kur e shikoje!

«Hëh! Hopa! Pritel!»

Të tjerët ndiqnin shembullin e tij.

Oso Kuka u shmang pa rënë në sy. U ngjit në bedenat e kullës-kështjellë. Shikoi rreth e qark me dylbi. Ç'ishin ato re të zeza e të pista atë pasdite qershori! Jo, nuk ishin re, as vranësina! Armiqtë po rimblidhnin forcat! Kishin ardhur përforcime të shumta! Lufta përherë paskësh elemente çmendurie ku zberthehen shpirtat e egër e parahistorikë të agresorëve për të shtypur me gjak lirinë dhe krenarinë e mbrojtësve, u hidhkan edhe në theqafje! Larg-larg nga të gjitha anët, nga liqeni e toka, po riqerthullohej ujdesa e Vraninës. Në të gjithë ishujt e tjerë po vendoseshin topa të vegjël osmanë drejtuar Vraninës.

Osoja thirri Pjetër Berishën:

— Do të qëndrosh rojë në katin e dytë! — i tha

atij. — Nuk do të lejosh asnjëri të ngjitet në bedena!
Festa duhet të kremtohet deri në fund!

Pjetri i mençur, Pjetri që e kishte kaluar një jetë pranë Oso Kukës, e mori vesh mirë si qëndronte puna. Ndenji në hajatin e katit të dytë duke vendosur pushkën në frëngji.

Ndërkohë Oso Kuka zbriti në bodrum. Pasi lëmoi ballin e dy të rënëve të parë të Vraninës, Musa Golemit dhe Mynto Zylfos, preku me radhë vozat e mbushura me barut dhe iu ngroh zemra.

Mizëria e lundrave osmane kishte qerthulluar larg e larg ishullin e Vraninës.

Knjaz Petroviç Nikolla i jepte udhëzimet e fundit «Vukov smërtni batalionit»¹⁾.

Në mbrëmjen e asaj së marte në qiell ndriste hëna gjysmake. Nga veriu filloi të frynte Tivarja, Nga jugu një erë e tjetër që sillte me vete kundërmimin e peshkut të prishur. Të dyja erërat krijuan një vërdallje çmëndurore mbi liqenin e turbullt nga shpërthimet, gjaku dhe peshku i prishur.

Avullorja e Avdi pashës uturoi. Pastaj filluan krismat nga të gjitha anët.

Armiqtë, mbasi bënë potere të madhe duke shtënë mbi ishullin me pushkë e topa, siç gufojnë helmet e trazuara në enën e vet, deshën të suleshin drejt ishullit. Të tjerë përçuan urdhrin të mos shtihej, të mos flitej me zë të lartë, të përgjohej! Pllakosen çaste ogurzeza! Ishulli, që po mbështillej nga terri i natës, u kallte tmerr armiqve.

U mblodhën komandantët armiq që drejtonin rrethimin dhe mësymjen e përgjithshme. Disa thanë se tribunarët ishin të plagosur dhe nata mahiste plagët. Tashiti dergjeshin as të gjallë, as të vdekur në kullën-kështjellë. Disa shprehën dyshimin se mos Oso Kuka, që

1) sillavisht — «Batalioni vdekjeprurës i Vukut»

e paskësh mbushur barkun e ishullit me barut, u afrohej tinëzisht e ua minonte tokën nën këmbë. Të tjerë thanë se ai mbante eshkën në dorë; sapo të shkelnin ata në truallin e ujdhesës, ai do t'ia vinte zjarrin barkut të stërmadh, mbushur me barut, dhe hidhej në erë ishulli e liqeni bashkë me ta.

Më të rëndësishmit, ata që vendosnin për gjithçka, thanë se duhej të ngushtohej rrethimi sa të ishte e mundur më shumë.

Oso Kuka, si la vëzhguesit në pikat kyçe, u nis për në kullën-kështjellë. Tek ngjitte shkallët, u ndal, sepse brenda këndonin.

«Ku shënon fundin e vet dëshpërimi, gëzimi shndërron në ngazëllim. Se edhe dielli shndrit dhjetëfish më lëbyrshëm pas rrebeshit...» — tha Osoja me vete.

Kur arriti përpara dhomës ku gjendeshin të plagosurit, sa u mat të hapte derën, u dëgjua kënga e Salës së vogël:

*Tatja ime, t'qofsha falë,
mos ke droje për tat djalë!
Hallall gjinin që ma dhe!
Beko gjakun për atdhe!
Se n'u vrafsha tridhjetë herë,
prore ngjallem si pranverë!
Gjaku ynë derdhë për liri,
n'mija armë ka m'u kthy!*

Osoja u kthye mbrapsht me vërtik. Zbriti shkallët vrullshëm. Doli në oborrin përpara kullës. Ngriti shikimin nga sytë e lëngëzuar. Në atë kohë uturoi avullorja e Avdi Pashës prapa ishullit të Leshandrës. Gjermanuan topat nga grupi i ishujve të vegjël. Breshëri pushtuesi fillon të zjarr nga kodrat e Ponarit.

«Armiqtë po i tërbon kjo heshtja jonë! — mendoj Osoja. — Me zhurmën që bëjnë kërkojnë të shmangin ankthin... Ja, ndërprejnë të shtënat! Sërish përgjojnë të kruspullosur.»

Pas një ore u dëgjuan gurgule të thirrurash të armiqve për mësymje.

Oso Kuka priti. Kur ndjeu se po afroheshin në atë muzg të paramëngjesit, urdhëroi shokët që i qëndronin pranë:

— Të ndizen fitilat e lundrave me barut që lëshuam në liqen! Edhe baruçi i groposur rrëzë kodrave të Ponarit!

Sakaq qielli u ndriçua nga përshkëndijimet dhe flakët. Armiqve iu prenë në grykë «urratë» e mësymjes.

Po agonte e mërkura.

Oso Kuka vështroi qiellin. Ai ishte i copëzuar. Diku notonin njolla resh të shtyra nga vërdallja e erës. U dëgjua gjëmimi i largët i artilerisë së ekspeditave osmane që kërkonin të thyenin qëndresën e malësive. Atje, veç malësorëve, gjendeshin të rinj e burra nga Shkodra. Iu kujtua Malë Spahia, Gjeto Gruda e Sali Sakica me treqind trima që ishin nisur për në ishull dhe kishin rënë duke luftuar te grykëderdhja e Moraçës. Ndjeu diçka të ftohtë, ngjethëse. Shkundi kokën. Shikoi majë maleve. Shndriste dielli. «Atje lufton Ali Armëtari!» — tha me vete Osoja.

Nga maja e Ponarit u dëgjuan urdhra ushtarakë:

— Spremi! Napred! Jurish!¹)

— Smërtni batalion...

Sakaq u dëgjua zëri i vetë Nikollë Petroviçit, i cili kishte hipur në rrasën e murrme prej guri dhe thirri nga lart:

— Oso Kuka! Ta çmoj trimërinë! I jap vetes të drejtë të ndeshem me trima si ti! Ju bëj thirrjen e fundit të dorëzoheni!

Atë kohë të gjithë tribunarët u gjendën në sheshin e vogël, përpara kullës-kështjellë. Gjëmoi tupani:

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum!

1) Përgatitu! Përpara! Në sulm!

Tribunarët, të lidhur krah për krah si një kurorë e vetme, hodhën valle dhe kënduan:

*Hije vallen, Sala i vogël, mendje, zemër sa një kodër!
Bejleg me mbretni, lufton me krajli!*

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! — lodra.

*Jepi, Suf Bushati, hije t'paska shtati,
qindis me nishana, lumtja për ty nana!*

Ferid Hot si drita, sokol ndër petrita!

Sadik Lap Martina, i shpejtë si vetima!

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum!

Mus Golem fushëbardhi, rand të çon kandari!

Myrto Çamëria, çartun nga trimnia!

Ibrahim Kopliku, krahët prej çeliku!

Markolë Gilë Mirdita, s'ditka ça asht frika!

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum!

Gjergj Cem grudjani, t'paska m'ni dushmani!

Met Parrucë shkodrani, lufton si luani!

Hajde. Sako Tona, djalë si ti s'ban nana!

Met Cukal Daija, s't'paska mort trimnia!

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum!

Muh Gjollë Myzeqari, hidhet n'luftë si zhari!

Sinan Kërn malsia, po t'këndon djelmnia!

Pjetër Ndrejë Berisha, kuq t'u ka ba k⁴misha!

Met Rozafë Tabaku, hije t'paska gjaku!

Dum! Dum! Dum! Dum! Dum! Dum!

Knjaz Nikolla, atje majë kodre, u kthye në përbindësh nga tërbimi. U turr tatëpjetës pallëzhveshur. U përpoqën ta pengonin vojvodët. Ai turfullonte. Tërhuzej. Kërcënonte. Vlladika e Cetinjës ia zuri udhën. Ia zgjati kryqin e madh dhe i foli me emfazë:

— Knjaz i madh! Kral i ardhshëm! Përse kërkon të lësh domovinën jetime?! Kur ke mashën që ta afron i plotfuqishmi, përse djeg dorën?! Pa ty shikoj flamurin e disfatës varur në drurin e thatë të knjazhevinës!)! Pa ty do të mbetej harvallinë e braktisur «Muzeu i parë

1) principatë

i botës-¹⁾ që do të ketë për relikte kokat e prera të shqiptarëve! Ai muze pret në Cetinjë! Hidhi vojvodët ta përmbushin ëndrrën tënde që është edhe e dy dinastive motra, e Karagjorgjeviçëve edhe e Obranoviçëve! Ke «Vukov smërtni batalion» që është i aftë, i gatshëm, i zoti të bëjë gjithçka! Qielli për ty ka taksur fronin!

Knjazi puthi kryqin dhe u ngjit sërish në rrasën e murrmë majë Ponarit.

Nga andej urdhëroi për sulm të përgjithshëm.

Gurguleja e ulërimave, krismat e armëve u ngritën në zhurma tronditëse.

Osmanët thërrisnin nga ana tjetër:

— Huxhum! Huxhum! Huxhum!

Poterja e ushtrisë së knjazit që zbriste nga kodrat e Ponarit kryqëzohej me ato osmane:

— Jurish! Jurish! Jurish!

Oso Kuka, duke vrapuar sa i hanin këmbët me një copë eshkë të ndezur në dorë, ndezi gjithë barutin nëpër gropa e transe të mbuluar, nëpër guva, të çara gurësh. me qëllim që t'ua prishte hovin osmanllinjve.

Në fortifikimet përballë kodrave të Ponarit, buzë vaut, ishin mbushur dhe vendosur të gjitha pushkët e kapura të armiqve të vrarë. Brenda më pak se treçerek ore. në një hapësirë të gjerë rreth e rrotull truallit të kullës-kështjellë shpërthyen qindra vatra zjarri të minuara me barut. Shpërthime të zhurshme, përcëlluese e me lebeti panikmadhe. Të bëhej se edhe gurët, bregulet, kaçubat, vetë toka shfrynte nga thellësia zjarre e krisma të njëpasnjëshme.

Oso Kuka që kishte shkaktuar ato vullkaneza, tashti gjendej mbi bedenat e kullës-kështjellë dhe vështronte se si ushtria osmane, nga mësymja poteremadhe, u kthye në ikje të lemerishme.

1) Është fjala për muzeun në Cetinjë, në atë kohë ku ruhet edhe sot, koka e prerë e Karamahmut pashës. Për të futur në dorë një kokë të të njëzet e katër trimave shqiptarë me Oso Kukën në krye, ishin taksur njëqind florinj. Ato krena do të përbënin stolinë e muzeut të knjazit.

Kurse ushtria e knjazit që ndodhej matanë liqenit, në kodrat e Ponarit, si e mbërthyer nga mendjeshkrepja për t'u djegur në zjarre, vazhdoi të zbriste rrëmujshëm. Disa të shtyrë nga tradita luftarake, të tjerë (ata të batalionit të vdekjes) ngarendnin për të prerë një kokë shqiptari dhe për të marrë shpërblim njëqind florinj nga knjazi dhe nga vali Avdi pasha.

Të gjithë tribunarët qëndronin të heshtur nëpër prita.

Dallga e parë e armiqve, sapo zbriti kodrën dhe u gjend në rripin e tokës mbi vaun e liqenit, ndeshi në zjarrin e dendur e të pandërprerë të tribunarëve. Më kryekercyerët i kositi vdekja. Dallga tjetër, duke shkelur mbi trupat e shokëve të tyre të vranë, arriti në va. Anipse matanë ende mbretëronte tymnaja, ata shtinin dhe nxirrnin «urra» sherrndezëse luftarake.

Një vojvodë hyri në va dhe herë duke u zhytur, herë duke ecur gërmuqas në ujën e cekët, ngutej në të djathtë; një tjetër, i ndezur nga zilia mos i kalonte i pari, përngutej këmbadoras në të mëngjër. Të dy synonin t'u dilnin tribunarëve prapa shpine dhe të prisnin një kokë për «muzeun e Cetinjës» dhe për shpërblimin prej njëqind florinjsh.

Të tjerë, duke shtënë e vrapuar në ujë, sulmonin përballë. Tribunarët gjuanin drejt e në mish. Liqeni filloi të lloçoçiste trupat e të plagosurve e të të vranëve.

Në të djathtë të vaut, ku thellësia arrinte një bojë njeriu, buloi koka e Oso Kukës. Ai mbërtheu vojvodën për flokësh, e ngriti ca. por tjetri, që e kishte mbërthyer shpatën me të dyja duart, qëlloi me aq vrull, sa ata që e panë, menduan se Oso Kukës iu hoq koka supesh. Mirëpo kapedani pësoi vetëm një gërvishtje. Siç ia kishte mbërthyer flokët vojvodës, e zhyti nën ujë duke e shtyrë me peshën e të dyja këmbëve. E mbajti atje gjersa tjetri u fry kacek. Kur e liroi, u duk vetëm barku i fryrë i armikut që kolovitej mbi ujë. Sakaq tre oficerë të rinj të knjazit, që kishin notuar zhytas për t'i ardhur në ndihmë vojvodës, së pari nxorën majat e shpatave mbi ujë, pastaj kokat. Osoja u gjend i rrethuar.

Oficeri që gjendej prapa shpinës së Osos, u mat ta qëllonte në tepe të kokës me shpatë. Por prapa tij nxori kryet prej nënujit Pjetër Berisha. Kërciti shpata e tij si mbi ndonjë kungull lëkurëfortë.

Liqeni po turbullohej prej gjakut.

Megjithëse tribunarët villnin zjarr prej istikameve, dallgët e sulmit të ushtrisë së knjazit nuk kishin të sosur.

Kur radhët e armiqve po ngjisheshin në një kordon të zi, një trim u hodh prej murit të istikamit sikur ta kishte vërvitur atje ndonjë katapultë. Ishte Sako Tona.

Ai, zhytur në va deri në brez, vringëllinte shpatën duke sokëllirë:

— Prite, knjaz, he t'shitoftë zana, ma thonë emrin Sako Tona!

Si duhaç u ndesh me dallgën e armiqve. Qëllonte djathtas, majtas, përpara duke hapur një hulli. I mbërthyer nga ethet e vërdalljes luftarake, sokëllinte:

— Ndal, luftoni me luana, ma thonë emrin Sako Tona!

Prej bregut të përtejme ushtarët e knjazit e morën nishan, gjuajtën me batore mbi të.

— Ah, — thirri Oso Kuka, — do t'ia presin e do t'ia marrin kryet Sakos! — Dhe, ndërsa notonte herë zhytas e herë duke e çarë ujin e skuqur prej gjakut, vuri re se Markolë Gila e mbërtheu trupin e Sakos para tij. Njërin sup ia kishte shtënë nën sqetull Sakos, me dorën tjetër vringëllinte shpatën kundër armiqve që u ishin turrur si luzma grerash për t'ua prerë kokën. Ishte gjë e madhe për ta, një kokë kushtonte njëqind florinj! Oso Kuka u doli andej nga nuk e prisnin. Ashtu zhytas shpoi me majën e shpatës armiqtë. Pastaj u ngrit, hapi shtegun duke përdorur shpatën si kosë. Sapo kaloi Markola me Sakon, Osoja u gjend i qerthulluar. Nga istikamet shtinë me breshëri tribunarët. Sakaq mbi murin dymetërsh të llogores u ngrit Ibrahim Kopliku. Osoja e pa. Iu duk i gjatë sa një minare. Ai sokëlliu si ato sirenat e legjendave:

— Oso Kuka, Os shqiptari!

S'të shpon plumbi, s'të djeg zjarri!
dhe u hodh në ujë.

Shtangën të gjithë ata armiq që u gjendën në va. Oso Kuka u bashkua me Ibrahim Koplikun. Mbërthyen Markolë Gilën dhe Sako Tonën që kishin mbetur në zallin e vaut. I kaluan matanë murit të istikamit.

Sakaq gjëmuar brigjet nga piskamat e çoroditura të «Vukov smërtni batalionit». Vizllonin e lëshonin vërshëllima si gjarpërinj shpatat e tyre tek i vringëllinin duke zbritur kodrës teposhtë.

Dallgët e sulmuesve, ndonëse të rralluara si dhëmbët e shtrigës nga plumbat e tribunarëve, duke shkelur mbi trupat e të vrarëve (vau tashmë nxinte nga kufomat), po u afroreshin istikameve.

Ndërluftuesit gjendeshin aq pranë njëri-tjetrit, sa, veç plumbave, përcëlloheshin edhe nga flakët që villeshin prej tytave të pushkëve.

Të gjithë luftëtarët e Osos ishin të plagosur.

— Turruni në kullën-kështjellë! — sokëlliu Oso Kuka. — Asnjë të vrarë apo të plagosur të mos ua lini armiqve! — dhe eci gërmuqas përgjatë llagëmit duke ua futur zjarrin shtambave të mbushura me barut dhe ua hidhte përpara katallonjve të batalionit të vdekjes.

Osoja iku që andej kur tribunarët u mbyllën në kullën-kështjellë. Shokët e mbuluan me zjarr tërheqjen e tij.

Osoja u hodhi një sy të gjithë luftëtarëve.

— Kapedan! — i tha Pjetër Berisha. — Të gjithë gjendemi brenda në kullë, të gjallët, të plagosurit dhe të rënë!

Oso Kuka i vuri pesë llozat e hekurt portës së kullës-kështjellë. Zbriti në bodrum. U hodhi një sy voza-ve me barut. Pastaj ngjiti shkallët. Në çdo frëngji një luftëtar. Jo. Secili i plagosur kishte krah vetes një të vrarë dhe shtinte për vete dhe për shokun e rënë.

— Vëllezër! — thirri Osoja në krye të shkallëve. — Dua të qëndroni duke kënduar! Të luftoni duke kënduar! Të shtini drejt e në mish të armiqve duke kënduar!

Atë kohë, ndonëse flakët e djegies së barutit, të ba-

rit të drurëve ende nxirrnin fjolla tymi, osmanllinjë ishin avitur dhe filluan sulmin frontalisht nga ana e pasme e kullës.

Kulla-kështjellë po futej nga të gjitha anët brenda një unaze që sa vinte ngushtohej.

Sa bëri t'i afrohej kullës rrethi i parë, të gjitha frëngjitë vollën zjarr. U vranë shumë armiq.

Pesë herë me dyndje-tkurrje u orvatën t'i aviteshin kullës-kështjellë. Por rrebeshi i plumbave nga frëngjitë dhe dritaret mbolli vdekje mbi ta.

Pushuan të shtënat. Rrethuesit mbanin një largësi aq sa nuk mund t'i arrinte plumbi.

U dëgjuan sëpatat që prisnin lisa. Të trokiturat e sqeparëve që qëronin degët, pastaj gërrgërret e sharrave.

Ndërkohë Oso Kuka, duke ecur, kërkonte të largonte cimbisjen e plagëve. Apo kishte nevojë për ndonjë vogëlimë që të kujtonte fëmijërinë, kur kishte lodruar i patravajë asaj kulle në ishull? Ndoshta jetonte çaste kur njerëz si ai vetëm një herë provojnë në jetë... Ndoshta nuk mund t'i shikonte dymbëdhjetë shokët e martirizuar që qëndronin të shtrirë! Apo i kishte mbetur peng pse nuk kishte arritur të ngatjetohej me tribunarët përpara se të ndaheshin atbotë!

Dikur u zhduk.

Ndërsa në odën mortore kumbonte kënga, ai zbriti shkallëve. Pas pak u ngjit, në fillim me trupin e Myrto Zylfos, pastaj me të Musa Golemit. Duke ecur në majë të gishtërinjve, si nëna kur kërkon të mos i trembë foshnjës së vet gjumin, i lëshoi krah të rënëve të tjerë. Të katërbëdhjetëve ua afroi pushkët pranë, ua ngjeshi shpatat në brez.

Filloi sulmi i pasdites mbi kullën-kështjellë.

Osmanët e Avdi pashës po i afroreshin kullës nga të gjitha anët.

«Vukov smërtni batalion» u turr të shkallmonte portën e kullës. Nëntë tribunarë u sulën në dritaret e ballit lindor të kullës. Shtinë mbi ata që kishin vënë mbi supe një tra të trashë e të gjatë dhe merrnin hov kushedi sa larg dhe qëllonin mbi portën e kullës.

Të parin e goditi plumbi pingulthi në majën e kokës. I dyti shikoi lart. Një plumb e qëlloi mu në syrin e djathtë. Të tjerët i zuri trari përposh vetes.

Hallka e tretë dhe e katërt e rrethuesve, të mbështetur mbi njërin gju, shtinin me batare mbi dritaret e kullës.

Sala i vogël sokëlliu:

— *Amanet, dajë, kajrafilen! M'ka mbajtë besën, s'ka vra pak! Po m'tajitin plagët gjak! M'i thuej nanës: Plumbi parë mu në gjoks më ka marrë! M'i thuej babës plumbi i tretë mu në sup m'ka zatetë! Plumbat tjerë m'kanë shpue shoshë, ma kanë ba parzmoren troshë! Po si rob nuk po vdes, n'tokën time i lirë po mbes...*

Edhe në dy dritare të tjera heshtën të shtënat! Oso Kuka, me një shpejtësi të çuditshme, vuri nëpër të gjitha frëngjitë pushkë të mbushura. Shtinte prej njëres, kapërcente te tjetra. Shtinte, sokëllinte, këndonte.

Hallkat e të gjithë rrethuesve shtinin mbi të gjitha dritaret, në çdo frëngji.

Edhe tre tribunarë mbetën si të ngrirë nëpër dritare me pushkët për faqe.

Atë kohë Gjergj Cemi, ma bark të çarë nga breshëria e plumbave me njëren dorë mbuloi plagën, me dorën tjetër vringëlliu shpatën. U mat të zbriste, të hapte portën e të kacafytej me armiqtë.

U dëgjua klithma e komandantit të batalionit të vdekjes:

— «Muzeu i kokave të prera shqiptare» pret në Cetinjë! Për çdo kokë, shpërblimi njëqind florinj! Jurish!

Oso Kuka e kuptoi se armiku kërkonte të ndizte gjakrat, të dilnin trimat në dritare e të vriteshin. Pjetër Berisha ia zuri kreun e shkallëve Gjergjit të plagosur. E mbërtheu, deshi ta shpinte në odën e të rënëve. Por Gjergj Cemi iu shkëput duarsh. Me trupin e tij katana zuri dritaren, filloi të shtinte me pushkë.

Ndërsa Pjetri përpiquej ta tërhiqte andej, dhjetëra armiq morën nishan atë dritare. Vranë edhe Gjergjin, edhe Pjetrin.

Oso Kuka mbeti fillikat. I mbarti të gjithë të vrarët në odën e martirëve. Pastaj doli. Vraponte në katin e parë, në të dytin, në të tretin. Shtinte nga një frëngji, sokëllinte, derdhte plumba nga një tjetër.

Armiqtë në fillim kujtuan se nga kulla luftonin shumë. Por shpejt e kuptuan gjendjen e mbrojtësve. Vunë shkallët në të katër anët e kullës.

Mbi bedena u ngjitën mbi dyqind armiq të batalionit të vdekjes. Vukov Vukoviçi lidhi litarin në hallkën e kapakut të baxhës nga mund të zbritej brenda në kullë. Atij as i shkonte nëpër mend se nga poshtë kapaku ishte mbërthyer me lloz, sa, më parë mund të shkulej kulla nga themelet, se të lëvizte baxha.

Si e pa se nuk i arrihej asaj pune. Vukoviçi lëshoi litarin, me qëllim që të zbriste e të përbironte nga ndonjë dritare brenda.

Oso Kukës i ishte ngjyer me gjak kostumi i dhëndërisë. Ai zbriti në bodrum. Bashkoi fitilat e tetëdhjetë fuçive me barut. Duke ngjitur shkallët, iu fanit fëmijëria në atë kullë. U mallëngjive dhe iu ëmbëlsuan dhimbjet e plagëve. Gjaku ngadalësoi ecejakun e rrëmbyeshëm nëpër damarë. Veshët sikur po i përgatiteshin të dëgjonin një melodi. Do të donte të zgjatnin pa mbarim ato çaste të patravaja. Por ulërimat e osmanllinjve i trembën kujtimet e fëmijërisë. Ia shkundulluan zemrën në kraharor. U ngut në ato shkallë që ishte çapitur qysh foshnjë. Hyri në odën e martirëve. I ktheu për së mbari kurmet e shokëve. Krijoi një rrethore me kokat e tribunarëve duke ia kthyer secilit në drejtim të mesit të harkut. Pranë njëri-tjetrit. Ashtu, një rreth të mbyllur, me kreshnikët puq e puq. Ia rregulloi secilit armët. U ngrit. Pa me radhë fytyrat e njëzet e treve. Të gjithë i kishin sytë të hapur. Tek asnjëri nuk dukej hija e vdekjes. Fitilat e zgjatur të fuçive të barutit sikur ia përvëluan duart. U ul këmbëkryq midis kokëve të shokëve të vet si në ndonjë kuvend ku mbretëron heshtja dhe mezi pritet të flasë krvepari. Bëri të ndizte eshkën. Vështrimi i rrëshqiti mbi fytyrën plot nur të Ferid Hotit. Ndonëse buzët e tij ishin ndehur

në një gaz të çuditshëm, sikur të donin të flisnin, të thoshin një lajm, një sihariq. Osos i ushtuan veshët. Ç'ishte ajo? Dëgjonte qarjen e një foshnje të porsalindur. «Feridi e la nusen shtatzënë. Në këtë dekitë Ferid Hoti u bë baba! — mendoj Osoja. — Lumti djali për baba që ka! Krenarë brezat për këta trima, shokët e mi! — foli Osoja me zë të lartë dhe për pak deshi t'u thërriste: — Çohuni, shokë!» në atë angështi shpirtërore iu bë sikur dëgjoi një zë femre që fliste diku nga qoshja e asaj ode: «Të kam hyrë nuse në shtëpi! Do të të pres me ditë, me javë, me muaj, me...» Fill pas saj një zë i zvergët, ledhatar, i amshtë:

«Në këtë zallah ti mund të shpëtosh pa të parë njeri! Tënden e bëre...» Osoja qeshi. Jo. Nuk qeshi. I erdhi të pështirë. Lëmoi ballin e nipit, Salës. Fytyra e tij qumështore dukej fort e kënaqur, si e fëmijës së porsadalë nga një larje e këndshme në lumë. Sytë e blertë në të kaltër kishin një dritë të veçantë. Ata sy sikur pyesnin: «Dajël Luftova mirë, dajë? Mos kam lënë gjë mangut?» Sa shumë mendime, sa shumë pyetje i lindën Osos atë çast, sa i erdhi të bërtiste: «Hej, njerëz! Mos i lini për në fund përgjigjet e pyetjeve që ju dalin gjatë jetës!» Eh, jeta, rinia!... Rënia për jetën nuk i ngjaka vdekjes! — tha Osoja pasi u hodhi një vështrim të gjitha fytyrave të shokëve. Sy të zinj, blu, gri, kafe, të blertë, të kaltër. Të gjithë kishin një shkëlqim të brendshëm. Oso Kuka u harrua duke parë sytë e tribunarëve. Jo, nuk u harrua. Ai jetonte një nxitje tunduese që, duke vështruar ato fytyra, të nguliste e të veçonte diçka për secilin. I thirri me emër e mbiemër të gjithë. Pastaj tha me vete: «Përse paska raste të veçanta, kur të dashurit tanë nuk mjafton t'i thërrasim me emra e mbiemra, por të përmendim edhe emrat e prindërve të tyre!» Dhe deshi të sillte nëpër mend, falë kujtesës së vet, secilin prind të shokëve. Por të çjerrat shtazarake mbi bedenat e kullës-kështjellë ia përcëlluan ato çaste aq të shtrenjta e të veçanta kur njeriu ka nevojë të vulosë në mendje gjithçka.

Mbi bedena grindeshin dyqind cuba. Secili lakmonte

të kusëronte sa më shumë krena për «Muzeun e Çetinjes», për të cilin i kishin thënë knjazit përfaqësuesit e carit dhe të të dy knjazhevinave të Beogradit, se Knjazhevina mund të shquhej në botë për një gjë tepër të veçantë, çfarë nuk kishte asnjë muze deri në atë kohë.

Nga poshtë kacavareshin, hipnin në shpinën e njëri-tjetrit osmanllinjë. Rrekeshin të ngjiteshin te dritaret, edhe ata kërkonin të fitonin njëqind florinj për një kokë shqiptari.

Oso Kuka i shtrëngoi dorën e djathtë Pjetër Berishës. Sikur deshi t'i kumtonte diçka me rëndësi të madhe për shokët.

Ndërkohë Osoja vuri re trupin e Vukoviçit që po matej të hynte në një dritare të katit të dytë. «Lugati!» — tha Osoja me të lëvizur buzësh. U ngrit ngadalë, sikur të druhej mos u prishte atë qetësi aq fisnike e të madhërishme tribunarëve. Nxori shpatën. Ia nguli vullthi në gjoks. Vukoviçi nuk klithi, por shtiu me kobure. Pastaj me duart që i dridheshin prej ngërçi, u rrek të kapej pas kornizës së dritares. Osoja qëlloi me shpatë mbi ato duar të gjakosura. Gishtat me pëllëmbët deri te llërët i mbetën brenda gjakatarit. Cubat tërhoqën litarin nga bedenat. Sa u largua trupi i Vukoviçit, dhjetëra pushkë osmane morën nishan dhe shtinë mbi Oson në dritare. Topat e Avdi pashës gjëmuuan. Kulla u drodh. Oso Kuka u kujtua se duhej të ngutej. U ul në sheshin midis kokave. Pasi ia preku ballin secilit prej luftëtarëve të rënë, ndezi eshkën. U vuri zjarrin fitilave. Ndërsa flakëza gjarpëruese përshkonte fitilat për në bodrum, Oso Kuka shtriu krahët. Mbuloi kokat e të rënëve. Tha:

— *S'kam ç'bëj tjetër, Shkodra ime! Për ty po djeg veten time! Edhe njëqind jetë t'i kisha, për Shqipërinë flakë do t'i digjsha!*

Sakaq shpërthyen fuçitë me barut. U hodh në erë kulla-kështjellë. U shkundullua ishulli. Liqeni braktisi shtratin, vërshoi mbi ujdhesë...